TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE FASİH ARAPÇANIN KARŞILAŞTIRMALI ÇATI KATEGORİSİ: EDİLGENLİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nagat Mohamed Abdelaziz Shoeib GHANEM

ANKARA-2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE FASİH ARAPÇANIN KARŞILAŞTIRMALI ÇATI KATEGORİSİ: EDİLGENLİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nagat Mohamed Abdelaziz Shoeib GHANEM

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Melek ERDEM

ANKARA-2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

Nagat Mohamed Abdelaziz Shoeib GHANEM

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE ARAPÇANIN KARŞILAŞTIRMALI ÇATI KATEGORİSİ: EDİLGENLİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Melek Erdem

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	İmzası
Prof. Dr. F. Sevim Bayraktaroğlu Özönder	.....
Prof. Dr. M. Hakkı Sezgin	.....
Prof. Dr. Melek Erdem	.....
.....	.....
.....	.....

Tez Sınavı Tarihi ..26/01/2018.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(……/……/2018)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Nagat Mohamed Abdelaziz Shoeib Ghanem

İmzası

……

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER i
ÖN SÖZ iv
KONU KÜLLİYATI vi
KULLANILAN TRANSKRİPSYON İŞARETLERİ vii
KISALTMALAR viii
GİRİŞ 1

1. BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE ARAPÇANIN KARŞILAŞTIRMALI ÇATI KATEGORİSİ

1.1. Çatı Kategorisine Genel Bir Bakış 32
1.1.1. Çatı Kavramı 32
1.1.2. Fiilin Geçişliliği- Geçişsizliği ve Çatı Kategorisiyle Olan İlişkisi 40
1.1.3. Fiilin Aktifliği-Pasifliği ve Çatı Kategorisiyle Olan İlişkisi 45
1.2. Çatı Kurma Yöntemleri 47
1.2.1. Biçimsel Yöntem 48
1.2.2. Çözümlemeli Yöntem 48
1.2.3. Sözcüksel Yöntem 51
1.3. Çatı Türleri 52
1.3.1. Etken Çatı 52
1.3.2. Ettirgen Çatı ve Oldurgan Çatı 54
1.3.3. Dönüşlü Çatı 66
1.3.4. İşteş Çatı 73
1.3.5. Edilgen Çatı 80

2.BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE EDİLGENLİK

2.1. Azerbaycan Türkçesinde Edilgenleşme Süreci 90
2.1.1. Azerbaycan Türkçesinde Edilgenliğin Boyutları 92
2.1.1.1. Morfolojik Boyut 92
2.1.1.2. Sentaktik Boyut 95
2.1.1.3. Morfo-Sentaktik Boyut 99
2.2. Azerbaycan Türkçesinde Edilgenliğin Türleri 100
2.2.1. Faili Belirtilmiş Olan Geçişli Fiillerde Edilgen Yapı 101
2.2.1.1. Failin "Tarafından" Sözcüğünü Alarak Cümlede Belirtilmesi ... 102

2.2.2. Faili Belirtilmemiş Olan Geçişli Fiillerde Edilgen Yapı 103
2.2.2.1. Eylemi Yapanı Belirsiz Olan Edilgen Yapı 103
2.2.2.2. Kendiliğinden Olma Bildiren Yapı 104
2.2.2.3. Durum Bildiren Edilgen Yapı 106
2.2.2.4. Arkaik Gerçek Edilgen Yapı 108
2.2.3. Faili Belirtilmemiş Olan Geçişsiz Fiillerde Edilgen Yapı 109
2.2.3.1. Şahıssız Edilgen Yapı 109
2.2.3.1.1. Gereklilik Bildiren Şahıssız Edilgen Yapı 112
2.2.3.1.2. İhtimal Bildiren Şahıssız Edilgen Yapı 113
2.2.3.1.3. Uygunluk Bildiren Şahıssız Edilgen Yapı 114
2.2.3.1.4. Değerlilik Bildiren Şahıssız Edilgen Yapı 115
2.2.3.1.5. Alışılmışlığı Bildiren Şahıssız Edilgen Yapı 115
2.3. Edilgenlik ve Dönüşlülük 117
2.4. Çatı Eklerinin Üst Üste Gelmesinde Edilgenlik Eklerinin Yeri 121
2.4.1. İşteşlik ve Edilgenlik 121
2.4.2. Dönüşlülük ve Edilgenlik 122
2.4.3. Ettirgenlik ve Edilgenlik 123
2.4.4. Edilgenlik ve Edilgenlik 123

3. BÖLÜM

ARAPÇADA EDİLGENLİK

3.1. Arapçada Edilgenleşme Süreci 131
3.1.1. Biçimsel Açısından Edilgen Fiiller 131
3.1.2. Söz Dizimi Açısından Edilgen Fiiller 136
3.1.2.1. Geçişli Fiillerde Edilgen Yapı 137
3.1.2.1.1. Belirtili Nesne 137
3.1.2.2. Geçişsiz Fiillerde Edilgen Yapı 138
3.1.2.2.1. Hâl Kategorisini Gösteren Harfler (Câr) ve Mecrûr Kavramı 138
3.1.2.2.2. Özel Çekimli Zarf 140
3.1.2.2.3. Özel Çekimli Mastar 140
3.1.3. Edilgen Yapılar İçinde İsm-i Mef'ûl ve İsm-i Mensûbun Rölü 141
3.1.4. Semantik ve Belâğat Açısından Edilgen Fiiller 143
3.1.4.1. Lafzi Gayeler Doğrultusunda Yapılan Edilgen Fiiller 143
3.1.4.2. Manevi Gayeler Doğrultusunda Yapılan Edilgen Fiiller 143
3.2. Arapçada Sadece Edilgen Olarak Kullanılan Fiiller 153
3.3. Arap Basın Dilinde Edilgen Yapımı 157

3.4. Arapçada Edilgenlik ve Dönüşlülük 160
SONUÇ..... 165
KAYNAKÇA 178
Özet..... 190
Abstract..... 192

ÖN SÖZ

Herhangi bir şekilde karşı karşıya gelen dillerin, birbirlerini etkilediği herkesin kolayca gözlemleyebileceği bir husustur. Türkçe ve Arapça, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren ciddi anlamda birbiriyle kaynaşmış nadir dillerdendir. Hatta doğru dilsel iletişim gerçekleştirebilmek için eskiden beri Türklere Arapça ve Araplara Türkçe öğretmek için çok değerli çalışmalar yapılmıştır.

Günümüzde Arapça, Azerbaycan'ın bazı üniversitelerinde, devlet liselerinde ve özel liselerde öğretilmektedir. Buna karşılık, Arap ülkelerinde Türkçe öğretimi veren üniversiteler de vardır. Bazılarında da Türkiye Türkçesinin yanı sıra Türk lehçeleri de okutulmaktadır.

Yüzyıllar boyunca karşılıklı ilişkilerde bulunan bu iki milletin arasında yakınlık olmasına rağmen Azerbaycan Türkçesi ve Arapçanın karşılaştırmalı çalışmalarına gereken ilgi gösterilmemiştir. Yapılan çalışmalar daha çok dil ilişkileri çerçevesinde olmuştur. Çağdaş Azerbaycan Türkçesindeki Arapça alıntı kelimeler üzerinde durulmuştur.

Azerbaycan Türkçesinin ve Arapçanın çatı kategorisinin ve özellikle fiil çatısı başlığı altında bulunan edilgen çatı kategorisinin karşılaştırmalı bir şekilde ele alıp incelendiği bu çalışma, bugüne kadar daha önce araştırılmadığı ve ayrıca çatı kategorisi çok tartışılan bir konu olduğu için bu konunun incelenmesinin faydalı olacağı düşünülmüştür.

Türkçe ile Arapça arasında yapılacak karşılaştırma şekli bir eş zamanlı karşıtsal karşılaştırmadır. Çünkü Türkçe Ural-Altay dil ailesinden gelen sondan eklemeli bir dildir. Buna karşın, Arapça Hami-Samî dil ailesinden gelen bükümlü bir dildir. Çatı kurma yöntemleri ise dilden dile farklılık göstermektedir. Fakat Türkçe ile Arapça arasında dil ailesi farklılığı olmasına rağmen iki dilde çatı kategorisi genelde biçimsel yöntemle kurulmaktadır.

Son olarak, bu çalışmaya beni yönlendiren Prof. Dr. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER'e, araştırmanın başından sonuna kadar bana yol gösteren, fikir ve tecrübesiyle, değerli görüşleriyle beni yönlendiren ve destekleyen tez danışmanım Prof. Dr. Melek ERDEM'e, Türkiye'de bulunduğum sürece benden maddi ve manevi yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Fahri TEMİZYÜREK'e, karşılaştığım sorunların çözümünde bana çok yardımcı olan değerli arkadaşım Büşra AKKUŞ'a, hayatımın her alanında yanımda olan kıymetli aileme özellikle anneme, arkadaşlarıma, manevi desteğini her an yanımda hissettiğim hayat arkadaşım Ahmed M. NAGİB'e, ayrıca Türkiye'de eğitim görme fırsatını sağlayan ve bütün maddî ihtiyaçlarımı karşılayan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığına teşekkürü bir borç bilirim.

Nagat Mohamed Abdelaziz Shoeib Ghanem

Ankara-2018

KONU KÜLLİYATI

Axundova, M., Hüseynoğlu, T., (2005), **Çəmənzəminli Yusif Vəzir Əsərləri**, Bakı: Avrasiya press.

Axundov, A., (2006), **Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti**, C.1-4, Bakı: Şərq-Qərb.

Bünyadov, Z., (2007), **Azərbaycan Atabəyləri Dövləti**, Bakı: Şərq-Qərb.

Diyanet İşleri Başkanlığı, (2015), **Kur'an Yolu Meâli**, 4.baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Drummond, H., (2004), **Fenn İttihâz el-Karâr**, Çev.: Basime en-Nûrî, 2.baskı, Suudi Arabistan: Dâr Ubeykân.

Pişəvəri, S.C., (2015), **Nadirə**, Bakı: Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Üzv və Tərəfdarlarının əksəriyyəti.

Mahfuz, N., (1986), **Evlâd Hâritnâ**, 6.baskı, Beyrut: Dâru'l-Âdâb.

Mansur, E., (2001), **Min Evvel Nazra**, 4.baskı, Kahire: Dâru'ş-Şurûk.

Sahilə, (2012), **Yuxarı və Aşağı Ətraflar**, Bakı: Qanun Nəşriyyatı.

Səid, Q., (2006), **Əli və Nino**, Bakı: Şərq-Qərb.

Tahir, B., (2001), **el-Hubb fi'l-Menfâ**, Kahire: Dar-ul Hilal Yay.

Vəfadağlı, A., (2017), **UlU Göyçəm**, Bakı: Renessans Nəşriyyat Evi.

Zeynaloğlu, C., (2016), **Cəsur Kəşfiyyatçı, İgid Partizan**, Bakı: Uniprint-S Nəşriyyatı.

Zeynalov, Ə., (2016), **İrävan Ḫanlığı (Gerçäkliyin Ayadınlığı)**, United States of America: Lulu Enterprises.

KULLANILAN TRANSKRİPSYON İŞARETLERİ

Azerbaycan Türkçesi:

[e]: Kapalı /e/, açık /e/'ye nazaran ağız biraz kapatılarak telaffuz edilir.

[ä]: Açık /e/ sesini gösterir.

[ġ]: tonlu arka damak ünsüzü.

[ḫ]: hırıltılı h. Hançereden çıkarılan h sesi.

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ADİL: Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti

Alm.: Almanca

Ar.: Arapça

AzT.: Azerbaycan Türkçesi

C.: Cilt

Çev.: Çeviren

DLT: Divanü Lûgat-it Türk

f.: Fiil

Fr.: Fransızca

GAT.: Gagauz Türkçesi

H.: Hicri

Hz.: Hazret

İng.: İngilizce

İ.Ö.: İsa'dan önce

K: kök

Osm.: Osmanlıca

öl.: Ölüm tarihi

S.: Sayı

s.: Sayfa

TDK: Türk Dil Kurumu

Thk: Tahkik

TrkmT.: Türkmen Türkçesi

TT.: Türkiye Türkçesi

vb.: Ve benzeri

vs.: Ve saire

Yay.: Yayınları

z.: Zaman

GİRİŞ

Dil Bilim ve Dil Bilgisi

Dil, iki bin yılı aşkın bir süreden beri insanı meşgul eden en önemli toplumsal ve düşünsel sorunlardan biri olmuştur. Eski Yunan, Roma ve Hint geleneklerinde; başlangıçtan felsefenin sınırları içinde de olsa, felsefeciler, retorikçiler ve gramerciler tarafından insan dillerinin yapısının ve işleyiş dizgesinin tanımlanması ve çözümlenmesi amacıyla çeşitli araştırmalar yapılmış, kuramlar ortaya konulmuştur (Eker, 2015: 20). Dil bilim ve dil bilgisi çoğu zaman birbiriyle karıştırılan terimlerdir. Öncelikle *dil bilim* (*İng. linguistics*) ile *dil bilgisi* (*İng. grammar*) terimlerini farklı kılan *bilgi* (*İng. knowledge*) ve *bilim* (*İng. science*) göstergelerinin içerdikleri kavramsal değerlere bakıldığında *bilgi*, evrendeki varlık ve olgularla ilgili iradi veya gayri iradi algılar; *bilim*, deney ve araştırmalara dayalı, disipline edilmiş bilgiler bütünü olarak düşünülür. *Bilgilenme*, duyu sahibi herkesin her konuda gerçekleştirebileceği bir eylem; *bilim yapma*, belli kişi ve alanlara has, derinlikli ve kuşatıcı, akademik bir ameliyedir (Karademir, 2011: 112).

Dil bilimin en kısa tanımı, "dili inceleyen bilim, dilin bilimi" biçiminde yapılabilir (Aksan, 2009: 14). Zeynep Korkmaz, dil bilim kavramını "Sosyal bir kurum olan dilin genel ve özel niteliklerini ve dil olaylarını inceleyen; dillerin doğuşlarını, zaman içindeki gelişmelerini, yeryüzündeki yayılışlarını ve aralarındaki ilişkileri araştıran ve niteliği bakımından diğer birtakım bilim dalları ile de yakın ilişkileri bulunan bilim dalı" olarak tanımlamış ve günümüzde dilin yeryüzündeki ortak niteliklerinin ve bütün belirtilerinin ele alındığı genel dil bilim (İng. general linguistics)'in yerini aldığını vurgulamıştır. Ses bilimi, yapısal ses bilimi, şekil bilgisi, cümle bilgisi, anlam bilgisi, kelime bilimi, ad bilimi ve lehçe bilimi dil bilimin başlıca dallarıdır (Korkmaz, 1992: 44-45).

Grekçe "yazma" anlamındaki *gramma* kelimesi Fransızcaya "*grammire*" olarak geçmiş ve Fransızcadan Türkçeye girerek dil bilgisi terimi ile karşılanmıştır. Dil bilgisi, genel anlamıyla, öğrenim kurumlarının çeşitli aşamalarında, dilin seslerini, sözcük yapılarını, sözcük anlamlarını, sözcük kökenlerini, cümle kuruluşlarını ve bütün bunlarla ilgili kuralları inceleyen bilgi daldır (Eker, 2015: 21). Vardar'a göre; dil bilgisi, bir dilin işleyişini ve sunduğu düzeni ortaya koyan, özellikle de biçim bilimle söz dizimini kapsayan, dilsel kullanımın kimi yönlerini kurala bağlamayı amaçlayan buyurucu ve kuralcı bir inceleme dalı, yani salt kuralcı bir daldır (Vardar, 2007: 73). Geleneksel dil bilgisinin en önemli görevi, duygu ve düşünceleri doğru olarak belirtebilme, algılayabilme becerisinin geliştirilmesidir. Yazma ve konuşmada uyulması gereken kuralları ele alır. Ancak özellikle XX. yüzyılın başlarından itibaren dili düzenleme savından uzak, kendi nesnel koşulları içinde, üretilmiş ve üretilecek tüm cümleleri ifade edebilecek yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır (Eker, 2015: 23).

Dil bilimci, bilimsel yol ve yöntemlerle dili ele alan, araştıran, inceleyen kimsedir. Dil bilimci; belli bir kullanım alanı ve düzeyi için, belli bir dili veya dilleri inceler, bu dilin veya dillerin ifade inceliklerini belirlemeye çalışır, söz konusu dili veya dilleri gerektiğinde başka dillerle karşılaştırır, gerekiyorsa belli bir dilin ifade gücünü artırmanın yollarını göstermeye çalışır. Dil öğreticisi, dil bilgisi öğretmeni ise, belli bir dilin benimsenmiş kurallarını belletmeyi ve uygulatmayı görev edinmiştir. Onun için olandan çok olması gereken önemlidir (Gemalmaz, 1995: 7-3).

Dil bilgisinin dil bilime oranla tutucu, kuralcı ve geleneğe bağlı olduğu düşünülür. Çünkü dil bilgisinde yazıya ve yerleşik kurallara tam bir bağlılık vardır. Dil bilimin amacı ise, doğruluk, kuralcılık ve düzenleme/düzeltme değil, var olan nesnel gerçeğin evrensel geçerlilik çerçevesinde ele alınmasıdır (Eker, 2015: 24). Dil bilgisi özel bir dilin incelenmesiyle sınırlı kaldığı için, dil bilgisi uzmanı kendi diliyle kişisel bir ilişki kurar.

Dil bilimci ise, tersine özel bir dili değil de dil yetisini inceleyen bir uzman olarak kendi ana dilini incelerken bile ona bir yabancı dil gibi yaklaşır (Kıran, 2003: 9).

Tarihe bakınca yeryüzünde dili ele alan çalışmaların bilinen en eskileri Eski Hint'e, Eski Yunan'a kadar uzanır. Eski Hint'te yapılan dil ile ilgili çalışmalar kutsal metinler olan Veda'ların doğru yorumlanması ve nesilden nesile doğru bir şekilde aktarılması çabalarına dayanır. İ.Ö.V. yüzyılda yaşadığı anlaşılan ünlü Hint dil bilgini Pāṇini, Sanskrit ile ilgili 4000 kadar kuralı ve söz varlığına ait yazıları bir araya getiren bir dil bilgisi kitabı hazırlamıştır. Eski Yunan'da ise dil bilgisi çalışmaları felsefenin bir kolu olarak anlaşılmaktaydı. Bu nedenle ilk dil çalışmaları Yunan filozoflarınca yapılmıştır. Eski Hint'teki dil bilgisi çalışmalarından sonra ve onlardan bağımsız olan Eski Yunan'da dil bilgisi kavramlarının belirlenmesi, birtakım kuralların konulması, daha çok, ünlü düşünür *Aristo* çağında olmuştur. *Aristo* birçok dil konusunu ele almıştır. Yunanlıların Mısır'da, İskenderiye'de kurdukları İskenderiye okulu, İ.Ö. III. ve II. yüzyılda Yunan metinleri üzerine eğilmiş, bunun yanı sıra, dil bilgisi alanında önemli çalışmalar yapmıştır. Romalılarda dil bilgisi üzerindeki çalışmalar daha çok Yunanlıların etkisinde ve onların yaptıklarını tamamlayıcı nitelikte olmuştur (Aksan, 2009: 16-18).

Dilciliğin Doğu dünyasında da önemli ilerlemeler kaydettiği ve seçkin temsilcileri olduğu göze çarpar. Hint dil bilginlerinin çabalarından başka Arap dilcilerinin de önemli incelemeler ortaya koydukları görülmektedir. Arap dünyasında ilk dil çalışmaları, Irak'ta başlamış, İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte hız kazanmıştır. H. 24/25 yılında Hz. Osman zamanında yaklaşık olarak 7. yüzyılda Kur'an-ı Kerim'in kitap hâline getirilmesinden sonra bu çalışmalar daha da yoğunlaşmıştır. Araplardaki dil çalışmalarında tartışmalar genel olarak söz dizimi (nahiv) ilmi üzerinde yoğunlaşmıştır. Araplarda ilk gramer çalışmalarının başlamasında Kur'an-ı Kerim'in doğru okunması ve Arapların diğer milletlerle temasa geçmeleri sonucunda ortaya çıkan *lahn* olayının önemli bir payı vardır.

Lahn, ´dilde hatalı okuma` anlamına gelmektedir. *Lahn* olayı, Arap gramercilerini özellikle fonetik ve morfoloji çalışmalarına yönlendirmiştir (Onan, 2012: 225-226).

Dilin hatalı kullanılma olgusu, Araplar'ın fethedilen bölge ve şehirlerde yabancı uluslarla bir arada yaşamaya başlamaları sürecinde ortaya çıkmıştır. Zira Araplar, Cahiliye ve İslam'ın ilk dönemlerinde tabiatları gereği fasih ve saf bir Arapça konuşuyorlardı. Zaman içerisinde Araplarla diğer milletlerin bir arada yaşamaları sonucu, insanların günlük yaşamlarında anlaşma aracı olarak kullandıkları, fasih Arapçadan şekil, üslup ve muhteva bakımından farklı yeni bir dil meydana gelmiştir. İlk ortaya çıktığında fasihe daha yakın olan bu kullanım, zamanla fasih dilden uzaklaşmıştır. Kelime sonlarındaki harekeleri ortadan kaldırmak suretiyle ortaya çıkan bu kullanım, daha sonraları değişik boyutlar kazanmıştır. Arapların yabancı uluslarla teması her ne kadar Arapçanın onların diline tesiri neticesini doğurmuşsa da bu tesir elbette tek taraflı olmamıştır. Arapçanın da muhtelif bölgelerde çok değişik lehçelere dönüşmesine sebep olmuştur. Gırtlak yapıları fasih Arapçayı telaffuza müsait olmayan milletler, özellikle telaffuz yönünden Arapça kelimelerin asıl şekillerini değiştirmişlerdir. Bunun üzerine dil bilimciler, fasih kullanımı hatalı kullanımdan ayırmak için, hatalı olan *lahn* tabirini kullanmışlardır (Ergüven, 2007a: 155-162).

Lahn olayının, daha Hz. Peygamber zamanında görüldüğü bilinmektedir. Kur'an'ın kusursuz okunması arzusu, Kur'an dilinin esaslı bir tetkiki, Arapça bilmeyenlere yol gösterecek şekilde dil kanunlarının tesbiti ihtiyacını doğuruyordu. Dolayısıyla *lahnin* önlenmesi için dil ve lügat çalışmaları başlamış oldu. Dil müfredatını toplama konusunda, dilleri fasih olan bedevilerden alıntı yapılmış, şehir veya köylerde yaşayanlardan alıntı yapılmamıştır. Bu şekilde gramer çalışmalarının temelleri atılmıştır. Genel olarak Arapçanın kural ve kâideleri tespit edilmiştir. Bu hareketin esası, Basra'da *Ebü'l Esved ed-Düelî* (öl.69/689) tarafından oluşturulmuştur (Karadavut, 1997: 347; Ergüven, 2007a:

171). Arap yazısında harekelerin temsili (ötre / üstün / esre) için bir usul ortaya koyan ilk şahıs *Ebü'l Esved ed-Düelî*'dir. O, harekelere işaret etmek üzere kırmızı noktaları kullanmıştır. Üstün; harfin üzerine bir nokta, esre; harfin altına bir nokta, ötre de; harfin önüne bir nokta koymak suretiyle ifade edilmiştir. Harekenin yanında tenvîn de bulunduğu durumlarda, iki nokta kullanmıştır (Dayf, 1968: 13-17; el-Hamed, 2014: 171).

Arap gramerinin (nahv) kurucusu olan Basra ekolünün ilk hocası olarak *Ebü'l Esved ed-Düelî* gösterilir. Düelî'nin öğrencilerinden *Abdullah b. Ebû İshak el-Hadramî*'nin (öl. 117/735) gramerde bir zirve olduğu söylenmiştir. Ebû İshak'ın öğrencilerinden *İsa b. Ömer es-Sakfî*'nin (öl. 149/766) *el-Cami'* ve *el-ikmâl* adlı kitapları günümüze ulaşmayan en eski eserlerdir. Sonra *Ebû Amr b. El-Alâ*'ın öğrencisi *Yunus b. Habîb* (öl. 182/798), Basra ekolünün tanınmış âlimlerindendir. Kendisinin lügat ve nahiv bilgisinin yer aldığı en önemli kaynak *Sîbeveyhi*'nin *el-Kitâb* eseridir. *Yunus b. Habib*'in önemli eserleri; *Me'âni'l- Kur'ân, en-Nevâdirü'l-Kebî*r, *en-Nevâdirü's-Sağır, el-Lugat, el-Emsâl* (Dayf, 1968: 22-29).

el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (öl. 175/791), nahiv ile ilgili çalışmalarının yanı sıra mısralardaki hecelerin uzunluk ve kısalıkları temeline dayanan nazım ölçüsü olan aruzu bulan ünlü dil ve edebiyat âlimidir. *el-Halîl*, eski Arap şiirini tetkik ederek, ritmik düzeni ve muhtelif vezin çeşitlerini icat etmiş ve bu suretle, daha önce tamamen bilinmeyen bir ilim dalı olan aruz biliminin öncüsü olmuştur. *el-Halîl*'in ününün başka bir sebebi de, ilk olarak kelimelerin alfabetik sırasına göre değil, aynı telaffuzda olmalarına göre, Arapça küçük bir sözlük telif etmesidir. Şöyle ki, bu sözlükte tamamen gırtlaktan telaffuz edilen sesler grubu gelir, bunu yapısal benzerliklerine göre, damaksıl sesler, ıslığa benzer sesler, dil ucu damak arasında telaffuz edilen sesler, dudaksıl sesler ve yarı ünlülü sesler şeklinde, mahreçlerine göre tasnif yapılarak kelimelere yer verilmiştir. Onun eseri, [ع] sesi ile başaldığı için, bu ilk Arapça sözlük, *Kitabu'l-'Ayn* adını almıştır. Eserin tam

nüshası, maalesef kaybolmuştur. Sadece ondan bazı alıntılar ve parçalar bize ulaşmıştır (Goldziher, 2010: 332-333). VIII. yüzyılda Araplarda köklü bir dil bilgisi ve dil bilim geleneği olduğu anlaşılmaktadır. Basra okulunun en önemli bilgini *Sibeveyhi* (öl. 180/796) Arapçanın en geniş ve sağlam dil bilgisini meydana getirmiştir. *el-Kitâb* adıyla anılan bu tanınmış yapıt, bugün de değerini yitirmemiştir (Aksan, 2009: 19). Basra ekolünün *Sibeveyhi*'den sonra ikinci önemli isim *el-Muberred* (öl. 286/900), Arap grameri ve edebiyatıyla ilgili özgün görüşler ortaya koymuştur. Belâgata dair ilk müstakil eseri *el-Kâmil*'dir, *Nesebu 'Adnân ve Kahtân*, Arapların soy bilimine dair en eski eserlerdendir, *el-Muktedab* Sibeveyhi'nin eserinden sonra Arap gramerinin en önemli eseri olup grameri daha anlaşılır bir üslupla anlatan ilk kitaptır (Dayf, 1968: 124).

el-Ahfeş el-Evsat (öl. 215/830), Sibeveyhi'nin en güçlü ve en meşhur talebelerinden olup, hocasının ölümünden sonra da *el-Kitâb* eserini okutarak ilim dünyasına tanıtmıştır. *Kitâbu'l-Kavâfî, Kitâbu'l-Arûz, Kitâbu'l-Evsat, Kitâbu'l-Mesâili'l-Kebîr, Kitâbu'l-Mesâili'l-Sağır, Kitâbu'n-Nevâdir* ve *Kitâbu'l-İştikak, el-Ahfeş el-Evsat*'ın önemli eserlerindendir. Bunun dışında Sibeveyhi'nin talebesi *Muhammed b. el-Mustenir b. Ahmed* (öl. 206/839), hocasının demesi sebebiyle *Kurtub* lakabını almıştır. *Kitabu'l-İlél fin-Nahv, Kitabu'l-İştikak fi't-Tasrif* ve *el-Müselles* önemli eserlerindendir. Ahfeş'in talebesi nahiv ve sarf ilmine dair birçok eseri yanında özellikle *Kitabu'l-Muhtasar fin-nahv* ve *Kitabu'l-Ebniye*'nin yazarı *Ebû Amr el-Cermî* (öl. 225/840), birçok meselede Sibeveyhi ve el-Halîl'e muhalefet eden, *Tefsîru Kitâbi Sibeveyhi, Mâ Yelhanü fihi'l-'âmme, Kitâbü'l-Elif ve'l-Lâm* ve *Kitâbü'd-Dîbâc fi Cevâmî'i Kitâbi Sibeveyhi* eserlerini yazan *el-Mazinî* (öl. 249/863), el-Müberred'in talebesi ve *Kitabu Şerh-i Ebyâti Sibeveyhi, el-Muhtasar fi'n-Nahv, Kitabu Ma Yansarifu ve Ma La Yansarifu* ve *Kitabu'l-İştikak*'ın müellifi *ez-Zeccâc* (öl. 311/923), el-Müberred'in talebelerinden olup Sibeveyhi'nin el-Kitâb'ından çıkardığı malzemeyi mantıkçıların tasnifine göre tertip ederek yazdığı

Kitabu'l-Usûl fin-nahv adlı esere sahip olan *İbnü's-Serrâc* (öl. 316/929) ve *es-Sîrafî* (öl. 368/980) Basra dil ekolüne mensup önemli dilcilerdendir (Dayf, 1968: 94-150 ;Şirin, 2015: 188-189).

Basra ekolünden yaklaşık bir asır sonra Kûfe'de ona paralel çalışmalar ortaya çıkmıştır. İki ekolün meselelere bakış tarzları birbirinden farklı olduğu için iki ayrı dil ekolü doğmuştur. Her iki ekol, çalışmalarını duyum ve kıyasa dayandırmakla beraber, Basra ekolü, duyum konusunda fesahetlerine güvenilen çöl Araplarından rivayetler yapıp bu konuda titizlik gösterirken, diğeri daha geniş kullanmıştır. Önceleri Basra ekolü'nden faydalanarak yetişen ve hicri ikinci yüzyıl sonlarında ayrı bir grup oluşturan Kûfe ekolü, rekabet duygusunun etkisiyle gayretli bir çalışma içine girmiştir. Kûfe ekolünün meşhur dil âlimlerinden bazıları şunlardır (Dayf, 1968:155-165; Şirin, 2015: 189-190):

- **el-Kisâî** (öl. 189/805): Kûfe ekolünün en büyük temsilcilerindendir. Nahiv, lügat ve kıraatler konusunda birçok eser bırakmıştır. Bu eserler kaynaklarda zikredilmekte, fakat bize ulaşan sadece birkaçıdır. En önemli eserlerinden *el-Hudûd fi'n-Nahv, Muhtasarun fi'n-Nahv, el-Masâdır, el-Hurûf, el-Aded, el-Kırâât*.
- **el-Ferrâ** (öl. 207/822): Kisâî öğrencilerinden olup Kûfe ekolünün en büyük temsilcisidir. Hatta bazı araştırmacılara göre Basra'da Sibeveyhi ne ise Kûfe'de el-Ferrâ odur. el-Ferrâ, hocası el-Kisâî'yi bile zamanla gölgede bırakmıştır. Arapçanın özelliklerinin ve kurallarının tesbit edilmesinde büyük hizmeti olmuştur. el-Ferrâ, çok verimli bir yazar olup kaynaklarda 25 kadar eserinden söz edilmektedir. Ancak bunlardan dördü günümüze kadar gelebilmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Me'âni'l-Kur'ân, el-Eyyâm ve'l-Leyâlî, el-Müzekker ve'l-Mü'ennes, el-Maksûr ve'l-Memdûd, el-Kafî fi'n-Nahv, el-Cem' ve't-Tesniye fi'l-*

Kurân. Ayrıca 16 yılda kaleme aldığı adlı *el-Hudûd* eseri, bütün Kûfe ekolü mensuplarının çalışmaları içerisinde en önemlisi sayılmaktadır.

- **Hişam b. Muaviye ed-Darîr** (öl. 209/825): Kisâî'nin Ferrâ'dan sonraki en önemli talebesidir. *el-Hudûd, el-Muhtasar* ve *el-Kıyas* adlı eserlerin yazarıdır.
- **Sa'leb** (öl. 291/904): Kûfe ekolü ileri gelenlerinden, lügat, nahiv, şiir, edebiyat, Kur'ân ve hadis âlimidir. Birçok eserler yazmış, bize ulaşan kitapları arasında *el-Mecâlis*, *Kavaidü'ş-şi'r* adlı eserlerinin yanı sıra Bağdat ve civarindaki halkın dilinde yanlış olarak kullanılan kelime ve ifadelerin doğru şekillerinin açıklandığı eseri *Kitabü'l-Fasih* adlı eseri çok önemlidir.
- **El-Enbarî** (öl. 328/939): Sa'leb'in öğrencilerindendir. *Kitabu'l-Ezdâd* adlı eserinde 400 kadar zıt anlamlı kelimeyi bir araya getirmiştir. Çok önemli olan bu eser hâlâ yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

IV. / X. yüzyıldan itibaren dil âlimleri kendilerine has görüşlerinin yanı sıra Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerini birleştirerek Bağdat'ta uzlaştırıcı üçüncü bir dil ekolü oluşturdular. Bağdat ekolünün meşhur dil âlimlerinden bazıları şunlardır (Goldziher, 2010: 338-342):

- **İbn Kesyân** (öl. 299/912): Değişik kültürlere olan merakı sebebiyle Basralı el-Müberred ve Kûfeli Sa'leb'den ilim almıştır. Böylece iki ekolün görüşlerini ve aralarındaki farklı meseleleri öğrenme imkânı bulmuştur. *Kitabü'l-Muhtar fi İleli'n-Nahv* ve *Kitabü't-Tesârif* adlı eserleri en tanınanlarıdır.
- **ez-Zeccâc el-Bağdadî** (öl. 338/949): Basralı dil âlimi ez-Zeccâc'ın ilim derslerine uzun süre devam ettiği için "ez-Zeccâc" lakabıyla anılan *Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk* bu ekolün önemli temsilcilerindendir. *el-Cümel* ve *el-İzâh fî İleli'n-Nahv* adlı eserlerin yazarıdır.

- **el-Farisî** (öl. 377/987): Bu ekolün ilk temsilcilerindendir ve zamanında "nahiv âlimlerinin imamı" olarak tanınırdı. *el-Hücce fi'l-Kırâ'ti's-Seb'*, *et-Tekmile ve el-Avamilü'l-mi'e* meşhur eserleridir.
- **İbn Cinnî** (öl. 392/1002): el-Farisî'nin öğrencisi ve hocasının derslerine seyahatlerinde bile yanından ayrılmayarak kırk yıl devam eden, sarf ilminin mimarı olarak bilinen İbn Cinnî'nin *el-Hasâ'is*, *el-Lüma'*, *et-Tasrîfü'l-Mülûkî*, *Sırru Sınâ'ati'l-İ'râb* değerli eserlerindendir.
- **İbn'üş-Şecerî** (öl. 542/1148): Çağdaşları içinde nahvi en iyi bilen kişi olduğu rivayet edilmektedir. Yetmiş yıl kadar nahiv okuttuğu söylenmektedir. Bu uzun öğretim hayatı süresince çok sayıda öğrenci ve âlim yetiştirmiştir. İbn Cinnî'nin el-Lüma' ve et-Tasrif adlı eserleri üzerine yazdığı açıklama ve ayrıntılı anlatmalarıyla meşhurdur.
- **ez-Zemahşerî** (öl. 538/1144): Nahiv sahasında Doğu'nun diğer bir seçkin simasıdır. Orta Asya'da Hârizm'in Zemahşer köyündendir. Lügat sahasındaki eserleri meşhurdur. Bu konularda *Mukaddimetu'l Edeb* adlı bir Arapça-Farsça sözlük, *Esâsu'l-Belâğa* başlığını taşıyan, *el-Mufassal* adlı nahiv kitabı olup, sistemli ve muhtasar bir eserdir. *en-Nemûcez* ve *el-Keşşâf* adlı eserleriyle meşhurdur.

XI. yüzyılda Türklük alanında Türk sözlükçülük geleneğinin önemli temsilcilerinden sayılabilecek *Divanü Lûgat-it Türk*'ün yazarı *Kaşgarlı Mahmut*, bugünkü ölçülere göre de çok değerli bir Türkolog ve iyi bir sözlük bilimciydi. Kitabının geniş çerçevesi içinde Kaşgarlı Mahmut, Karahanlı lehçesi ve öteki Türk lehçelerinin söz gereçlerini ve kurallarını titizce düzenlemekle kalmamış, onu örneklerle canlandırmış, aynı zamanda Türkçenin Arapça karşısındaki gücünü de belli etmiştir (Aksan, 2009: 19).

Hicri üçüncü yüzyılın sonlarına doğru, Endülüs ekolü kurulmuştur. Bu ekole mensup âlimler, kendilerine özgü bağımsız görüşler öne sürmemişlerdir. Önceki yazılan eserler yeni görüşlerle ve yeni tasniflerle ele alınmıştır. Ancak H. VI. yüzyılda doğu gramerciliğinden bağımsız olan gramer âlimler de yetişmiştir. Endülüslü ilk gramer âlimi, Abbasîler döneminde Doğuya gidip el-Kisâî ve el-Ferrâ'nın öğrencisi olan Endülüs'e dönüp, vefatına kadar Endülüs'te nahiv dersleri veren **Cûdî b. Osman el-Mevrûrî** (öl. 198/813)'dır. Endülüs ekolünün meşhur dil âlimlerinden bazıları şunlardır (Şirin, 2015: 192-193; Ergüven, 2007b: 145-151):

- **İbn Madâ** (öl. 592/1196): Modern dil anlayışına yakın fikirleri ile tanınmış ve eskilerin anlayışını *el-Müşrık fi'n-Nahv*, *er-Raddü ale'n-Nühat* ve *Tenzihu'l-Kur'ân Amma la Yeliku bi'l-Beyan* adlı eserlerinde tenkide tabi tutmuştur.
- **İbn 'Usfûr** (öl. 669/1270): Yaşadığı devirde Endülüs'te gramerin en büyük âlimi olarak kabul edilmektedir. *el-Mukarrib fi'n-Nahv* ve *el-Mümti' fi't-Tasrîf* adlı eserlerinin yanı sıra Zeccâcî'nin *el-Cümel*'ine bir şerh yazmıştır.
- **İbn Mâlik** (öl. 672/1274): Endülüs'ün en tanınmış âlimlerden birisi çağında nahiv ve lügat âlimlerinin öncüsü olarak bilinmektedir. İbn Mâlik, sarf ve nahivde çok sayıda eser yazmıştır. Bunlardan en önemlisi gramer konusunda kaleme aldığı bin beyitten oluşan manzum eseri *el-Elfiyye*'dir. Ayrıca *el-Kâfiyetü'ş-Şâfiye*, *Şerhü'l-Kâfiye*, *et-Tehsîl*, *Şerhu't-Tehsîl*, *İcâzu't-Ta'rîf fi İlmi't-Tasrîf* gibi önemli eserler kaleme almıştır.
- **İbnü'd-Dâi'** (öl. 680/1282): İbnü'd-Dâi' yaşadığı dönemin ilmi geleneğine göre yetişmiş ve asrındaki ünlü hocalardan ders almıştır. İbnü'd-Dâi' *el-Kitâb* ile *el-Cümel*'e şerhler yazmıştır
- **Ebû Hayyân** (öl. 745/1344): Esiruddin Muhammed b. Yusûf el-Ğırnatı, yaşadığı devrin büyük âlimlerinden olan Ebû Hayyân, gramer dışında, tefsir ve hadis

konularında da derin bilgi sahibi olmuştu. Sibeveyhi'ye olan bağlılığı ile tanınırdı. Arapça kaleme aldığı *Tezkiretü'n-Nuhât, el-Lemhatu'l-Bedriyye fi İlmi'l-'Arabiyye, Nihâyetü'l-İğrâb fi 'lmeyi't-Tasrîf ve'l-İ'râb* ve *İrtişâfu'd-Darb min Lisâni'l-Arab* gibi eserlerinin yanı sıra Türkçe, Farsça, Habeşçe ve Himyerî dillerinin bilgisi olup bu dilleri üzerine çalışmaları da vardır. Ebû Hayyân'ın Türkçeye dair 4 kitap yazdığı bilinmektedir. Bunlardan sadece *Kitabu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk*, günümüze ulaşmıştır. Diğer üç kitabı şunlardır ve maalesef bunlar kayıptır: *Zehvü'l-Mülk fi Nahvi't-Türk, el-Ef'âl fi Lisâni't-Turk* ve *ed-Durrâtu'l-Mudî'a fi'l-Lugati't-Turkiyye*.

Mısır dil ekolü Endülüslüler gibi Basra ve Kûfe dilcilerinin yolunu takip edip onların çalışmalarını kaynak edinerek, bazen onların görüşlerine yeni görüşler ilave ederek yeni tasniflerle konuları tekrar ele almış, özet veya açıklama yapmışlardır. Mısır ekolünün ilk temsilcisi *Vellad b. Muhammed et-Temimî*'dir. Mısır'a lügat ve nahiv kitaplarını ilk getiren ve öğretimini yapan ilk kişi olarak bilinir.

Muğni'l-Lebib, Şüzûr'üz-Zeheb, Katru'n-Neda, Evdahu'l-Mesalik ve *Kavaidu'l-İ'rab* adlı değerli eserlerin yazarı olan *Cemalüddin Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişam el-Ensarî* (öl. 761/1360) da bu ekolün temsilcilerindendir.

Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Tarih, Biyografi ve Arap dili ve edebiyatında üçyüzden fazla eser telif eden *Celaluddin Abdurrahman b. Ebu Bekr b. Muhammed es-Suyûtî*'nin (ö. 911/1505), *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-Luğa, Cem'u'l-Cevâmi', el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-Nahv* ve *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik* adlı eserleri dilcilik açısından önemlidir (Yıldırım, 2007: 23-24).

XIX. yüzyıl, diller arasında, daha önceki yüzyıllarda ilgiyi çeken, farkına varılan yakınlıkların sağlam temellere oturtulduğu, *karşılaştırmalı dil bilim*'in Franz Popp tarafından dil bilimin bir dalı olarak ortaya konulduğu çağdır. XX. yüzyılda dil bilimde

önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bunda İsviçreli dil bilimci Ferdinand de Saussure'ün rolü büyüktür. Saussure'ün kuramı, aynı zamanda dil bilimin ne olduğunu belirleyerek hangi doğrultularda yürümesi gerektiğini gösterir. Sonra 1957'de Chomsky, kitabında söz dizimine ağırlık vererek *üretimsel dil bilgisi*'nin temellerini atmıştır (Aksan, 2009: 19-23). Günümüzde sağlanan yeni gelişmelerle kuramsal dil bilim ile uygulamalı dil bilim birlikte dil sorunlarını çözmeye başlamıştır.

Art Zamanlı ve Eş Zamanlı Dil Bilim

Dil bilim, dilin belli bir dönemindeki durumunu (*synchronic*) da tarih sürecindeki değişme ve gelişmesini (*diachronic*) de inceler. Dilin belli bir dönemdeki durumunu, yapısını ve dizgesini inceleme ile tarih sürecindeki değişme ve gelişmesini inceleme aynı değildir. Dili zaman içinde değişen ve gelişen varlık olarak değerlendirme görüşü XIX. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu dönemde dil birimlerinin değişme ve gelişmesiyle ilgili kurallar ve düşünceler ileri sürülmüş ve dildeki unsurları doğuşu, değişmesi ve gelişmesi bakımından değerlendiren tarihî yöntem şekillenmeye başlamıştır. Dil bilimin dilleri doğuşu, tarihî gelişimi ve karşılaştırılması bakımından araştırmanın sonucunda şekillendiği bilinir. Bununla birlikte dilin belli bir dönemdeki şeklini inceleyerek yaşayan şeklini açıklama ihtiyacı doğar. Kısaca, dili doğuşu ve tarihî gelişimi açısından inceleyen tarihî dil bilim ile dilin belli bir devrindeki şeklini açıklayarak inceleyen betimlemeli veya durgun dil bilim oluşur. Bu yöntemlerin kullanımına göre dil bilimi, art zamanlı dil bilim (*diachronic linguistics*) ve eş zamanlı dil bilim (*synchronic linguistics*) olarak ikiye ayrılarak adlandırılmaya başlanmıştır (Ahanov, 2013: 69-70). Dilsel birimlerin ve sözcüklerin geçirdikleri değişimleri göz önünde bulunduran bakış açısı ve inceleme yöntemine *art zamanlı inceleme* denir. *Art süremli dil bilim* de denilmektedir (İmer, 2011: 34). Art zamanlı dil bilim, dilin gelişiminin bilimsel incelemesidir; dilin bugünkü

durumuna nasıl ve hangi kurallara göre geldiğini araştırır; dildeki değişiklikleri ve bu değişikliklerin nedenlerini saptar (Eker, 2015: 25).

Dilsel olguları zaman içindeki değişimlerinin göz önünde bulundurmaksızın, belli bir kesit içindeki durum açısından dil bilime *eş zamanlı dil bilim* denir. Ona da *eş süremli dil bilim* denilmektedir (İmer, 2011: 123). Eş zamanlı dil bilim, dilin durumunun bilimsel incelemesidir (Eker, 2015: 25). Dili halihâzırdaki durumuyla incelemenin adıdır. Geçmişleri ne olursa olsun, dilde kullanılan, konuşan ve dinleyici tarafından anlaşılan tüm unsurlar o dilin malı olmuştur. Bir dilde cari olarak kullanılan kelimeler veya birtakım özellikler tarihsel olarak hangi dilden gelmiş olursa olsun artık yerleşmiş ve o dille bütünleşmiştir. Eş zamanlı bakış açısıyla o unsurlara yabancı demenin anlamı yoktur. Örneğin; leksikal seviyede *elma* kelimesini ele alalım Türkçede *alma* kelimesi eski devirlerde *elma* yerine kullanılmıştır. Yani art zamanlı olarak kelime *alma* şeklinde iken eş zamanlı olarak *elma* şeklindedir. *Adıġ* kelimesinin hâli artzamanlılığı, *ayı* hâli eş zamanlılığı gösterir. Art zamanlı olarak *sub* kelimesi ise eş zamanlı olarak *su* olmuştur (Demirci, 2015: 60-61).

Saussure, art zamanın kıymetini vurguladığı hâlde eş zamanlı yaklaşım taraftarıdır (Demirci, 2015: 60). O, dural çözümlemeyi ve betimlemeli dil bilimini benimsemiştir. Betimlemeli dil bilimini savunması, *F. de Saussure*'ü tarihî dil bilimi yok sayma noktasına götürmüştür (Ahanov, 2013: 71).

Eş zamanlı yaklaşım Kaşgarlı Mahmut tarafından da kullanılmış olan bir metottur. Kaşgarlı, meşhur *Divanü Lügati't Türk*'ü tertip ederken o zamanın yaşayan kelimelerini seçtiğini, ölü kelimeleri kitabına almadığını beyan eder. Kendi zamanında bilimsel anlamda adlandırmamış olsa da bu yaklaşımı onun eş zamanlı yaklaşımın öncülerinden biri yapar (Demirci, 2015: 61).

Karşılaştırmalı Dil Bilim ve Karşıtsal Dil Bilim

Karşılaştırmalı Dil Bilim

Karşılaştırmalı dil bilim (İng. *comparative linguistics*, Ar. علم اللغة المقارن) terimi, dil bilim içerisinde bir alt kavram oluşturmaktadır. Franz Bopp (1791-1867), karşılaştırmalı dil bilimin kurucusu, ilk defa Doğu dilleri ile Avrupa dilleri arasında tarihî dil bilim karşılaştırmalarını başlatan kişi olarak kabul edilir. Sanskrit ile Avrupa dilleri arasında yaptığı karşılaştırmaları, bilimsel temeller üzerine oturtarak karşılaştırmalı dil bilimin bağımsız bir bilim dalı olmasını sağlamıştır. Dilleri söz dizimi açısından karşılaştırmış ve elde ettiği bulgularla karşılaştırmalı dil bilimin bilimsel esaslarını belirlemiştir. Karşılaştırmalı dil bilim inceleme alanı, sadece aynı dil ailesinden gelen ve ortak özellikler gösteren dillerle sınırlıdır. Aynı dil ailesinden gelmeyen dillerin incelenmesi karşılaştırmalı dil bilimin konusu değildir. Örneğin, ikisi de Samî dilleri ailesinden olan Arapça ile İbranice arasında yapılacak incelemeler, karşılaştırmalı dil bilimin konusu ve karşılaştırmalı dil bilim esaslarına uygundur (Doğan, 2013: 40).

Karşılaştırmalı dil bilim, dünya dillerinin farklı dil ailelerinden meydana geldiğini ve bu dil ailelerinin de kendi içerisinde birçok dile ayrıldığı varsayımını kabul eden bir yöntemdir. Dil bilimci bu yöntemle, aynı dil ailesinden gelen iki veya daha fazla dil arasında karşılaştırma yaparak aralarındaki ortak özellikleri tespit eder ve ana dili yeniden inşa etmeye çalışır (Osman, 2014: 9). Karşılaştırmalı yaklaşımın uygulamasıyla ortaya çıkan en önemli sonuçlar; dillerin sınıflandırılması ve dillerin birbirine bağlanmasıdır (el Zamin, 1989: 125).

Karşılaştırmalı dil bilim, aynı dil ailesinden olan dilleri ses bilim, yapı bilim, söz dizimi ve anlam bilim yönünden eşleştirerek ortak veya farklı olan yönlerini inceler (Doğan, 2013: 40).

Karşılaştırmalı dil çalışmaları, eski bilim adamları tarafından Araplar ve diğerleri arasında ayrım gözetmeksizin uygulanan bir metot değildi. Bazı çalışmalarda karşılaştırma yapılmış olmakla beraber yöntem bütünüyle uygulanmamıştır. Oryantalistler ise, karşılaştırmalı dil bilim çalışmalarına çok önem vermişlerdir. Dillerin karşılaştırılmasıyla ilgilenmelerinin sebepleri şunlardır (Amâyire, 1992: 43-47);

1) Tevrat dilinin ve insanların konuştuğu ilk dilin ne olduğunun araştırılması; çünkü Avrupalılar Tevrat'ta geçtiği gibi İbranicenin bütün dillerin kökeni olup olmadığını araştırmak istemişlerdir.
2) Coğrafî keşifler ve anavatanlardan uzakta bulunmak; 15. ve 16. yüzyıllarda coğrafi keşifler bilim adamlarının diller arası karşılaştırma yapma merakını arttırmıştı ve Avrupa sömürgeciliği döneminde sömürülen ülkelerin dillerinin öğrenilmesi zorunda kalındığı için diller arası karşılaştırma yapmak bir gereklilik olarak görülmüştü.
3) Bilimlerin felsefeden bağımsızlaşma hareketi; karşılaştırmalı dil bilim çalışmalarının artırılmasının bir diğer sebebi, tıp, fizik, kimya gibi bilimlerin felsefeden ayrıldıktan sonra, bilim adamları tarafından her bilimin kendine özgü olan kuralları keşfedilmiş ve böylece, dil bilimciler, her dilin ayrı olarak kendine özgü kullanılan ayrı kuralları olduğuna kanaat getirmişler, daha sonra ortak özelliklere sahip dillerin, ortak kurallarını araştırmaya başlamışlardır.
4) Avrupa'da millî görünüm ve ırk üstünlüğünün sebeplerinin araştırılması; Avrupa'nın milliyetçilik olgusunun yaşandığı çağda antropoloji ile de çok ilgilendiği, dil ve kültür bakımından bir ırkın başka bir ırka göre üstünlüğünü ispat etmeye çalıştığı bilinmektedir. Bunun için diğer milletlerin dillerini küçümsemek amacıyla da karşılaştırmalı dil bilim çalışmalarını yürütmeye başlamışlardır.

5) Arkeoloji ve eski medeniyetlerin tarihinin araştırılması; arkeoloji, başlı başına bir bilim dalı niteliğindedir. Medeniyetler, diller ve birçok bilimin tarihiyle de yakın ilişki içerisinde olmuştur. Dil bilimciler eski çağların arkeolojik keşiflerinin sonucunu yakından takip etmişlerdir. Bunun bir neticesi olarak da çömlek panelleri, mezar taşları ve sayısız yazıtlar ortaya çıkarmışlardır. Dil bilimciler bu dil çalışmalarını hemen başlatmışlar ve bunların incelemeleriyle meşgul olmuşlardır.

Karşılaştırmalı dil bilimin temel sonuçları şu şekilde ortaya çıkar (Osman, 2014: 10);

1) Karşılaştırmalı dil bilim, karşılaştırılan dillerin kökenini oluşturan ana dili yeniden inşa etmeye çalışmaktadır. Bu bulgu dil bilimciler tarafından kabul edilen bir varsayımdan ibarettir.
2) Karşılaştırmalı dil bilim, dillerin zaman içerisinde oluşan dilsel değişiklikleri üzerinde durmaktadır.
3) Karşılaştırmalı dil bilim aynı dil ailesinden gelen diller arasındaki farklılıkları ve ortak özellikleri incelemektedir. O çalışmaların sonuçları yabancı dillerin öğreniminde ve öğretiminde esas olarak alınır ve uygulamada bu verilerden faydalanılmaktadır.
4) Karşılaştırmalı dil bilim, ses bilim, yapı bilim, söz dizimi ve anlam bilim bakımından dillerin araştırılıp incelenmesi; dillerin arasındaki farklılıkların derecesinin belirlenip bir dilden kendisinden başka diller veya lehçeler türemesinin sebeplerini tespit etmeye yardımcı olmaktadır.
5) Karşılaştırmalı dil bilim, karşılaştırılan dillerin temel malzemesini yani söz varlığını toplamak ve korumaktadır.

Karşıtsal Dil Bilim

Uygulamalı karşıtsal dil bilim (İng. *contrastive linguistics*, Ar. علم اللغة التقابلي) farklı dil ailelerinden gelen diller arasında karşılaştırma yapan uygulamalı dil bilim dalıdır. Karşıtsal dil bilim çalışmalarının gerçek anlamda Robert Lado ile başlatıldığı kabul edilir. Farklı dil ailesinden olan diller arasında eğer varsa benzeyen yönler ve ağırlıklı olarak benzemeyen veya zıt yönlerini ayrımsal karşılaştırma yöntemiyle inceler. Örnek olarak Fransızca ile Arapça arasında yapılacak olan karşılaştırma, karşılaştırmalı (comparative) olmaktan daha çok karşıtsal (contrastive) bir inceleme şeklini gösterir. Elde edilen sonuçları, incelenen dillerin öğretiminde kullanılmak üzere hazırlar (Doğan, 2013: 41). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dil bilim alanındaki çalışmalar artarak devam etmiştir. Savaş sonrası yabancı dil öğrenimi ve öğretimine artan ilgi, dil bilim alanındaki çalışmalara yeni bir boyut kazandırmış, böylece uygulamalı dil bilim araştırmaları başlamıştır. Bu bağlamda ana dil ile amaç dilin benzer ve farklı yönlerini inceleyen karşıtsal dil bilim ortaya çıkmıştır. Dil bilim ilkelerini İngilizce öğretimine uygulayan ilk kimse olan Amerikan yapısalcılarından *Fries*, karşılaştırmalı çalışmaların önemini şöyle dile getirir: "En etkili gereçler, amaç dilin bilimsel betimlemesi ve bu betimlemenin ana dil ile özenli karşılaştırılması sonucu elden edilen bilgiler ışığında hazırlanan gereçlerdir." (İşler, 2002: 124).

Robert Lado'nun, 1957'de yayımlanan "*Linguistics across Culture*" isimli kitabı, karşıtsal dil bilimin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Lado, dillerin ve kültürlerin sistematik bir şekilde karşılaştırılması gereğini savunmuş amaç dil ile araç dilin dil bilgisi yapılarının karşılaştırılması gereğini belirtmiştir. Bunun nasıl yapılması gerektiğini bir bölüm hâlinde ortaya koymuştur. Onun bu eserinin ardından kısa bir süre sonra *Charles A. Ferguson*'un editörlüğü ve Washington'da bulunan "Center for Applied Linguistics of the Modern Language Association of America" adlı merkezin himayesinde karşıtsal yapı serisi

(*contrastive structure series*) çalışmaları başlar. Bu seri İngilizce ile Amerika'da öğretimi yaygın olan beş dil Fransızca, Almanca, İtalyanca, Rusça ve İspanyolca arasındaki benzerlik ve farklılıkların betimlemesini yapmayı amaçlamış ve bu alanda art arda eserler yayımlamıştır (İşler, 2002: 124).

Karşıtsal dil bilim, diğer dil bilim dallarında olduğu gibi teorik ve uygulama alanlarından oluşur. Aynı dil ailesinden gelmeyen dilleri teorik olarak inceleyen bölümü, karşıtsal dil bilim (*contrastive linguistics*) bilim dalı olarak adlandırılır. Bu bilim dalının ortaya koyduğu teorileri uygulamaya koyan bilim dalına da karşıtsal çözümleme (*contrastive analysis*) denilir (Doğan, 2013: 42).

Karşıtsal dil bilim ne dil aileleriyle ne dillerin arasındaki genetik benzerlikleriyle ne de dillerin tarihiyle ilgilenir. Dolayısıyla eş zamanlıdır. Karşıtsal dil bilim genellikle yalnızca iki dilin karşılaştırılmasında yer alır, her zaman iki dille ilgilidir. Normalde belli bir dil teorisine bağlıdır. Teorik ve uygulama alanlarına ayrılmaktadır (Hickey, 2013: 1-2).

Uygulamalı karşıtsal dil bilim ses bilim, biçim bilim, söz dizimi ve anlam bilim yönünden dilleri karşılaştırarak dil incelemelerini yapmaktadır (Osman, 2014: 14).

Karşıtsal çözümleme hakkında güçlü, orta ve zayıf biçiminde isimlendirilen üç görüş ortaya konulmuştur. Lado'ya göre, yabancı dil öğrenen bireyler ana dillerindeki ve kültürlerindeki temel özellikleri yabancı dile aktarmaktadırlar. Bu durumda da yabancı dil öğrenmeye başlayan öğrenci, bu dilin bazı özelliklerinin kendisine kolay, bazılarının ise zor geldiğini görmektedir. Lado'nun bu görüşü karşıtsal çözümlemede güçlü görüşü oluşturmaktadır. Bu görüş, yabancı dil öğrenen öğrenciye amaç dilde en zor yönlerin kendi ana dilinde karşılığı olmayan yönler olduğunu savunur. Yani ana dil ile amaç dil arasındaki farklılık arttıkça dilin ana dile etkisi de artacaktır. Güçlü görüşe göre, ikinci

bir dil öğreniminde karşılaşılan güçlükler ana dil ile amaç dil arasında yapılacak karşıtsal çözümleme ile önceden belirlenebilir (İşler, 2002: 126).

Zayıf görüş ise güçlü görüşten oldukça uzaklaşan, hatta karşı uçta olan bir görüştür. Newmark'la yaygınlaşan bu görüşe göre, öğrencinin yanlışların nedeni, ana dili ile amaç dil arasındaki farklılık değildir. Öğrenci amaç dili henüz öğrenmediği bir yönüyle kullanmak zorunda kalınca, kendi dilindeki kuralları amaç dile aktarma yoluna başvurur. Bunu ana dili girişimi olarak değil, amaç dilin henüz öğrenilmemiş yönü olarak yorumlamak gerekir. Zayıf görüş, ana dil girişiminden elde edilen veri ile işe başlar ve bu veriyi iki dil arasındaki benzerlik ve farklılıkları açıklamada kullanır (Dede, 1983: 124).

Bu alanda ileri sürülen ve önceki iki görüşü uzlaştırmaya çalışan bir üçüncü görüş ise orta görüştür. Bu görüşü Oller ve Ziahosseniy ortaya koymuştur. Söz konusu görüşe göre; ana dil ve amaç dil arasında benzeyen veya tamamen farklı olan özellikler öğrenmede güçlüğe yol açmaz; asıl güçlük iki dil arasındaki farklılığın az olduğu hususlarda yaşanır. Buna göre, yabancı dilin, öğrenilmesi en güç olan yönleri ana dil ile çok az farklılık gösteren ses, ses dizisi ve anlamlardır (İşler, 2002: 127).

Bütün bu çabaların temeldeki varsayımı, yabancı dil öğrenen bir kişinin kendi ana dilinin "müdahalesi" (ana dili aktarımı) ya da hedef dilden yapılacak aktarım ile karşılaşacağı düşüncesidir. Bunun, ana dili yabancı dil arasındaki farklılıklardan kaynaklandığı; bu nedenle, iki dili ses bilimi, anlam bilimi ve söz dizimi gibi açılardan önceden karşılaştırıp, bundan elde edilen sonuçların öğretim yöntemlerinde kullanılmasıyla, öğrenim güçlüklerinin ortadan kalkacağı ileri sürülmüştür (Aydın, 2007: 29).

Karşıtsal çözümleme, bir yandan yabancı dil öğreniminin kolaylaşmasını sağlarken diğer yandan da ders kitabı, öğretmen ve sınav hazırlayıcılarının kullandıkları araçların üretimi, seçimi ve uygulanmasına varıncaya kadar tüm gerekli kıstasları belirler. Bundan dolayı

da yabancı dil öğretimini belirsizlik ve düzensizlikten kurtaran karşıtsal çözümleme, uygulanan yaklaşımların en gelişmişi sayılır (Doğan, 2013: 44).

Karşılaştırmalı Dil Bilim ve Karşıtsal Dil Bilim Arasındaki Farklılıklar

a) Karşılaştırmanın kapsamı: Karşılaştırmalı dil bilim aynı dil ailesinden gelen dillerle sınırlıdır. Buna karşın, karşıtsal dil bilim farklı dil ailelerinden gelen dillerle sınırlıdır.

b) Karşılaştırmanın amacı: Karşıtsal dil bilimin amacı tamamen eğitime yöneliktir. Yabancı dillerin öğretimini ve öğrenimini kolaylaştırmak amacıyla karşılaştırma yapılmaktadır. Karşılaştırmalı dil bilim ise eğitim ile hiç ilgilenmemektedir. Onun amacı aynı kökene sahip dillerin tarihi ile ilgilenip dil ailelerini yeniden oluşturmaktadır.

c) Yöntemin prensibi: Karşıtsal dil bilim diller arasındaki benzerliklerden daha çok farklılıklarla ilgilenir. Karşılaştırmalı dil bilim ise daha çok benzerliklerle, ortak özelliklerle ilgilenmektedir.

d) Betimleme yöntemini kullanmak: Karşılaştırma yapabilmek için her iki dil bilimin betimleme yöntemini uygulamasına rağmen karşılaştırmalı dil bilim daha çok tarihî yönteme dayanmaktadır. Oysaki, karşıtsal dil bilim tarihî çalışmalarla hiç ilgilenmemektedir.

e) Yöntemlerin ortaya çıkışı: Karşılaştırmalı dil bilim çok eski zamandan beri ortaya çıkmıştır. Halbuki karşıtsal dil bilimin yeni ortaya çıktığı görülmektedir (Osman, 2014: 16).

Karşılaştırma konusu çatı kategorisi olan Arapça ile Türkçe arasında yapılacak karşılaştırma şekli bir karşıtsal karşılaştırmadır. Çünkü Türkçe, Ural-Altay dil ailesinden gelen eklemeli bir dildir. Buna karşılık karşılaştırmayla eşleşeceği Arapça, Hami-Sami dil ailesinden gelen bükümlü bir dildir. İki dil arasında bulunan aile farkı ve ona bağlı olarak da oluşan sistem farkı, doğal olarak benzemeyen yönlerin çoğalmasına ve benzer

yönlerin de azalmasına sebep olmaktadır. Bu ise benzerlik esasına dayalı bir karşılaştırmanın yapılmasına pek uygun düşmez. Aksine diller arasında farklılıklar daha çok olduğu için karşılaştırmanın, karşıtlıklar esasına dayalı ve zıtlıkları belirleme şeklinde olması gerekir.

Türkçe ve Arapçanın Dünya Dilleri Arasındaki Yeri

Günümüzde konuşulan ve yazılan dünya dillerinin yapı ve köken açısından sınıflandırılması yapılmıştır. Bir dil üzerinde araştırma yapan kimse için, o dilin yapı ve köken bakımından hangi grupta olduğunun bilinmesi, bu dilin diğer dillerle karşılaştırılmasında, aralarındaki benzerliklerin ve farklılıkların ortaya konulmasını sağlamaktadır. Bugün yeryüzünde konuşulan ve yazılan diller genellikle; yapı ve köken olmak üzere iki kategoride sınıflandırılmaktadır (Gülensoy, 2015: 43-44):

a) Yapı (Morfolojik) Bakımından Dillerin Tasnifi

1. Tek heceli / yalınlayan / ayrıntılı / ayrımlı diller: Çince, Tibetçe vb.

2. Eklemeli / bağlantılı / iltisaklı / bitişimli diller: Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Fince, Macarca gibi diller.

3. Bükümlü / çekimli / tasrifli diller: Arapça, İngilizce, Fransızca, Rusça gibi diller.

b) Köken (Genetik) Bakımından Dillerin Tasnifi

1. Hint-Avrupa dil ailesi.

2. Hami-Sami diller ailesi.

3. Çin-Tibet dil ailesi.

4. Bantu ve Bantumsu dil ailesi

5. Ural-Altay dil ailesi.

6. Kafkas dilleri.

7. Avustronezya dilleri.

Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri

Türkçe, Ural-Altay dil ailesinin Altay kolunda yer alan sondan eklemeli bir dildir. Altay dil ailesinin başlıca ortak özellikleri şunlardır (Korkmaz, 2014: 62-64);

a. Aile içinde yer alan dillerin hepsi de eklemeli dillerdir.
b. Türetme ve çekimde hep son ekler kullanılır. Bu dillerde ön ek sistemi yoktur.
c. Altay dillerinde cinsiyet yoktur. Bu nedenle kelimeler şekil değişikliğine uğramaz.
d. Sayı sıfatlarından sonra gelen adlar genellikle teklik biçimindedir.
e. Altay dilleri eklemeli dil yapısında olduğundan kelime kök ve gövdeleri sabittir. Türetme yeni eklerle yapılır. Zengin bir ek sistemi vardır.
f. Diller arasında, aynı kökten kaynaklanmış ortak ekler vardır. Bu özellik Moğolca ile Türkçe arasında daha belirgindir.
g. Cümle yapısı bakımından özne fiilden önce gelir ve genellikle baştadır. Fiil cümlelerin sonundadır. Ad ve sıfat tamlamalarında, belirten belirtilenden önce gelir. Bu da demektir ki, tamlamanın ikinci derecedeki ögesi esas ögenin önündedir. Asıl unsur sonda bulunur. Cümle kuruluşunda yer alan sıfat-fiil ve zarf-fiiller koşut birer kullanılışla sıfat ya da zarf görevindedir.
h. Ses bilgisi açısından, Altay dillerini ortaklaştıran başka bir özellik de ünlü uyumunun varlığıdır.

Arapçanın Dünya Dilleri Arasındaki Yeri

Arapça, Hami-Sami dil ailesinin Sami kolunda yer alan güney dillerinden biridir (Doğan, 2000: 148). Bükümlü bir dildir. Büküm, çekim sırasında kökün, özellikle kökteki ünlünün değişmesidir (Aksan, 2009: 107). Arapçanın başlıca özellikleri şunlardır (Nalçakan,

2008: 6-74; Doğan, 2013: 46; Maksudoğlu, 1969: 90-120; Eker, 2015: 73; Gülensoy, 2015: 44; Abu Halil, 2003: 10-116):

a. Arapça gelişmiş dilsel yapı ve anlam mükemmelliği içinde orijinalliğini koruyarak varlığını günümüze kadar sürdüren tek dildir.
b. Arapçada sözlerde cinsiyet kategorisi vardır. Yani kelimelerin cinsiyeti müzekker ve müennes olarak ikiye ayrılır.
c. Kelimelerin cümle içindeki görevleri kelimelerin sonundaki hareke veya harflere (i'rabına) göre ortaya çıkar. Arapçada asıl unsur cümlenin yüklemidir ve başta bulunmaktadır. İ'rap özelliği de anlamda bir karışıklığa sebep olmadan, cümlenin ögelerinin yerlerinin değişimine ve farklı anlamların ifade edilmesine imkân verir.
d. Sayıların kendi içerisinde kuralları vardır. Sayılar, sayılan isimden önce gelir. Yalnız 1 ve 2 sayısı, sayılan isimden sonra gelir ve sayılan ismin sıfatı durumunda olur. Belli sayılardan sonra sayılan isim bazen aynı cinsinde bazen de zıt cinsinde, bazen çokluk bazen teklik durumunda olmaktadır.
e. Arapçada, sıfat tamlamasında sıfat, daima nitelediği, tasvir ettiği isimden sonra gelir. Sıfat, nitelenen isme, erillik, dişilik, teklik, ikilik, çokluk, belirlilik ve belirsizlikte daima uyar. Fiil cümlesi, fiil ile, isim cümlesi de isim ile başlamaktadır.
f. Arapçada temel öge, genel olarak başta olur ve yardımcı ögeler ondan sonra gelir.
g. Hami-Sami dil ailesinde sözcük köklerinin birleşimi önemli ve ilgi çekicidir. Kökler düzenli olarak üç ünsüzden oluşur. Bu ünsüzler bütün biçimlerde sıralarını ve varlıklarını korurlar. Ünsüzler sözcüklerin somut anlamlarını, sözlüksel değerlerini belirtir, ünlüler ise ön ek ve son eklerle dil bilgisel değerler gösterirler.
h. Arapçada kelime kökündeki asıl sesler yeni kelimede veya kelime hâlinde hep aynı kalırlar, değişmez.

i. Arapçanın yaygın olarak konuşulduğu ülkeler şunlardır: Bahreyn, Batı Sahra, Birleşik Arap Emirlikleri, Filistin, Cezayir, Cibuti, Çad, Fas, Irak, Katar, Komor Adaları, Kuveyt, Libya, Lübnan, Mısır, Moritanya, Somali, Sudan, Suriye, Suudi Arabistan, Tunus, Umman, Ürdün, Yemen.

Kesin tarihi bilinmemekle birlikte, yaklaşık yirmi beş asırdır gelişmiş dilsel yapı ve anlam mükemmelliği içinde orijinalliğini koruyarak varlığını günümüze kadar sürdüren tek dildir. Arapçanın en eski yazılı metinleri, Sina, Madâ'in Salih'teki el-Hicr ve Hûran'da bulunup III. yüzyıla tarihlenmiştir. Bu metinlerin hepsi nokta veya hareke içermeyen, okunması zor olan metinlerdir. IV. yy.'a ait gravürler arasında Filistin'in güneyinde *İmriü'l-Kays* mezarında bulunan gravür 328 yılına tarihlenmiştir. VI. yy.'a ait metinler ise Yunanca, Süryanice ve Arapça ile yazılmıştır (Mûnis, 1988: 206-207). Arapçanın önemli özellikleri onu her çağda dünya dilleri arasında seçkin konuma yükseltmiştir. Asırlarca birbirinden çok uzak coğrafyalarda yaşayan, milliyetleri farklı toplumların birlik ve dayanışması, Arapçanın vahiy dili olma özelliğinin etkisiyle oluşturulan İslam'ın ortak kültürüyle sağlanmıştır. Başka bir özelliği de dilsel anlatım gücü; Arapça asırlar süren uzun tarihi boyunca nesilden nesle aktarılan ve Arap toplumu ile birlikte geniş İslam coğrafyasındaki çeşitli özellikler taşıyan zengin bir kültürel varlığı aktaran geniş anlatım gücü olan bir belagat dilidir (Doğan, 2000: 148-153).

Türkçe ve Arapçanın Genel Özellikleri

Daha önce belirlediğimiz gibi, Türkçe Ural-Altay dil ailesinden gelen sondan eklemeli bir dildir. Arapça ise Hami-Sami dil ailesinden gelen bükümlü analitik bir dildir. Onlar farklı dil ailelerinden geldikleri için fonetik, başta olmak üzere kelimelerin dişil-eril farklılığı, morfolojik ve söz dizimi açısından birbirlerinden çok ayrı durumdadırlar.

Türkçe-Arapça Karşıtsal Ses Bilim Tahlili

Azerbaycan Türkçesinde 9 ünlü bulunmaktadır: /a, e, ä, ı, i, o, ö, u, ü/. Türkiye Türkçesinden farklı olarak iki tane [e] ünlüsü vardır. AzT. alfabesinde "ä" ile gösterilen ünlü, Türkiye Türkçesindeki /e/'den daha geniş ve açık söylenir. AzT. alfabesinde "e" ile gösterilen ünlü ise Türkiye Türkçesinden daha dar ve kapalı olup /e/ ile /i/ arası bir sestir. Azerbaycan Türkçesinde 23 ünsüz vardır. Ünsüzler içinde sadece /ẖ/ ve /ġ/ sesleri Türkiye Türkçesinden farklıdır. /ẖ/ ünsüzü gırtlaktan çıkan hırıltılı [h] sesidir. Sadece kalın ünlülerin yanında bulunan /ğ/, Türkiye Türkçesindekinden daha belirgin ve baskılı olarak telaffuz edilir. Türkiye Türkçesinde ince ünlülerin yanında kullanılan /ğ/ ise Azerbaycan Türkçesinde daima /y/'dir (Buran, Alkaya, 2013: 79-80).

Türkçe kelimelerin ses yapısı kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık bakımından benzeşme gösterir. İki dilin tüm yapısal sistemini karşıt hâle getirecek bu temel yapıdaki ayrışım diğer alanları da doğrudan etkiler. Sesbirim oluşumunda Arapçanın ünsüzü çok, ünlüsü azdır. Buna karşılık Türkçenin Arapçaya göre ünlüsü çok, ünsüzü azdır. Türkçenin iki yahut dört ünlüsü için bir tek harekenin bulunduğu düşünülürse, karşılaştırmanın zorluğu da kendisini gösterir.

Türkçede kelime içinde seslendirilmeyen hiçbir ses yoktur. Kelimeler telaffuz edildiği gibi yazılan, yazıldığı gibi okunan ve ses yığılmaları olmayan bir dildir. Her ne kadar Arapçada diğer dillere göre az da olsa yine de yazı sisteminde yazıldığı hâlde okunmayan ve yazılmadığı hâlde okunan harfler bulunmaktadır (Doğan, 2013: 46-47).

Arapçadaki seslerin çıkış yerleri ile Türkçedeki seslerin telaffuzları birbiriyle benzerlik ve farklılık göstermektedir. Hem Arapçada hem Türkçede bulunan sesler de vardır. Sayısı 15 olan bu sesler isim olarak aynı olmasa da çıkış yerleri ya aynı yahut da birbirine çok yakın seslerdir: [ب (b), ت (t), ج (c), د (d), ر (r), ز (z), س (s), ش (ş), ف (f), ك (k), ل (l), م (m), ن (n), ه (h), ي (y)].

Türkçede olmayan sesler gırtlağın ve ağzın değişik yerlerinden çıkmaktadır. Arapçada 13 sesin tam olarak karşılığı Türkiye Türkçesinde bulunmamaktadır:

ء، ث، ح، خ، ذ، ص، ض، ط، ظ، ع، غ، ق، و.

Bu sesler arasında bulunan ء sesine harekeler vasıtasıyla eklenen /a, e, i, u/ sesleri Türkçede mevcuttur. Bunlardan Azerbaycan Türkçesinde /خ/ sesi /ẖ/ olarak vardır. ذ dilin üst ve alt dişler arasına dokundurulmasıyla çıkarılır. Bu sesin mahreci, Türkçe mahreçler arasında yer almamaktadır. ص Türkçede alfabede karşılığı olan bir ses olmamasına rağmen Türkçe kimi kelimelerdeki /s/ sesinin kalın okunması bu sesin telaffuzunu kolaylaştırmaktadır. ض harfinin gösterdiği ses (dil, sağ veya sol üst azı dişinin üzerine çıkarılan, tok dolgun kalın bir sestir) yalnız Arapçada bulunduğu için Arapçaya لُغَةُ الضَاد "Dad dili" denilmiştir. /غ/ sesi, Türkçedeki /ğ/ sesi de arka damak ünsüzlerindendir. Türkçede bulunan Arapçada bulunmayan 10 tane ses vardır. Bunlar; /ç, g, ğ, j, p, v, ı, o, ö, ü/ sesleridir (Aydın, 2010: 327-332).

Arapçada 34 ses vardır. Bu seslerin 28'i ünsüz, 6'sı ise ünlüdür. Arap yazı sisteminde uzun ünlüler ي / و / ا harfleri ile gösterilir ve ona *uzatma (med) harfleri* denilmektedir. Harfleri kısa sesli okutmak için *hareke* denen işaretler kullanılır. Arapçada harekelerin (kısa ünlüler) sayısı üçtür: üstün (fetha), esre (kesre) ve ötredir (ḍamme). Arap alfabesi kendine özgü bir alfabedir. Arap alfabesinde 28 harf vardır. Yazı, sağdan sola doğru yazılır. Arapçadaki sesleri gösteren bu harfler, yalnız başlarına veya bir kelime içindeki yerlerinin başta, ortada, sonda olmasına göre değişik biçimde yazılırlar. Arapça büyük küçük harf farkı olmayan bir yazı sistemine sahiptir. Harflerin 22'si, yazıda hem kendinden önceki hem de sonraki harfle birleşir, 6'sı (أ / د / ذ / ر/ ز/ و) ise yalnız kendinden önceki harfle birleşir, kendinden sonra gelen, solundaki harfle birleşmez.

Arapçadaki harflerin tamamı ünsüz sesleri gösterir. Ancak ünlüleri gösteren harekeler vardır (Maksudoğlu, 1969: 1-4).

Türkçe-Arapça Karşıtsal Biçim Bilim Tahlili

Türkçede adlarda cinsiyet yoktur. Arapçadan geçen kelimelerde cinsiyet bazen olduğu gibi korunmuş olsa da bu cinsiyet farklılığını göstermekten öte, kelimenin olduğu gibi alınmasından kaynaklanmaktadır. Ancak Türkçedeki durum bazen cins adların cinsiyetini belirtmek için ismin başına "erkek" veya "dişi" kelimeleri getirilir. *Erkek koyun, dişi koyun* gibi (Polat, 1998: 33).

Arapçada ise hem cins isimde hem de özel isimde cinsiyet vardır. Eril ve dişil olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Arapça isimlerdeki dişil iki şekilde yapılır. Birincisi ismin sonuna şu harfler getirilmektedir:

1. İsmin sonuna ة "tâu'l-marbûta" eklenerek. Bazı cins ve özel adlar bu harf ile dişil yapılır:

   فَاطِمَة *ʹFatima`*, عَائِشَة *ʹAyşe`*,

   إِنْسَانُ *ʹİnsan`* (eril)→إِنْسَانة *ʹİnsan`* (dişil),

   بَائِع *ʹSatıcı`* (eril)→بَائِعة *ʹSatıcı`* (dişil),

   كَاتِب *ʹKâtib/Yazar`* (eril)→ كَاتِبَة *ʹKâtibe/Yazar`* (dişil) gibi.

2. İsmin sonuna ى "elifu te'nîsi'l-maksûra" eklenerek dişil yapılır:

   سَلْمَى *ʹSelmâ`*, لَيْلَى *ʹLeylâ`* gibi.

3. İsmin Sonuna ا "elifu'l-memdûde" eklenerek dişil yapılır. سَـمْرَاء *ʹSemrâ`*, حَسْـنَاء *ʹHasnâ`* gibi.

   İkincisi "duyulan dişil"dir. Bu isimlerin sonunda hiçbir ek olmamasına karşın dişildir. زَيْنَبُ *ʹZeynep`* gibi (el- Ġalâyînî, 2013: 109-112).

Türkçede adlarda çoğul {-lar, -ler} ekleri ile yapılır. İsmin son ünlüsü kalınsa {-lar}, inceyse {-ler} eki gelir: *Kalemler, kitaplar* gibi. Ancak çoğul eki bazen grup, aile kavramı da verir. *Dün Ayşelere gittim* (Ayşe ve onun grubuna, ailesine).

Arapçada çoğul, ismin büküme uğraması ile yapılır. Arapçada ikil ve çoğul şeklinde iki türlü çoğul vardır. Bir de çoğulun çoğulu vardır. İkil isimler için ismin sonuna ان veya ين harfleri ilave edilmekle yapılır: كتاب *Kitap*`→ كتابان/كتابين *İki kitap*`, (أَبُو) أَبّ *Baba*`→ أَبَوَان/أَبَوَيْنْ *Anne ve Baba/Ebeveyn*`.

İkiden fazla olan çoğul için iki türlü çoğul yapımı vardır: Birincisi düzenli çoğul. Burada eril isimler için ismin sonuna ون veya ين harfleri, مُؤْمِن *Mümin*`→ مُؤمِنُون/مُؤمِنِين *Müminler*` gibi, dişil isimler için ismin sonuna ات harfleri getirilmesiyle yapılır. مُؤْمِنَةٌ *Mümin/inanan kadın*`→ مُؤْمِنَـات *Mümin kadınlar*` gibi. Ayrıca bir de "kırık çoğul" denen bir düzeni olmayan düzensiz çoğul vardır. Örneğin, كِـتَـاب *Kitap*`→ كُـتُـب *Kitaplar*`, عَالِم *Bilgin*`→ عُلَمَاءُ *Ulema/bilginler*` gibi. Çoğulun çoğulu ise tamamen düzensizdir: قَوْل *Söz*`→ أَقْوَال ve أقاويل *Sözler*` gibi. Bu çoğul Türkçede saygı ifade eden "siz-sizler" kelimesinde kalmıştır (el- Ġalâyînî, 2013: 221-232; Polat, 1998: 33-38).

Türkçede belirtme ögesi yoktur. Eğer belli bir nesnenin anılması gerekiyorsa bu durumda direkt olarak ismin söylenmesi yeterlidir. Eğer nesne belirsizse o zaman isimin başına "bir" kelimesi getirilir (Polat, 1998: 34). Arapçada isim ve sıfatların belirli olduğunu göstermek üzere, başlarına "ال" getirilir. Buna belirtme takısı حَرْفُ التعريف (harfu't ta'rif) denir. قَلَمٌ *(Herhangi) bir kalem*`→ القَلَمُ *(Bildiğimiz) kalem*`, بَيْتٌ *Bir ev*`→ البَيْتُ *(belli) ev*`, مَدْرَسَةٌ *Bir okul*`→ المَدْرَسَةُ *Okul*` (Maksudoğlu, 1969: 8).

Türkçede ekler birden çok görev üstlenir ve değişik işlevleri yerine getirir. Türkçede fiilin aldığı tüm ekler kökten yahut gövdeden asla ayrılamaz. Türkçenin sözcük yapısı köklere yapım ve çekim eklerinin son ek olarak eklenmesine dayanır. Çekim son eklerinin

bolluğu, yapım son eklerinin çok üretken olması ve son eklerin söz dizimine olan doğrudan etkisi, Türkçeye mahsus yapı bilimsel tipik özelliklerdir. Arapçada ise eklerden daha çok çekim kalıplarından söz edilebilir.

Genel olarak Türkçe ada yönelik, Arapça fiile yönelik bir dil karakteri gösterir. Türkçede kelime türleri arasında çoğunluğu adlar oluşturur. Arapçada isim çekimi *harf-i cer* denilen edatların yardımıyla veya ismin cümlede meful görevi yüklenerek kazanacağı ek anlamla karşılanır. Diller arasında iyelik çekiminde benzerlik görülür. Arapçada iyelik çekimi, Türkçe kadar çok yaygın kullanılmıyorsa da isimlerin sonuna getirilen mülkiyet zamirleriyle iyelik çekimi düzenlenebilir (Doğan, 2013: 48-49).

Türkçede kelimelerde kökler değişmez. Yalnızca kelime köklerine gelen ekler değişerek yeni anlam birimleri oluşturur. Böylece bir tek kökten birçok yeni kelime türetilir. Arapçada yeni kelimelerin üretimi kök üzerinde yapılan değişimlerle yapılır. Kök harfler sabit kalsa da bunların yerleri değişir; önlerine, arkalarına ve aralarına gelen eklerle yapı içinde kök harfler dağılır (Doğan, 2013: 48-49):

كِتَابي *´Benim kitabım`*, كِتَابكَ (eril) *´Senin kitabın`*, كِتَابِكِ (dişil) *´Senin kitabın`*, كِتَابهُ (eril) *´Onun kitabı`*, كِتَابهَا (dişil) *´Onun kitabı`*, كِتَابنا *´Bizim kitabımız`*, كِتَابكُمَا *´Siz ikinizin kitabı`*, كِتَابكُم *´Sizin kitabınız`*, كِتَابكُنَّ (dişil) *´Sizin kitabınız`*, كِتَابهُمَا *´O ikisinin kitabı`*, كِتَابهُم (eril) *´Onların kitabı`*, كِتَابهُنَّ (dişil) *´Onların kitabı`*.

Türkçede fiiller, kişi adları kullanılmadan belirli eklerin eklenmesiyle kip ve zaman açısından belirlenir. Fiil kökünde bir değişiklik olmadan son eklerle çekim yapılabilir. Arapçada fiiller yalın (mücerred) ve ilaveli/arttırılmış (mezid) olmak üzere ikiye ayrılır. Yalın fiiller genellikle üç harften oluşur. Bazı fiiller üç harften daha fazla yani dört harfli de olabilirler. Zaman ve şahıs gösteren edatlar fiil kökünün önüne ve sonuna eklenir. Kök harfleri çekim esnasında kaybolmaz (Polat, 1998: 41).

Türkçe-Arapça Karşıtsal Söz Dizimi Tahlili

Cümle yapılarını incelemeyi konu alan söz dizimi, dilin işleyiş düzenini incelemesi özelliğinden dolayı öğretim açısından son derece önemlidir. Söz dizimi bileşenleri üretici olduğundan kelimeler değişik biçimde dizilerek milyonlarca değişik cümle kurulabilir.

Türkçede cümlenin ögeleri "özne + nesne + yüklem" şeklinde sıralanır (Demirci, 2015: 176). Cümleyi oluşturan ögeler ve ögeleri oluşturan sözcük öbekleri belirli bir zincirlenme içindedir. Zincirin halkalarının birbirinden ayrılması durumunda anlam bulanıklıkları ya da kayıpları ortaya çıkabilir (Eker, 2015: 340). Türkçedeki ögelerin sırası sadece devrik cümlelerde değişebilir. Yüklemi sonda bulunmayan cümleler, devrik cümlelerdir. Ancak yüklemin türü yani isim veya fiil olması "özne + nesne + yüklem" sırasını etkilemez. Bir anlamı öne çıkarma, belirtme, vurgulama ihtiyacı, özellikle şiirde ahenk endişesi diğer ögelerin olduğu gibi yüklemin de yerini değiştirebilmektedir. Devrik cümleler, sözlü dilde daha fazla kullanılmaktadır (Karahan, 2014: 100).

Arapçada söz dizimi oynak bir yapıya sahiptir. Anlam ve vurgunun daha etkili olabilmesi için devrik cümlelere başvurulabilmektedir.

Genel olarak söz diziminin, yüklemin isim veya fiil olmasına göre değiştiği Arapçada cümleler öncelikle isim cümlesi ve fiil cümlesi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Maksudoğlu, 1969: 119; el-Ġalâyînî, 2013: 691):

a- **İsim cümlesi:** Bir durumu, bir nesnenin nasıl olduğunu haber verir, bir yargı bildirir, umumiyetle, isim cinsinden bir kelime ile başlar. Cümlenin söz dizimi "Özne (mübteda) + yüklem (haber)" şeklinde sıralanmaktadır.

b- **Fiil cümlesi:** umumiyetle zamana bağlı olayları anlatır ve bir fiille başlar. Cümlenin söz dizimi " fiil + özne (fâ‘il) + nesne (mefûl)" şeklinde sıralanır. Cümlenin ögelerinin sırası değişebilir. Cümle ögelerinin sıra düzeni esas aldığında Arapçanın söz dizimi sistemi, Türkçeye göre zıtlık gösterir.

Arapçada isim cümlesinde cümlenin yüklemi (haberi), fiil cümlesi olabilmektedir. Arapçanın aksine Türkçede bu cümle isim değil, fiil cümlesi olur. Çünkü Türkçe cümlenin ana unsuru yüklem, cümlenin sonunda bulunmaktadır. Arapçada ise temel öge, genel olarak başta olur ve yardımcı ögeler ondan sonra gelir (Nalçakan, 2008: 74).

Arapçada sayı ifade edilen isimlerin kullanımı, Türkçeden farklı özellik gösterir. Arapçada rakamlar ifade ettikleri sayılara göre tekil, çoğul olur ve sayılanın cinsiyetlerine göre de sayı ile sayılan şeyin ismi arasında kemiyet ve keyfiyet uyumu denilen sayı ve cinsiyet uyumunun bulunması gerekir. Cümle içinde sayı, değişebilme özelliği gösteren bir söz bölümü olduğundan sayılan isimle birlikte kullanılan birden büyük asıl sayı isimlerinin çoğul takısı alması Arapçaya mahsus bir özelliktir.

Sayılar, sayılan isimden önce gelir. Yalnız 1 ve 2 sayısı, sayılan isimden sonra gelir, sayılanın sıfatı durumunda olur: رَجُلٌ واحدٌ *'Bir adam`*, طِفْلَتَان اِثْنَتَان *'İki kız çocuk`* gibi. 3-10 arasında; sayı, sayılanın daima zıt cinsinde olur. Sayılan daima çokluk esreli isimdir: خَمْسُ ليـالٍ *' Beş gece`*, تِسْـــعَةُ أيـامٍ *'Dokuz gün`*. 11-19 arasındaki sayılar bileşiktirler. Sayılan tekil gelir. Sayılan ve sayı arasında cinsiyette uyum vardır: جَاءَ سَـبْعَةَ عَشَـرَ وَلَداً *'On yedi çocuk geldi`* gibi. 20-99 arasında sayılar, hem erkek, hem dişi için ortak olarak kullanılırlar. Sayılan tekil gelir: قَرأتُ أَرْبَعِينَ كِتَاباً *'Kırk kitap okudum`* gibi.

Türkçede sıfat daima adlardan önce gelir. Adların cinsine göre sıfatlarda değişiklik olmaz. Türkçede genel olarak tamlama yapılarında belirten / niteleyen / tamlayanlar her zaman belirtilen / nitelenen tamlanandan sonra gelir. Arapçada tamlama yapılarında tamlayan ile tamlananın yerleri Türkçenin aksine değişkendir (Doğan, 2013: 51).

1. BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKÇESİ VE ARAPÇANIN KARŞILAŞTIRMALI ÇATI KATEGORİSİ

1.1. Çatı Kategorisine Genel Bir Bakış

Türk dilinin yapısı ve işleyişi üzerine yazılmış eserler başlangıçta Doğu (Arap), daha sonraları da Batı (özellikle Fransız) yöntemleriyle ve bakış açısıyla ele alınmıştır. Türkoloji alanında bunca yol alınmasına rağmen bu iki geleneğin, bazı dil bilimcilerin çalışmalarında hâlâ etkili olması, dil bilgisiyle ilgili pek çok kavram karışmasına ve terim kargaşasına yol açmaktadır. Bu yüzden farklı eserler arasında uyuşmazlık ve karışıklık bulunmaktadır. Çatı kategorisi konusu da bunlardan biri olarak düşünülmektedir (Yücel, 1995: 268). Çatının terimiyle, kavramıyla ve onunla ilgili yapılan sınıflandırmalar incelenen eserler arasında bazı farklılıklar göstermektedir.

1.1.1. Çatı Kavramı

Çatı konusu içinde herkesçe kabul edilen ortak bir terim yoktur. Örneğin, Azerbaycan Türkçesinde *növ,* Türkmen Türkçesinde *derece,* Özbek Türkçesinde *fe'l nisbati ~ fe'l darajasi,* Başkurt Türkçesinde *däräcä,* Uygur Türkçesinde *peil däricisi,* Kazak Türkçesinde *etis,* Kırgız Türkçesinde *mamile,* Karakalpak Türkçesinde *feyil türi,* Tatar Türkçesinde *yünäleş,* pek çok Türk lehçesinde Rusça "*zalog*" terimi kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde geleneksel olarak *fiil çatısı* terimi kullanılmaktadır (Grunina, 1997: 195; Zeynalov, 1993: 330-331; Naskali, 1997: 41). Çatı terimi (Alm. *Diathesis*; İng. *voice*) ve Osmanlı döneminde kullanıldığı gibi (Osm. *bina, fiil binası*) Arapçada da *bina'ul-fi'l* - بناء الفعل olarak kullanılmaktadır.

Çatı kavramı işlendiği pek çok çalışmada farklı biçimde ele alınmıştır. Eserlerin çoğunda "çatı" için ayrı bir bölüm açılırken, Ahmet Cevat Emre ve Muharrem Ergin'in eserlerinde bu kavram, "yapım ekleri" içinde değerlendirmiştir. Emre, fiil türeten ekleri işlerken "Fiilin Çatısını Kuran Morfemler" alt başlığıyla, konuyu öncelikle ek açısından ele almış ve eklerin işlevlerini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Ergin ise, "Fiilden Fiil Yapan Ekler" başlığı altında, "çatı" terimini hiç kullanmadan konuya değinmiştir (Yücel, 1995: 268).

Yücel, fiil çatılarına müstakil yer ayıran eserleri söz konusu terimi tanımlama açısından üç gruba ayırmaktadır: 1. fiilin özne ve nesneye göre durumu, 2. fiilin özne ve nesne durumlarına göre belirli ekler almış değişik şekli, 3. öznenin fiile belli biçimlerde ilgili olmasına göre oluşturulmuş şekli (Yücel, 1995: 268).

Dény, *Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi* eserinde çatıyı ayrı bir kategori olarak değerlendirmeyip çatı eklerini "*bina bildiren fiil türeme ekleri veya özgelemeçler*" bahsinde ele almıştır. Çatı ekleri yerine *özgelemeçler* terimini kullanmıştır. Dény eserinde şöyle ifade etmiştir: "Yapım ekleri fiilin anlamını ve daha çok fiilin bildirdiği eylemin yapılmasında eli olan öznenin ortak bulunduğu hâl ve şartları değiştirip başkalaştırır. Bu başkalaşmalar Fransızcada (etkenlik, edilgenlik, ortaclık) *voix* dedikleri çatıya kısmen eşit olur. Bu tabiri Türkçeye uygulayabilmek için daha geniş bir kavrayış vermek yani, bu tabir içinde ettirgen, olumsuzluk ve olumsuz yeterlilik fiillerini de varsaymak gerekir" (Dény, 1941: 343). Bu durumda, onun Türkçede etken, edilgen, ortaclık (işteşlik), ettirgen (sebepleme) çatılarının yanı sıra olumsuzluk ve olumsuz yeterliliği de çatı olarak saydığı görülmektedir.

Banguoğlu, diğer araştırmacılardan farklı olarak fiil çatısının çeşitli görünüşlerden meydana geldiğini ileri sürmüştür. Ona göre, fiil tabanının aldığı çeşitli görünüşler fiilin çatısını belirlemektedir. Banguoğlu'ya göre; kimse (özne) söz içinde fiilin

gerçekleşmesinde farklı işleyişler almaktadır. Başka bir açıdan fiil tabanı farklı görünüşler alarak kimsenin (öznenin) söz içindeki işleyişlerini belirtir. Fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı değişik şekillerden her birine görünüş (aspect) denmektedir. Türkçede fiilin aldığı görünüşler çeşitlidir ve özel eklerle sağlanır. Fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine *fiilin çatısı (voix)* denmektedir. Banguoğlu'ya göre; fiil çatısı, *yalın görünüş*, *olumsuz görünüş*, *edilen görünüş*, *dönüşlü görünüş*, *karşılıklı görünüş* ve *ettiren görünüş* olmak üzere 6 görünüşten meydana gelmektedir (Banguoğlu, 2015: 411). Bu sınıflandırmaya göre Banguoğlu'nun, fiillerin olumsuz şekillerini olumsuz çatı olarak kabul ettiği görülmektedir.

Ediskun, fiil çatısını özneyle ilişkilendiren araştırmacılardan biridir. Ona göre "fiilin gösterdiği iş: a) ya belli bir yapıcı (özne) ister ya da istemez; b) ya kendi hareketlerinden doğrudan doğruya etkilenen bir varlık (nesne) ister ya da istemez; c) kimi kez yapıcı (özne) ile etkilenicinin (nesne) aynı varlık olduklarını kendi yapısında birleştirmek ister; d) kimi kez de kendi hareketini birden çok yapıcının birlikte, karşılıklı ya da ortaklaşa oluşturduklarını belirtmek ister. Bir fiilin belli bir yapıcı ya da belli bir etkilenici isteyip istemediği, yapıcı ile etkileniciyi kendinde birleştirip birleştirmediği, kendi hareketinin birden çok yapıcı tarafından meydana getirilip getirilmediği o fiilin kök ya da gövdesinden anlaşılabilir. İşte fiil kök ya da gövdelerinin gösterdikleri bu özelliklere fiil çatısı adı verilir." Ediskun, çatıyı *etken, edilgen, dönüşlü, işteş, geçişli, geçişsiz, ettirgen ve oldurgan* çatı şeklinde sınıflandırmaktadır (Ediskun, 1992: 219-224).

Lübimov'un Türk Dili Dergisinin 1963'te yayımlanan yazısında, çatı kategorisini, bir fiilin hususi eklerle vücuda getirilen gramer şekillerinin bir sistemi şeklinde tanımlamıştır. Yazıya göre; çatı kategorisi, özne olan şahsın veya şeyin yüklem olan eylem ile ilgisini ve eylemin şahıs veya şey ile ilgisini gösterir. Çatı kategorisi fiillerin şekil yapma kategorisidir; bir fiilin çatı şekilleri, bu fiilin leksik anlamını değiştirmez,

fakat bu fiile yeni gramer anlamlarını verir. Lübimov'un bu yazısında, çatı eki olarak adlandırılan eklerin her zaman çatı kurma görevinde kullanılmadığı belirtilmektedir.

Lübimov'un yazısına göre çatı kategorisi geçişlilik-geçişsizlik kategorisiyle karıştırılmamalıdır. Çatı kategorisi, geçişlilik-geçişsizlik kategorisine sıkı bir hâlde bağlıdır. Fakat geçişlilik- geçişsizlik kategorisi çatı kategorisinden daha geniştir. Aynı zamanda geçişlilik-geçişsizlik kategorisinin bir leksik kategori olduğu çatı kategorisinin ise bir gramer kategorisi olduğu belirtilmiştir.

Yazıda; *asıl, ortanca, tutuluşlu, dönüşlü, karşılıklı, müşterek* ve *teşvikli çatı* olmak üzere yedi çatı türü ayırt edilmiştir (Lübimov, 1963: 150-155).

Gencan, çatıyı eylemlerin nesne ve özne özelliklerine göre tanımlamıştır (Gencan, 1979: 329).

Korkmaz, fiil çatılarını, fiilin özne ve nesne bağlantısı açısından sınıflandırmıştır. Ona göre çatı, fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişleterek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliğidir. Korkmaz da Ergin gibi çatıdan bahsederken çatı eklerini fiilden fiil türeten ekler olarak saymıştır. Fiilleri çatı bakımından sınıflandırırken nesne alıp almama durumlarına göre geçişli ve geçişsiz olarak değerlendiren Korkmaz geçişlilik ve geçişsizliğin fiilin sözlüksel boyutuyla ilgili olduğunu ve çatı kategorisinin içinde alınmaması gerektiğini söylemektedir. Fiilleri özne alıp almamalarına göre ise *etken, edilgen, meçhul, dönüşlü, işteş ve ettirgen* çatı olmak üzere altı çatı türüne ayırmaktadır (Korkmaz, 2014: 494-512).

Lewis, *Turkish Grammar* kitabında çatı kategorisini ayrı bir başlık altında ele almadan konuyu *Genişletilmiş Gövdeler "Extended Stems"* maddesinde işteş fiil *"the reciprocal or co-operative verb"*, ettirgen fiil *"the causative verb"*, dönüşlü fiil *"the reflexive verb"* ve edilgen fiil *"the passive verb"* alt başlıklarıyla incelemiştir (Lewis, 1967: 143-151).

Demircan, yüklemin katılanları ile ilişkisi bakımından ele aldığı çatıyı, "sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan yapan / etkilenen / yaptıran ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenme ya da eklemlenme" olarak tanımlamaktadır. Demircan, yüklem biçimine göre çatıları şöyle tanımlamaktadır (Demircan, 2003: 11):

Düz çatı: Yüklemle yalnızca öznel uyum içeren çatı.

Ettirgen: Öznel uyuma ek olarak yükleme {-t-} / {-D(I)r-} eki katılan çatı.

Gizil: Öznel uyuma ek olarak özneyi izlenen ya da dışlanan yükleme {-(I)l/n/ş-} eki ile bağlayan çatı.

Ferhat Zeynalov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dil bilgisi* adlı eserinde Türk lehçelerinde fiil çatılarının çok az incelenmiş bir kategori olduğundan onun yapısının sözlüksel-dil bilgisel özellikleri hakkında ortak bir fikir olmadığını, bu kategorinin uzun süre tanımlanmayarak ancak fiillerin söz türeticiliği olgusu incelenirken onlardan bahsedildiğini, son zamanlarda ise fiilin çatılarının bağımsız bir kategori olarak ayrıldığını, bu konuda birkaç inceleme, doktora tezi ve makale yazıldığını, fakat buna karşın bugüne kadar fiil çatılarının özel bir kategori olarak tanımlandığı ve ayrı ayrı çatıların bireysel özelliklerinin bilimsel yönden incelendiği hususi bir eser olmadığını ve bunun 1957'de Ufa'da yapılan Sovyetler Birliği eşgüdüm toplantısında tekrar kanıtlandığını belirtmiştir (Zeynalov, 1993: 327-328).

Türk dil bilimine fiillerde çatı sorununu ilk defa sokan N. K. Dmitriyev, bu kategorinin içeriğini "özne ile hareket nesnesi arasında ilişki yaratan bir araç" olarak izah etmiştir. N.A. Baskakov ise bu tanıma ek olarak, hareketin bizzat kendisinin özne ve nesne ile olan ilişkisini de fiil çatısında esas olarak kabul etmiştir. Zeynalov'a göre fiil çatıları nesnelilik (geçişlilik) ve nesnesizlik (geçişsizlik) kategorisi ile canlı surette ilgili olup onunla birlikte meydana çıkar. Şöyle ki her iki kategorisinin esasını hareketin nesne ve özneyle olan ilişkisi ve sonuncuların birbiriyle ilişkisi oluşturur. Fiil çatıları, yani nesneyle

öznenin birbirine olan münasebeti hem şekil bilgisel yolla hem de hiçbir biçimsel ek olmadan sözlüksel yolla ortaya çıkabilir. Fiilin aksettirdiği leksik-semantik anlama dayanarak ondan hareketle leksik-semantik bakımdan Türk lehçelerinin bütün fiilleri iki gruba ayrılır: nesneli (geçişli) ve nesnesiz (geçişsiz). Türk lehçelerinde çözümleyici yolla oluşan diğer fiil biçimleri de nesneli ve nesnesiz olabilir (Zeynalov, 1993: 329).

Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde aşağıdaki beş çatı kaydedilir (Zeynalov, 1993: 330): 1. Etken çatı *(me'lum növ)*, 2. Edilgen çatı *(mechul növ)*, 3. Dönüşlü çatı *(ġayıdış növ)*, 4. İşteş çatı *(ġarşılıġlı növ)*, 5. Ettirgen çatı *(icbar növ)*.

Kazımov (2010), *Müasir Azərbaycan Dili* eserinde çatı kategorisini açıklarken şu bilgileri vermiştir: "iş, hâl, hareket nesne ile ve bu işi, hareketi yürüten özne ile bağlanır. İşin icracısı (özne) bazen aktif, bazen de pasif olur. Bazen işi belli bir nesne üzerinde, bazen de kendi üzerinde yürütmektedir. Bazen iş birkaç özne tarafından icra olunur. Bu tür hâllerde özneler işi ya karşılıklı bir şekilde yaparlar ya da iş doğrudan öznenin kendisi tarafından değil, onun isteği ile başkası tarafından yapılır. Bütün bunlar özel ekler vasıtasıyla fiillerde kendi ifadesini bulup bir sistem oluşturmakta ve fiil çatı kategorisinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Kazımov, 2010: 183).

Kazımov, eserinde çatı kategorisiyle ilgili önemli bir meselenin henüz daha çözülmediğini açıklayarak; bunun da geçişlilik ve çatı eklerinin bir taraftan fiilden fiil yapan ekler olarak, bir taraftan da fiilin geçişliliği ve çatı kategorisine özel morfolojik belirtisi olarak tanımlanması olduğunu belirtmiştir (Kazımov, 2010: 184).

Kazımov, çatıyı şu türlere ayırmıştır (Kazımov, 2010: 184-203): 1. Etken çatı (*mälum növ*), 2. Edilgen çatı (*mächul növ*), 3. Dönüşlü çatı (*ġayıdış növ*), 4. İşteş çatı (*ġarşılıġ növ*), 5. Ettirgen çatı (*icbar növ*), 6. Meçhul çatı (*şäxssiz növ*).

Muxtar Hüseynzadə de fiil çatı çeşitlerinin, öznenin fiile karşı, nesneye karşı ve fiil ile nesne arasındaki münasebetinden kaynaklandığını vurgulamıştır. Hareketin icrasında

özne bazen aktif bazen pasif olur, nesne bazen öznenin yerine geçmektedir. Özne, nesnenin üzerinde doğrudan etkili olabilmekte, bazen de bir başkası aracılığıyla yaptırmaktadır. Bu durumlara göre fiilin anlamında belli bir değişiklik meydana gelir ki hem özel eklerin eklenmesiyle hem de fiilde hiçbir değişiklik olmadan meydana çıkmaktadır. Bu sebeplerin neticesinde meydana çıkan bu anlam farklılığına *"fiilin çatıları"* adı verilmektedir (Hüseynzadə, 2007: 137).

Hüseynzadə (2007: 138); çatıyı, 1. Etken çatı (*mälum növ*), 2. Edilgen çatı (*mächul növ*), 3. Dönüşlü çatı (*ġayıdış növ*), 4. Ortaklaşa (*müştäräk növ*), 5. Karşılıklı (*ġarşılıġlı növ*), 6. Ettirgen çatı (*icbar növ*) olmak üzere altı grup halinde incelemiştir.

Kısaca, tanımların hepsinde fiil ile öznenin bağlantısı esas alınırken, bazılarında nesne de göz önünde bulundurulmuştur. Fiille nesnenin ilgisi, özne sebebiyle değildir. Yalın, türemiş, çatı eki almış bütün fiiller, nesne alabilen ve alamayan olmak üzere ikiye ayrılır. Bu ayrı bir kategoridir. "Çatı", öznenin fiille bağlantısına bakılarak belirlenmelidir. Fiilin çatısını belirlerken "şekil" değil, "işlev" esas alınmalıdır. Çünkü bazı fiilleri aynı çatı altında göstermek mümkün değildir. Eklerin çatıyı belirlemedeki rolü göz ardı edilemez. Çünkü, bu ilgi veya fiilin anlamındaki yöneliş, çatı ekleri sayesinde gerçekleşmektedir. Ancak, bunları yapım eki olarak görüp çatıyı belirlemede ve adlandırmada tek ölçü kabul etmek, yanıltıcı olabilmektedir. Bu yüzden, çatı eklerinin şeklini değil işlevini esas almamız gerekmektedir (Yücel, 1995: 269). Fiilin olumsuzluk ekleriyle yapılan olumsuz şekli fiil çatısı içinde sayılmamaktadır.

Türkçe eklemeli bir dil olduğu için sonuna ekler getirilerek farklı çatılar kurulmaktadır. Buna karşılık, Arapça bükümlü bir dil olduğundan dolayı bir fiilin çatısını oluşturabilmek için fiilin belli kalıplarına göre ortaya çıkmaktadır. Arapçada çatı kategorisi fiili ilgilendiren bir olgudur, fakat gramerlerde etkenlik, edilgenlik, dönüşlülük, ettirgenlik ve işteşlik tek bir başlık altında değerlendirilmemektedir.

Arapçada fiiller birtakım tasniflere tabi tutulmaktadır (el-Müberred, 1994; İbnü's-Serrâc, 1996; el-Hamelâvi, 1957; el-Ġalâyînî):

a. İfade ettiği zamana göre fiiller,
b. Nesne alıp almamasına göre fiiller,
c. Harflerin asıl olup olmamasına göre fiiller,
d. Harflerin türüne göre fiiller,
e. Fâilin olup olmamasına göre fiiller,
f. Çekimli olup olmamasına göre fiiller,
g. Taaccüp fiilleri,
h. Övme ve yerme fiilleri.

Bunlardan çatı kategorisini ilgilendiren sadece üç tasniftir. Nesne alıp almamasına göre fiiller; geçişsiz (lâzım) ve geçişli (müte'addi) olarak ikiye ayrılmaktadır. Geçişsiz fiil, geçişli fiile dönüştürülünce, fiile en az bir nesne kazandırılınca Türkçedeki oldurgan çatı meydana gelmektedir. Arapçada geçişli (müte'addi) fiiller, bir, iki ve üç nesne alan fiillerdir. Geçişli fiile iki veya üç nesne kazandırmakla ise Türkçedeki ettirgen çatı gerçekleştirilmektedir.

Çatı kategorisini ilgilendiren diğer bir tasnifi; harflerinin asıl olup olmamasına göre fiillerdir. Arapçada fiillerin kök harflerinde ilave edilmiş harflerin bulunup bulunmamasına bağlı olarak yalın ve ilaveli/arttırılmış olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İlaveli fiil, kök harflerinde ilave edilmiş bir harf bulunanlara denilmektedir. Fiile ilave edilen harflerle farklı kalıplar ortaya çıkar ve bu kalıpların dönüşlülük, işteşlik, mübalağa, edinme gibi anlamları verebilmektedir. Ayrıca fâilin olup olmamasına göre fiil tasnifine göre; Arapçada fiiller, fâilin cümlede bulunup bulunmaması bakımından etken ve edilgen fiiller olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

1.1.2. Fiilin Geçişliliği- Geçişsizliği ve Çatı Kategorisiyle Olan İlişkisi

Çatı kategorisiyle ilgili yapılan ilk çalışmalarda fiilin geçişlilik-geçişsizliği çatının türleri içinde incelenmiştir. Bunun neticesinde "fiilin özne ve nesneye göre durumu" tanımı ortaya çıkmıştır. Günümüzde geçişlilik-geçişsizlik kategorisi çatı kategorisi ile sıkı bir ilişki içerisinde bulunmakta fakat ayrı bir kategori olarak değerlendirilmektedir.

Fiillerin karşıladıkları hareketlerin tesir ettikleri yöne bağlı olarak "fiil"in failinin kendisine veya kendi dışındaki nesnelere tesiri ile bu tesirlerin fonksiyon ve mahiyetlerindeki çeşitlilik onun (fiilin) geçişlilik-geçişsizlik özelliğini ortaya çıkarır. Bu özelliğiyle onun doğrudan sentaktik yapıya kattığı değeri de belirlenir. "Fiilde çatı" dediğimiz konuyu ilgilendiren bu durum, tabiatıyla fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliğiyle iç-içe bir görünüm de arz etmektedir. Geçişlilik-geçişsizlik özelliğiyle fiile semantik bir yaklaşımla bakıldığında, çoğunlukla kılış veya hareket fiillerinin geçişli, durum ve oluş fiillerinin de geçişsiz oldukları görülür. Geçişli fiili tekrar geçişli veya geçişsiz yapan, geçişsiz fiili de geçişli veya tekrar geçişsiz yapan özel fiil ekleriyle teşkil edilen fiiller konusunu bu özellik (geçişlilik-geçişsizlik) örter gibi gözükmektedir (Barutcu Özönder, 1994: 172).

Öncelikle fiilin geçişlilik- geçişsizliğinin kavramının ne olduğunu tespit etmemiz yerinde olacaktır. Geçişli fiil (Alm. *transitives verb*; Fr. *verbe transitif*; İng. *transitive verb*; Osm./Ar. *müte'addi fiil*) kılış ve kılınış fiilleri, cümlede yüklemin gösterdiği işi yapma niteliği taşıdığını, yapanın dışında bir nesneye yöneldiğini, bir varlık üzerinde etkisi bulunduğunu gösteren, dolayısıyla nesne gerektiren fiillerdir. Geçişsiz fiil ise (Alm. *intransitives verb*; Fr. *verbe intransitif*; İng. *intansitive verb*; Osm./Ar. *lâzım fiil*) oluş bildiren fiiller, cümlede yüklemin gösterdiği işin olma niteliği taşıdığını, oluşun yapana yöneldiğini belirten, dolayısıyla herhangi bir nesneye ihtiyaç göstermeyen fiillerdir (Korkmaz, 2014: 490).

Banguoğlu, fiillerin anlam özelliklerine göre iki takıma ayrıldığını söylemiştir: a) Söz içinde bir varlık üzerinde etkisi olan fiillere geçişli fiiller adını vermiştir. Etkilenen varlığın adı, söz içinde çoğu zaman kimi, kim, bazen de kime hâllerinde bulunur ve nesne adını alır, b) Birtakım fiillerin ise söz içinde herhangi bir varlık üzerinde etkisi görülmez. Bunlara da geçişsiz fiiller adını vermiştir. Etkiledikleri bir şey olmadığı için geçişsiz fiiller söz içinde nesne almazlar (Banguoğlu, 2015: 409).

Azerbaycan Türkçesinde de fiillerin önemli özelliklerinden biri; onların geçişli (täsirli) veya geçişsiz (täsirsiz) olmasıdır. Bazı fiillerin öznesi kendi işini belirli nesne üzerinde yürütmektedir. Bazılarının da nesneye ihtiyacı olmamaktadır. Bu iki tür, gramatik yolla fiillerde bulunur ve geçişlilik-geçişsizlik kategorisinin oluşturulmasına sebep olur. Bu kategori geçişli fiil ve geçişsiz fiil olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Geçişli fiiller, üzerinde iş icra olunan, hareketin etkisine maruz kalan nesne gerektiren fiillerdir (Kazımov, 2010: 176-177):

*Biz köhnä, yararsız **binaları** sökdük, yerindä yeni yaraşıġlı **evlär** tikdik.*

´Biz eski, gereksiz binaları kaldırdık, yerinde yeni güzel evler inşa ettik`.

*Ġurumuş **ağaçları** käsdik, yeni gözäl **meyvä ağaçları** äkdik. ´*Kurumuş ağaçları kestik, yeni güzel meyve ağaçları ektik`.

***Torpağı** şumladıġ, su arḫlarını tämizlädik. ´*Toprağı sürdük, su kanallarını temizledik`.

*Keçilmäz **yolları** abadlaşdırdıġ ´*Geçilmez yolları bayındırlaştırdık`.

Bu örneklerde *binaları* sözü *sökdük, evlär* sözü *tikdik, ağaçları* sözü *käsdik, torpağı* sözü *şumladıġ, yolları* sözü *abadlaşdırdıġ, meyvä ağaçları* sözü, *äkdik, su arxlarını* sözü, *tämizlädik* fiillerinin nesnelerini bildirir. Bu nesneleri alan fiiller geçişli fiillerdir.

Geçişsiz fiiller ise işin icrası için nesne gerektirmeyen fiillerdir. Kimi? Neyi? Ne? sorularına yanıt vererek belirtme hâl eki alan sözlerle ilişkili değildir. Geçişli fiiller ismin yönelme, bulunma ve çıkma hâl eklerini alan sözlerle ilişkilidir (Kazımov, 2010: 178):

Ġarğalar genä ***gälmişdi****, -dedi, - gecä kändin canına* ***daraşmışdılar.***
Adamdan -zaddan da ***ġorxmurlar.*** ´Kargalar yine gelmişti, dedi. -gece köyün canına yetmişlerdi. Ne insandan ne de bir şeyden korkmuyorlar`.

Bäbir dalı-dalı, yavaş-yavaş Şikästädän ***aralandı*** ´Bäbir arkasına bakmadan yavaş yavaş Şikesteden ayrıldı`.

Cümlelerindeki ***gälmişdi, daraşmışdılar, ġorxmurlar, aralandı*** fiilleri geçişsiz fiillerdir. Çatı ekleri fiilin geçişliliği ve geçişsizliği ile de ilişkilidir. Bazı dil bilgisi kitaplarında, Ediskun ve Gencan'ın eserlerinde olduğu gibi, geçişli fiiller "çatı" adıyla "nesnelerine göre fiiller" alt başlığının maddesi olarak ele alınmıştır. Geçişli çatı "nesne alabilen fiillerdir" sözleriyle tanımlanmaktadır. Ediskun ve Gencan, ettirgen ve oldurgan çatılı fiilleri "geçişli" başlığı altında toplamışlardır. Bu çalışmalarda *oku-, yaz- kır-* fiilleri her iki eserde hem "geçişli", hem de "etken çatı" içinde gösterilmiştir (Ediskun, 1992: 220-222; Gencan, 1974: 329-334). Bu arada, nesne alabildiklerine bakılarak fiil kökleriyle ettirgenlik eklerinden birini veya birkaçını almış gövdelerin aynı gramer kategorisine girmelerinin mümkün olmadığını da belirtmek gerekmektedir (Yücel, 1995: 276-278).

Ettirgenlik ekinin fonksiyonu fiilleri geçişli yapmak olduğu belirtilip, söz konusu ekin geçişsiz fiilleri geçişli kıldığı, geçişli fiillere getirildiğinde ise "geçişliliğini" artırdığı ileri sürülmektedir. Bu, Arap betimleyici modelinin esas alınarak Türkçe için geliştirilen geleneksel yaklaşımı yansıtan bir görüştür. Bu görüşe göre, ettirgenlik eki gerçekten de geçişsiz fiilleri geçişli yapıyorsa da geçişli fiillerin "geçişliliğini" etkilememektedir. Yani, geçişli fiil ettirgenlik ekini aldıktan sonra da geçişli olmaya devam etmektedir. Edilgen eki, kabul görmüş genel görüşe rağmen, her zaman getirildiği fiili geçişsiz yapmaz. Diğer yandan, edilgen eki getirildiği geçişsiz fiili bir daha geçişsiz yapamadığı gibi ettirgenlik

eki de geçişli fiili bir daha geçişli yapmamaktadır. Üst üste gelen edilgenlik ekleri, şahıssız edilgen yapının irdelendiği gibi, fiile iki ayrı bilgi yüklerken, art arda gelen ettirgenlik ekleri eyleme katılanların sayısını belirlemektedir. Türk lehçelerinde çatı eklerinin asıl fonksiyonu, geçişli fiilleri geçişsiz, geçişsiz fiilleri geçişli yapmak ya da geçişli fiillerin "geçişliliğini" artırmak değildir. Çatı eklerinin eklenmesi sırasında fiillerin geçişlilik-geçişsizliğinin değişmesi bir sonuçtur (Baasanjav, 2006: 60-62).

Korkmaz, Yücel ve Lübimov, geçişlilik-geçişsizlik kavramlarını çatı kategorisinin dışında tutmuşlar; Korkmaz'a göre çatı ekleriyle genişletilmemiş kök ve gövde hâlindeki bu fiillerde var olan geçişlilik ve geçişsizlik özelliği, çatı eklerinden kaynaklanan bir özellik değildir. Fiillerin kendi sözlük anlamlarıyla ilgili olarak asıllarında var olan bir özelliktir. Fiil kök ve gövdelerinin çatı ekleri ile genişletilmesinden sonra kendini gösteren geçişlilik ve geçişsizlik özelliği ise bir gramer kategorisi olarak doğrudan doğruya çatıyı ilgilendirir ve çatı kategorisi içinde ele alınma durumundadır. Bu ikisi birbirine karıştırılmamalıdır (Korkmaz, 2014: 498). Yücel, çatıyı "öznenin fiille ilişkisi" şeklinde alıp geçişlilik ve geçişsizlik kavramlarını çatı saymamasının ve bunların, fiilin bir niteliği olarak değerlendirilmesinin yerinde olacağı görüşündedir (Yücel, 1995: 279). Lübimov da çatı kategorisini ele aldığı makalesinde, geçişlilik-geçişsizlik kategorisinin bir leksik kategori, çatı kategorisinin ise bir gramer kategorisi olduğunu belirterek geçişlilik-geçişsizlik kategorisini çatı kategorisinden ayırmıştır (Lübimov, 1963: 150).

Arapçada geçişlilik-geçişsizlik kategorisi açısından fiiller, geçişsiz fiil (lâzım fiil) ve geçişli fiil (müte'addi fiil) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Geçişsiz fiil, fâ'il ile yetinen, nesneye (mef'ûle) etki etmeyen fiildir. Örneğin; ذَهَبَ سَعيدٌ *´Said gitti`*, سَافرَ خالدٌ *´Halit seyahate çıktı`*. Örneklerindeki *gitme* ve *seyahate çıkma* fiilleri fâ'ilden başka bir nesneye etki etmemiştir. Eylemin etkisi fâ'ile dönüktür. Bu kısım fiillere lâzım fiil denildiği gibi nesneye (mef'ûle) etki etmediğinden dolayı "kâsır" (قاصِـرُ), "gayr vâki'" (غَيْرَ واقِع) ve

"gayr el-mucâviz" (غيرَ المجاوِز) de denilmektedir. Geçişsiz fiil, geçişli fiile çevrildiğinde "أَفعَـلَ" kalıbı, "فـعَّـل" kalıbı veya hâl kategorisi içindeki harf-i cer vasıtasıyla geçişli yapılmaktadır (el-Ġalâyînî, 2013: 62-63).

Arap dil bilimcilerin çoğu geçişsiz fiilin edilgen fiile çevrilemeyeceği görüşündedirler. Bu sadece özel bir durumda mümkün olabilmektedir. Geçişsiz fiil harf-i cer ile geçişli yapıldığında o zaman edilgen fiile çevrilebilmektedir (er-Râcihi, 1999: 26).

Geçişli fiilin Arap gramerlerindeki tanımı ise şöyledir: Fâ'il ile yetinmeyip belirtili nesne (mef'ûlun bih) alan fiildir. Örneğin, فَـتَـحَ طـارقُ الأنـدَلـسَ *´Tarık Endülüsü fethetti`* cümlesindeki "فَـتَـحَ" fiili fâ'ille yetinmeyip nesneye ihtiyaç duymuştur. Geçişli fiil denildiği gibi ona da "الفعلَ الواقعَ" *(fiil-ul vaki)* ve "الفعلَ المجاوزَ" (*fiil-ul mucaviz)* de denilmektedir (el-Ġalâyînî, 2013: 52).

Geçişli fiiller de aldıkları nesne sayısına göre bir nesne, iki nesne ve üç nesne alan fiiller olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır (el- Fevzan, 1999: 375). Bir nesne alan fiiller sayıca çoktur en çok kullanılan geçişli fiillerdir. İki nesne alan fiiller, her iki nesnesi aslında özne-yüklem (mubteda-haber) olan fiiller ve her iki nesnesi aslında özne-yüklem olmayan fiiller olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (el-Ġalâyînî, 2013: 53-60). Üç nesne alan geçişli fiiller sadece yedi tanedir: Bunlar; أرى (görmek/öğretmek), أَعْلَمَ (bildirmek), أَنبأَ (haber vermek), نَبَّأَ (haber vermek), أَخْبَرَ (haberi bildirmek), خبَّر (haberi iletmek), حدَّث (rivayet etmek/anlatmak) (el-Afgânî, 2003: 60; İbnü's-Serrâc, 1996: 187-189). Üç nesne alan fiiller edilgen fiile çevrildiğinde birinci nesne sözde özne (nâibu'l-fail) olur (el-Ġalâyînî, 2013: 61). Örneğin (Yeşil, 2012: 33-42):

ضَرَبَ زَيْدٌ عَلِياً ´Zeyd Ali'yi dövdü`.

دَحْرَجَ زَيْدٌ الحَجَرَ *´Zeyd, taşı yuvarladı`*.

رَأَيْتُ زَيْداً قائِماً *´Zeyd'in ayakta olduğunu gördüm`*.

أَعْطى زيْدٌ عَلِياً دِرْهَماَ *´Zeyd, Ali'ye bir dirhem verdi`.*

كذَلِكَ يُرِيهِمُ اللهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَـــرَاتٍ (el-Bakara, 2/167), *´Böylece Allah onlara yapıp ettiklerini kendileri için pişmanlık sebepleri olarak gösterir`.*

أَعْلَمْتُ أَحْمَدَ عَلِياً فَاضِلاً *´Ahmet'e Ali'nin faziletli olduğunu bildirdim`.*

أَعْلمتُ الطـالِبَ الأســتـاذَ كَريماً *´Öğrenciye, öğretmenin cömert olduğunu bildirdim`.*

Görüldüğü üzere, Türkçe ve Arapçanın geçişlilik-geçişsizlik katergorisinin birbirine benzer yönleri vardır. Fakat Türkçedeki Ettirgenlik terimine Arapçada tekabül eden özel bir terim yoktur. Ettirgen çatı, Arapçada geçişlilik (müte'addilik) içerisinde ele alınmaktadır. Söz konusu çatı iki nesne ve üç nesne alan müte'addi fiile tekabül etmektedir.

1.1.3. Fiilin Aktifliği-Pasifliği ve Çatı Kategorisiyle Olan İlişkisi

Hint-Avrupa dillerinde özne-nesne ilişkileri çatı kategorisinin mahiyetini teşkil eder, kategorinin ağırlık merkezi olanı aktif-pasif kategorisidir (Grunina, 1997: 196). Aktiflik ve pasiflik eylemlerin öznesi failiyle ne tür bir ilişki içerisinde olduğu meselesidir. Bazı gramer kitaplarında Osmanlı Türkçesinde "malûm" ve Batı dillerinde "aktif" kavramının karşılığı olarak günümüzde genellikle etkenlik terimi benimsenmiştir (Gencan, 1979: 35; Vardar, 2007: 96; Ediskun, 1992: 221; Korkmaz, 1992: 58).

Edilgenlik, fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı belli olmayan, ya da konuşan tarafından eylemin öznesinin herhangi bir kişi olabileceğinin bildirdiği soyut edilgen (Korkmaz, 1992: 52) anlamını temsil ederek çatı kategorisinin pasif bölümünü teşkil etmektedir. Diğer bir yandan etkenlik, yüklem tarafından belirtilen işin özne tarafından doğrudan doğruya yapıldığını göstermektedir (Korkmaz, 1992: 59). Dönüşlü, işteş ve ettirgen çatıları, kategorinin aktif (etkenlik) kısmıyla bitişik durumdadır (Grunina, 1997:

196). Grunina, *Fiil Çatısı Üzerine* adlı makalesinde aslında aktif-pasif ilişkilerinin çatının ta kendisi olup dönüşlülük, işteşlik, geçişlilik kategorileri aktif-pasifle bitişik durumdadır. Özne-nesne ilişkileri alanında bağdaşıp uygulanan bu kategoriler fiil çatısının işlevsel anlamsal bir alanını oluşturur. Yani ilk bakışta tek bir kategori görünen fiil çatısı, merkezi aktif-pasif olan belirli bir anlamsal işlevsel alandaki çeşitli farklı kategorilerden ibarettir (Grunina, 1997: 196).

Terbish Baasanjav yayımlanmamış doktora tezinde fiilin aktiflik-pasifliğini farklı bir şekilde ele almıştır. Aktif ve pasif fiillerin tasnifi ile ilgili meseleye değinirken fiilin aktiflik-pasifliğinin, fiilin karşıladığı eylemin kontrol edilip edilmemesiyle doğrudan ilintili olduğunu açıklamaktadır. Öznesi canlı varlığı karşılayan fiiller, eğer fiilin karşıladığı eylem failce kontrol edilebiliyorsa aktif (*koşmak, zıplamak, konuşmak*), eğer kontrol edilemiyorsa pasiftir (*uyumak, düşmek, yanmak*).

Öznesi cansız bir varlık olan fiiller, sadece öznenin bünyesinde ya da dış görünümünde meydana gelen değişikleri, öznenin içinde bulunduğu durumları bildirmektedir. Örneğin, *Ateş <u>söndü</u>*, *Karlar <u>eridi</u>*, *Ev <u>yandı</u>*. Öznesi canlı varlığı karşılayan pasif fiilleri, buna ilaveten insan psikolojisi ve biyolojisi ile ilgili pek çok süreç, oluş, durumları karşılayan fiiller olarak tanımlamaktadır. İrade temelli fiiller aktif fiillerdir. Pasif fiiller, öznenin iradesi ve isteğine bağlı olmayan, bazen de farkında olmadığı veya algılayamadığı türden *yaşlanmak, morarmak, şişmek* gibi süreçleri de karşılamaktadır.

Pasif fiillerin karşıladığı anlamları sınıflandırıp şu tasnifi önermiştir: pasif fiiller, ruh hâlini, duyguyu, biyolojik durumunu bildiren fiiller *bıkmak, üşümek, kusmak, kanamak* gibi; gözlemi anlatan, uygun olup olmadığını bildiren fiiller *uymak, yakışmak* gibi; fizyolojik durumu anlatan fiiller *uyumak, bayılmak, uyanmak* gibi; renk, boy, şekil sayı gibi dışsal görünümde meydana gelen değişiklikleri, durumu bildiren fiiller *kızarmak, morarmak, yeşermek* gibi; iç bünyesinde meydana gelen değişikleri, durumu bildiren

fiiller *erimek, pişmek, ısınmak* gibi; eylemin sonucu olan durumu bildiren pasif fiiller *bitmek, varmak, ulaşmak* gibi; eylemin gidişattaki, gelişmedeki durumunu bildiren pasif fiiller *hızlanmak, yavaşlanmak, gecikmek* gibi; mekandaki değişmeyi bildiren pasif fiiller *düşmek, yükselmek, batmak* gibi; devamlığı bildiren pasif fiiller *bulunmak, sarkmak* gibi; ses taklidi fiiller *şırıldamak, gıcırdamak, guruldamak* gibi (Baasanjav, 2006: 45-52). Bu durum diğer yandan "kılınış" ile ilgilidir.

Baasanjav, aktif ve pasif fiillerin çatı kategorisi ile olan ilişkisinde, batılı yaklaşımla değerlendirildiğinde ettirgen, işteş ve dönüşlü eylemlerin cümlede sırasıyla özneyle ilgili *işi yaptıran, işi karşılıklı ya da müşterek yapan, işi kendi için veya kendi üzerine yapan* biçimleri ifade ettiği için aktif fiiller olarak kabul edilebileceğini söyler. Ancak bu tasnif Türkçe için yetersiz olacağından Türkçede fiillerin ettirgen, işteş, dönüşlü, edilgen olmak üzere farklı çatılarda incelenmesi gerektiğini, bunlardan herhangi birine dahil olmayan etken çatılı eylemlerin ise anlamlarına göre aktif veya pasif olarak tasnif edilebileceğini ifade etmektedir (Baasanjav, 2006: 70).

Türkçede aktif/etken fiile Arapçada malûm fiil denilmektedir. Fâ'ili söylenen fiil etkendir. Örneğin, فتَح الطالِبُ البابَ *'öğrenci kapıyı açtı`* cümlesindeki فتَح fiilinin fâ'ili olan الطالِبُ söylenmiştir. Buna karşın, Türkçedeki pasif/edilgen fiile Arapçada mechûl fiil denilmektedir. Fâ'ili anılmayan, belirtilmeyen fiil mechûl fiildir. Mesela, فُتِحَ البابُ *'kapı açıldı`* cümlesinde ise فُتح fiilini işleyenden söz edilmemiştir (Maksudoğlu, 1969: 54).

1.2. Çatı Kurma Yöntemleri

Çatının ifade edildiği gramer biçimleri çeşitli dillerde farklılık arz ettiğinden, bu çatı kategorisinin çeşitli biçimlerde yorumlanmasına yol açmaktadır.

Altay dil ailesinde yer alan Türk dili (Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi) sondan eklemeli bir dil olduklarına göre herhangi bir eylemin çatısı, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilin kök veya gövdesine getirilen belirli eklerle yapılmaktadır.

Buna karşın, Sami dil ailesinde yer alan Arapça bükümlü bir dil olduğu için Arapçada *binâü'l-ef'âl* ya da *bina* denilen fiilin çatısı, çekim (tasrif) yoluyla sağlanmaktadır. Arapçada çatı kategorisinin çeşitli biçimleri özel yapım kalıplar sayesinde belirlenmektedir.

Çatı kategorisi, çeşitli dillerde ya biçimsel (morfolojik) ya çözümlemeli (analitik) ya da leksik (sözcüksel) yöntemle ifade edilebilmektedir (Baasanjav, 2006).

1.2.1. Biçimsel Yöntem

Sondan eklemeli olan Türkçenin çatı işaretleyicileri, Türk dilinin tipolojisine uygun olarak genellikle son eklerle, yani biçimsel yöntemle ifade edilmektedir. Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde yükleme bakılarak cümlede özenin işi yapan/ yaptıran/ karşılıklı ya da ortak yapan/ işten etkilenen mi olduğu belirlenebilmektedir.

Bu çatı ekleri birden fazla işleve sahip olabilmektedir. Dikkate değer ki bütün Türk lehçelerinde genel bir şekilde en çok kullanılan yöntem biçimsel yöntemdir.

Çekim esasına dayanan Arapçanın çatı kategorisi belli fiil kalıplarıyla kurulur. Yani daha çok biçimsel yöntemle ifade edilmektedir. Bunun üzerine cümlenin söz diziminde bazı değişiklikler ortaya çıkmaktadır.

1.2.2. Çözümlemeli Yöntem

Türkçede biçimsel yöntemle ifade edilen çatı kategorisi sınırlı da olsa çözümlemeli yöntemle de ifade edilebilmektedir. Bu yöntemde çatı, sözlük anlamında herhangi bir

değişikliğe gidilmeden özel çözümlemeli işaretleyiciler (kelime veya kelime grupları) ile desteklenerek özne ile olan ilişkisinde durum değişikliğine uğramaktadır.

Türkçede edilgen çatı kendine has özelliğinden dolayı diğer çatılardan farklı olarak sadece biçimsel yöntemle ifade edilebilmektedir. Yani, müstakil sözcüklere dönüştürülememektedir. Çözümlemeli ettirgen ise batı dil biliminde tasvir edilen sebeplemeli (causative) yapının aynısı değildir. Türkçede ettirgenlik çözümlemeli işaretleyicileri sadece şunlardır: 1) sağlamak, 2) izin vermek, 3) sebep olmak. Örneğin, çözümlemeli *okumasını sağlamak* yapısı biçimsel yöntemle *okutmak* olarak ifade edilebilmektedir.

İşteşlik çözümlemeli işaretleyicileri şunlardır: 1) beraber / birlikte / ile / müşterek, 2) karşılıklı / birbirine / birbiriyle/ birbirini. Örneğin, çözümlemeli *Ahmet ile Ayşe birbirini anlayamadı,* biçimsel yöntemle de *Ahmet ile Ayşe anlaşamadı* olarak ifade edilebilmektedir.

Dönüşlülük çözümlemeli işaretleyicileri şunlardır: 1) kendi için, 2) kendi üzerinde, 3) kendi içinde / kendi kendine. Örneğin, *Ahmet kendi kendine gezdi,* biçimsel yöntemle *Ahmet gezindi* olarak ifade edebilmektedir.

Arapçada da çatı kategorisi biçimsel yöntemle kurulmaktadır. Fakat aynı zamanda pek yaygın ve her zaman fasih Arapçanın esas kurallarına göre doğru olmamakla birlikte da çözümlemeli yöntemle de kurulduğunu görebiliriz.

Arapçada edilgen çatı için batı dillerinin etkisiyle basın dilinde edilgen morfolojik yapının yerine başka bir kullanım belirmektedir. Bir fiilin mastarından önce تَمَّ ya da يَتِمُ fiili getirilerek edilgen yapının işlevi sağlanmaya çalışılmaktadır. Örneğin, تم اتخاذ قرارات هامة *önemli kararlar alındı*, çözümlemeli edilgen yapı تم اتخاذ biçimsel yöntemle de أُتخِذت olarak ifade edilebilmektedir. Fakat bu yapı Arap dilcileri tarafından Kur'an'da

yerleşik gramer kurallarına aykırı bir dil yapısı olarak sayılmaktadır. Çünkü تَمَّ fiili Kur'an'da "tamamlamak, eksikliği ikmal etmek" anlamında kullanılmıştır. Örneğin, **فَتَمَّ** مِيقَاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً (A'râf 7/142) *´Böylece Rabbinin tayin ettiği süre kırk geceye* ***tamamlandı***`, لِمَنْ أَرَادَ أَنْ **يُتِمَّ** الرَّضَاعَةَ (Bakara 2/233) *´Emzirmeyi* ***tamamlamak*** *isteyenler için…`* (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 36). Bu ayetlerdeki تَمَّ anlamı ile verdiğimiz örnekteki تَمَّ anlamı aynı değildir. Yukarıda ele alınan تَمَّ / يَتَمُّ yapısıyla neredeyse aynı işleve sahip olup kelime olarak وَقَعَ، حَدَثَ، تحقَّقَ ´Gerçekleşti, oluştu, meydana geldi` anlamına gelen جَرى ya da يَجْري eylemi bir fiilin mastarından önce getirilerek edilgen yapının işlevinin yerine geçmektedir: جَرَيَ اِختيار كريستيانو رونالدو أَفْضَلَ لاعَبَ كُرة قَدَم للعَام الحالي بفضل النَجَاحَات التي حققها في فريق ريال مَدريد والمُنتخب البرتغالي ´Cristiano Ronaldo, Real Madrid ve Portekiz takımının başarılarının sayesinde yılın en iyi futbolcusu olarak seçildi`.

Sonuç olarak, bu yöntem edilgen yapı için pek sağlam bir yöntem olarak görülmemekle birlikte yapılan tercümelerde ve basın dilinde sık kullanılan kalıplardan biridir. Suçin'in (2017:55) yaptığı açıklamaya göre, Arapçada kök harflerle edilgenlik, özellikle illetli fiillerde zorluk oluşturmaktadır. Bunun için söz konusu kullanım Arapçada bir fiil edilgen yapmanın daha kolay yolu olarak özellikle basın dilinde sık kullanılan bir edilgenlik biçimidir.

Geçişli/ettirgen (müte'addi) fiil, çözümlemeli yöntemle de ifade edilmektedir. Bu yöntemde geçişli/ettirgen fiil جَعَلَ eylemiyle kurulmaktadır. Örneğin, أَفْهَمَ بكرٌ زيداً المسألة *´Bekir, Zeyd'e meseleyi anlattı`*. Geçişli/ettirgen (Müte'addi) fiili yapan أَفْهَمَ kalıbı yerine çözümlemeli yöntemle جعله فاهماً olarak kullanılabilmektedir. Yani örneğimiz şu şekilde olacaktır; جَعَلَ بكرٌ زيداً فاهماً للمسألة *´Bekir, Zeyd'in meseleyi anlamasını sağladı`*. Bu

yöntemin daha çok yabancı kaynaklardan tercüme edilen kitaplarda ve hikâyelerde vb. kullanıldığını görebiliriz. Fakat Arap dilcileri, bu yöntemin geçişli fiil için de pek sağlam bir yöntem olduğunu kabul etmemektedirler ve biçimsel yöntemin kullanılmasını tercih etmektedirler.

Arapçada dönüşlü (mutavaat) yapıyı kurmak için dönüşlülük zamiri "نَفْس / أَنْفُس" kullanılarak işi yapana dönme anlamı verilmektedir. Örneğin, فقّد ظَلَمَ نَفْسَه ´Kendisine zulmetmiş olur` (Bakara 2/231).

Çözümlemeli yöntemle ظَلَمَ نفسه biçimsel yöntemle اِنْظَلَم olarak ifade edilebilmektedir.

Arapçada işteş (müşareket) yapı بعضُهم بعضاً "birlikte" kalıbı kullanarak çözümlemeli yöntemle ifade edilebilmektedir. Biçimsel yöntemle kurulan تشاتم الرجلان ´*İki adam küfrediştiler*`, çözümlemeli yöntemle de شَتَمَ الرجلان بعضُم بعضاً ´*İki adam birbirine karşılıklı küfrettiler*` olarak ifade edebiliriz.

1.2.3. Sözcüksel Yöntem

Bu yönteme de "eşdizimsel yöntem" denebilmektedir. Bu yöntem diğer yöntemlerden farklı olarak morfo-sentaktik kriterlere göre değil, anlam bilimsel kriterlere dayalı bir çözümleme olarak tarif edilebilir. Türkçede sözcüksel düzeyde çatı çeşitlenmesi mevcut değildir. Ancak bu yöntem etken çatıda bulunan ve oldurgan olarak tarif edilen fiillerle doğrudan ilintilidir. Burada esas olan çatı değişimi esnasında fiilin de bütünüyle değişmesidir. Örneğin, İngilizcede müstakil fiilin *öldürmek* anlamındaki *to kill* ve onun çözümlenmiş halinin *ölmesine sebep olmak* anlamındaki *cause to die* ifadesi ile anlam bakımından aynı olduğu ileri sürülmektedir. Bize göre, Arapçada da *öldürmek* anlamındaki قَتَلَ fiili, onunla aynı anlamdaki أَماتَ fiili ve *ölmesine sebep* olmak anlamındaki çözümlenmiş hali olan تَسَبَّبَ فِي مَوته ,أدَّى إلى مَقْتَله ,أرداه قتيلاً gibi ifadesi ile

birlikte, bu üç eylem aynı sonucu verdiği için anlam bakımından aynı olduklarını söyleyebiliriz. Bu yöntem Arapçada diğer çatılarda görülmemektedir.

1.3. Çatı Türleri

1.3.1. Etken Çatı

İncelenen eserlerde etken çatı kavramının değişik şekillerde adlandırıldığı ve tanımlandığı görülmektedir. Bu tür filleri J. Dény, "*aslî çatı*", T. Banguoğlu, "*yalın görünüş*", terimiyle karşılamaktadır. "*Etken eylem*" terimini benimseyen D. Aksan, bunların "bir tür yalın eylem" sayılabileceklerini belirtmektedir. Bu tür fiil için ayrı başlık açmayan H. Zülfikar, bu kullanımlara "*basit fiil tabanı*" adını vermiştir.

Bu çatı için T. Tekin, A.N. Kononov'un eserini tanıtırken "*asıl çatı*" terimini kullanmıştır. Ayrıca Konstantin Lübimov da aynı terimi, "geçişli fiil kökleri için kullanmıştır. Diğer araştırmacıların çoğu bu çatı için "*etken çatı*" terimini benimsemişlerdir (Yücel, 1995: 282).

Azerbaycan Türkçesinde ise etken çatı "*mälum növ*" olarak adlandırılmaktadır (Naskali, 1997: 39; Adilov, 1989: 158).

"*Etken çatı*" terimini benimseyen gramerciler, onu "özne alabilen fiiller, öznesi belli olan fiiller, öznesi yapıcı olan eylemler" gibi benzer açıklamalarla tanımlamışlardır (Gencan, 1979: 335-336; Ediskun, 1992: 221; Vardar, 2007: 96; Korkmaz, 1992: 58). Fakat yukarıda açıkladığımız gibi bu terim ve bu kavramın pasif fiiller için kullanılması gerekmektedir. Banguoğlu'nun eserinde, fiil tabanının çatı ekleri almamış haline "yalın görünüş" (aspect simple) demiştir. Korkmaz da etken fiil çatısını aynı zamanda "yalın çatı" olarak da adlandırıp "çatı eki almamış, kök ve gövde halindeki geçişli, geçişsiz bütün

fiiller cümlede birer özneye ihtiyaç gösteren fiiller ile kurulan çatı" olarak tanımlamaktadır (Korkmaz, 2014: 499-500).

Zeynalov, etken çatıyı tanımlarken bu çatıyı meydana getiren özel yapı bilimsel ekler olmadığını, İş ve hareketin belirli bir şahıs tarafından yapılmasının fiilin sözlüksel anlamından ileri geldiğini söylemektedir. Bu çatının başlangıç karakteri taşırdığını ve diğer çatıların oluşmasında önemli rol oynadığını, sözlüksel (leksik) yolla oluştuğunu, geçişli ya da geçişsiz fiil olabildiğini belirtmiştir (Zeynalov, 1993: 331-333):

a) *Kişinin üräyi hälä üstünä gälmämiş bizi milis idaräsinä* ***çatdırdılar.*** ´Adamın yüreği hâlâ yumuşamamış (kızgınlığı geçememiş), bizi karakola götürdüler`.
b) *Onun hazırlığ gördüyünü* ***anladım***. ´Onun hazırlık gördüğünü anladım`.
c) *Atam kabinäyä* ***girdi.*** ´Babam kabineye girdi`.

Kazımov, öznesi belli olan fiilleri "mälum növ" olarak adlandırmaktadır. Yani işi icra eden şahıs kendini cümlede aktif şekilde gösterebilmektedir. Çatı eki almayan bütün basit fiillerin, etken çatıda olduğunu söylemektedir (Kazımov, 2010: 188-190):

a) *Bu säslär altında Zeynäb tribunadan düşüb yerindä* ***oturdu.*** *Şirzad ona* ***baxdı.*** *Bu saat Şirzadın fikri iti* ***işläyirdi****. Sanki bir fırtına içinä* ***düşmüşdü.*** *Zeynäbin çıxışı şübhälärini* ***dağıtmışdı.*** ´Bu sesleri duyunca Zeynep kürsüden inip yerine oturdu. Şirzad ona baktı. O zaman Şirzadın fikri keskin (hızlı) çalışıyordu. Sanki bir fırtına içine düşmüştü. Zeynep'in çıkışı şüphelerini dağıtmıştı`.
b) *Äsgär artığ* ***yola düşdü****, dağ tärpändi yerindän,* ´Asker artık harekete geçti, dağ kımıldadı yerinden`,

   Günäş ***yaydı*** *şöläsini Vätänin göylärindän.* ´Güneş yaydı şulesini vatanın göklerinden`.

c) *Öz älimlä inci kimi sapa **düzäydim**,* ´Kendi ellerimle inci gibi sıraya dizseydim`,

Aylarını, illärini äbädiyyätin. ´Aylarını, yıllarını ebediyyetin`.

d) *Ġardaşları ilä çölä **getmäk istämirdi**. Amma **apardılar**.* ´Kardeşleri ile çöle gitmek istemiyordu. Fakat götürdüler`.

Örneklerdeki fiiller ister geçişli ister geçişsiz olsun hiçbir çatı eki almadığını, öznesi görünür olmasa bile eylemi gerçekleştirdiğini görmekteyiz.

Arapça eklemeli bir dil olmadığı için "hiçbir çatı eki almamış geçişli ve geçişsiz fiiller" tanımı ona uygun olmaz. Bükümlü bir dil olduğu için "Fâ'ili anılan fiil" olarak tanımlanmaktadır. Bu çatıya Azerbaycan Türkçesinde de Arapçada olduğu gibi malûm fiil denilmektedir. Bu çatının Arapçadaki tam adı "*el fe'l ul-mabni li-ma'lûm*" (الفعل المبني للمعلوم)'dir.

قَرَأَ خَالدُ الكتاب *Halit kitabı **okudu**.*

نَامَ الطفلُ فِي السرير *Çocuk yatağında **yattı**.*

يشربُ الطفلُ الحليبَ *Çocuk sütü **içiyor**.*

Örneklerde **قَرَأَ**, **نَامَ** ve **يشربُ** fiilleri ister geçişli ister geçişsiz olsun, öznesi belli olduğu için etken (ma'lûm) fiillerdir.

1.3.2. Ettirgen Çatı ve Oldurgan Çatı

Ettirgen çatı tanımlanırken genellikle, "öznenin, asıl işi başkasına yaptırdığı" üzerinde durulmuştur (Dény, 1941: 348; Emre, 1945: 224; Banguoğlu, 2015: 417; Vardar, 2007: 96; Korkmaz, 1992: 59). Öte yandan bu terimin, "geçişlilik derecesi artırılmış fiiller" şeklinde tanımlandığı eserler de vardır (Gencan, 1979: 333; Ediskun, 1992: 222). V.

Hatiboğlu ise ettirgen çatıyı, "taşıdığı kavram, bir başka nesneye aktarılabilen çatılı eylem" şeklinde tanımlamıştır (Hatiboğlu, 1978: 51). Bu eserlerin bazılarında (Vardar, 2007: 150; Banguoğlu, 2015: 418; Gencan, 1979: 331; Eker, 2015: 286; Hengirmen, 1998: 213) *ettirgen çatı* yanında *oldurgan çatıya* yer verilmiştir, bazılarında da böyle bir ayrım yapılmamıştır.

Araştırmacıların bir kısmı Korkmaz gibi (1996: 161-162) oldurganlık teriminin çatı konusu için gereksiz bir terim olduğunu söylemekte ve bu terimin kullanılmasının bir terim kargaşasına yol açacağını belirtmektedir (Duru, 2008: 23; Hengirmen, 1998: 214).

Bizce ettirgen çatının oldurgan çatıdan terim olarak ayrılması gerekir. Fakat ettirgen çatının içerisinde bir maddesi olarak alınabilir, düşüncesindeyiz. Oldurganlık ekleri ve ettirgenlik ekleri aynı olduğundan ayrı bir çatı olarak ele alınmasına gerek olmadığını görmekteyiz.

Ettirgen çatıda, özne ile nesne arasında bir başka kişi bulunmakta, yani özne başkası aracılığıyla nesne üzerinde etkili olmaktadır. Oldurgan çatıda ise özne, nesne üzerinde doğrudan etkilidir. Yani fiilin belirttiği işi bizzat yapandır. Ettirgen ve oldurgan çatının bu ayrımı fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliği göz önünde bulundurularak yapılır. Bu bakış açısına göre fiil tabanı geçişliyse tabana getirilen ettirgen çatı ekleri ettirgen çatılı fiil kurmaktadır. Oldurgan çatı sadece geçişsiz kök veya gövdelerden kurulmayabilir geçişsiz anlamı taşıyan fiillerle bazı geçişli fiillerden kurulabilmektedir. Nitekim, geçişli fiillerle kurulmuş olan "*konuyu değiştirdim*; *önergeyi bekleteceklermiş; çocuk oyuncak bebeğini giydiriyor*" gibi örneklerde fiiller, oldurgan çatılıdır. Çünkü bu ifadelerde, özneden başka kimse yoktur. Üstelik, bu cümlelerin yüklemleri "yaptırma" değil, "yapma" bildirmektedir (Yücel, 1995: 294).

Oldurgan çatının işlevi, geçişsiz fiilleri geçişli fiil durumuna getirmektir (Hengirmen, 1998: 214). Ettirgen çatının işlevi ise geçişli fiillerin gösterdiği eylemi özne dışındaki

ikinci veya üçüncü bir özneye yaptırmaktır. Cümlede işi yapan ikinci veya üçüncü öznenin belirtilmesi, ettirgenlik eklerinin belli birleşme kurallarına göre üst üste getirilmesi ile sağlanmaktadır. Her fiile ettirgenlik ekleri getirilebilir. Ancak, her ettirgenlik eki her fiile getirilemez. Bunlar eklendikleri fiil kök ve gövdelerinin son ses durumları ile tek veya çok heceli oluşlarına göre değişiklik gösterirler (Korkmaz, 2014: 507).

Türkiye Türkçesinde belli başlı ettirgenlik ekleri şunlardır (Eker, 2015: 285); {**-Ir-, -Ar-, -DAr-, -DIr-, -t-, -z- (+ -ir-)**}**.** Ettirgenlik ekleri içinde en yaygın olanlar {-DIr-, -Ar-} *ve* {-t-}'dir. {-DAr-} eki eski devirden kalıntı diyebileceğimiz birkaç örneği aşmayan bir ek türüdür. Korkmaz, {-DAr-} ekinin {-t-} ve {-Ar-} eklerinin kaynaşmasından oluşmuş bir birleşik ek olabileceği görüşündedir. Eski ve Orta Türkçeyle Eski Anadolu Türkçesinde nispeten daha çok örnekler veren {-(I)z-} eki, Türkiye Türkçesinde ancak iki üç kelimede varlığını kalıntı halinde sürdürebilmiştir*: emzir-* (<*em-i-z-i-r-*), *tutuz-* "tutulmak, tutturmak" (<*tut-u-z*), *utuz-* "kumarda yenilmek" (<*ut-u-z*) gibi. Bu ek işlev bakımından daha çok geçişsiz bir fiili geçişli kılma görünümündedir. Korkmaz, *ut-u-z* fiilinde bugün ettirgenlik değil, edilgenlik işlevinin ağır bastığı görüşündedir (Korkmaz, 2014: 512).

Ettirgenlik eki {-DIr-} üst üste gelebilir. İki kere gelmesi yaygındır. Üç kere üst üste geldiğinde, genellikle iki kere gelmesi ile aynı anlamı taşır, pekiştirme ve kuvvetlendirme yapar. Dört kere üst üste gelebilmesi oldukça seyrektir. Bu tür dörtlü örnekler de sadece geçişsiz fiiller üzerinde görülebilir. {-DIr-} eki, edilgen eki {-(I)l-} hariç, bütün çatı eklerinden sonra gelebilir. Fakat bu ekten sonra sadece {-(I)l-} eki kullanılabilir (Gülsevin, 1995: 327).

Türk lehçelerinde ettirgen çatının özel ekleri hem geçişli hem geçişsiz fiillere gelerek ettirgen çatıyı oluşturmaktadır. Bu ekler genellikle fiil köklerine, türemiş ve bileşik

fiillere bitiştirilir. Bu biçim bütün Türk lehçelerinde çok yaygındır. Çatılı fiiller geçişlilik özelliğini korumaya paralel olarak hareketi yapma zorunluğu ve mecburiyet kavramı katmaktadır (Zeynalov, 1993: 340-341).

Şçerbak, ettirgen çatının, farklı kökenlerden olan ve farklı fiil gövdelerine eklenen ya da aynı kelime biçiminde yaptırımın çeşitli aşamalarının göstergesi olarak kullanılan birkaç ek yardımıyla oluştuğunu ifade etmiştir. Ona göre, ettirgen çatı şekilleri hem geçişli hem geçişsiz fiillerden oluşurlar. Geçişsiz fiiller geçişli, geçişli olanlar ise "iki kat geçişli" olurlar. Ona göre, fiil köklerine eklenen ettirgenlik ekleri yeni kelimeler oluşturmakla birlikte, ettirgenliği dil bilgisel ve sözcüksel anlamla sınırlandıran net ölçütler bulunmamaktadır (Şçerbak, 2016: 128-133).

Azerbaycan Türkçesinde ettirgen çatı "*icbar növ*" olarak, ettirgen çatı eki "*icbar felin şäkilçisi*" olarak adlandırılmaktadır (Adilov, 1989: 128; Naskali, 1997: 40). *İcbar* kelimesi, Arapça kökenli bir kelime olup *cäbr* kökünden gelmektedir. "Bir işi zorla yaptırma" anlamındadır. Fakat ettirgen çatılı fiillerde her zaman mecburiyet olmamaktadır. Bazen "*tavsiye etmek*" ve "*rica etmek*" anlamlarında kullanılmaktadır. Kazımov, ettirgen çatıyı aynı şekilde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi "öznenin talimatı, emri, ricasıyla işi, hareketi başkasına yaptırdığı fiiller" olarak tanımlamıştır. "Söz konusu fiillerde en az iki özne olur" diye belirtmiştir (Kazımov, 2010: 202).

Zeynalov *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dil bilgisi* eserinde Azerbaycan Türkçesinde ettirgenlik eklerinin Türkiye Türkçesindeki gibi, aynı olduğunu ifade etmiştir: {**-dır, -dir, -dur, -dür/ -t/, -ır, -ir, -ur, -ür/ -ar, -er**} (Zeynalov, 1993: 340).

Şçerbak'ın Azerbaycan Türkçesi için sıraladığı ettirgenlik ekleri Zeynalov'un gösterdiği eklerle hemen hemen aynıdır (Şçerbak, 2016: 128-131); {**-dır, -dir, -dur, -dür}:** *yazdır-* "yazdırmak", {**-t}:** *oḫut-* "okutmak, öğretmek", *oturt-* "oturtmak", {**-ır, -ır, -ir, -ur, -ür}:**

yatır- "yatırmak", {**-dar, -där**}**:** *döndärmäk* "döndürmek, dönüştürmek", "çevirmek, devirmek".

Ayşe İlker (1997), ettirgenlik eklerine "geçişlilik ekleri" deyip onları {**-DIr, -t, -Ar, -Ir, -DAr, -Iz}** olarak göstermiştir. Eklerden tek tek bahsedip şu bilgi ve örnekleri vermiştir: {-t} ekinin batı grubu yazı dillerinde işlek bir kullanılışı vardır. Ek çoğunlukla ünlü ile biten fiillere gelir. Bunun yanında, son ünsüzü [l] ve [r] olan fiil kök ve gövdelerine eklenir. İlker, bu ek için şu örnekleri vermiştir: *acı-t-, ağrı-t-, boya-t-, tanı-t-, uaz-t-, azal-t-, düzel-t-, ġarar-t- "karart-", ġorḫ-ut- "korkut-", keçir-t- "geçirt-".*

{-DIr-} eki batı grubu yazı dillerinde çok işlek olarak kullanılan bir ettirgenlik ekidir. TT. ve GAT.'sinde ekin hem tonlu, hem tonsuz şekilleri, AzT. ve TrkmT.'sinde sadece tonlu şekli kullanılır. Azerbaycan Türkçesi için verdiği örnekler şunlardır: *at-dır- "attır-", baḫ-dır- "baktır-", bil-dir-, gül-dür-, ġoy-dur- "koydur-", gecik-dir- "geciktir-", yan-dır- "tehdit etmek".*

{-Ar-} eki, batı grubu yazı dillerinde işlek olarak kullanılmaz. Örnekleri sınırlıdır: *çıḫ-ar- "çıkar-", ġop-ar- "kopar-".* {-Ir} eki, {-Ar} ekiyle hemen hemen aynı fonksiyonda olmakla birlikte daha işlektir: *art-ır-, aş-ır-, bat-ır-, bit-ir, doy-ur-, düş-ür-,keç-ir-, köç-ür- "göçür-", iç-ir-, biş-ir- "pişir-", şaş-ır-, şiş-ir-, yat-ır-, uç-ur-.*

{-dAr-} eki için *dön-der-* "döndürmek" örneğini vermiştir. {-Iz-} eki Azerbaycan Türkçesinde birkaç örneğine rastlanan bir ektir: *aḫ-ız- (= aḫızdır-) "akıt-", dad-ız- (= dadızdır-) "tadına baktır-", dam-ız- (= damızdır-) "damlattır-", doğ-uz- (= doğur-) "doğdur-", äm-iz- (= ämizdir-) "emzir-", ġalḫ-ız- (= ġaldır-) " kaldır-", ġorḫ-uz- (= ġorḫut-) "kaldır-", ud-uz- "yen-, oyunda yen-"* (İlker, 1997: 77-86).

Fakat Azerbaycan Türkçesi dil bilgisi kitaplarında ettirgenlik ekleri sadece {**-dır, -dir, -dur, -dür** ve **-t}** olarak gösterilmiştir: *bölmäk - böldürmäk, ġazmaġ – ġazdırmaġ, dinlämäk – dinlätmäk, oḫumaġ - oḫutmaġ* (Kazımov, 2010: 203; Hüseynzadə, 2007: 145-

148; Aytaç, 2007: 303). Ekler üst üste bu şekilde gelebilir (Aytaç, 2007: 303): {**-tdır, -tdırt, -dırt, -dırtdır}** (*işletdir-, oḫutdurt-, ġazdırt-, yazdırtdır-, basdırtdır-, öldürtdür-*).

Türk lehçelerinde ettirgen çatı ekleri sırasında {**-dar, -ır, -ar, -ġız, -ġır, -ġar, -ġaz, -tır, -çur//-şır, -az, -ız, -duz**} biçim birimleri de verilir. Bu eklerin çoğunluğu Azerbaycan Türkçesinde arkaikleşse de bazı sözcüklerin terkibinde kalmıştır. Eklerin bir kısmı biçim birimin birleşmesini yansıtır. Bu eklerde ilk element *-ġ//-d//-t//-ç//-ş* ünsüzleri olarak ayrılır, diğer kısmı ise *-az//-ız//-ar//-ır* biçim birimleri ile örtüşür. Birinci element gibi ayrılan ünsüzlerden *-ç//-ş* yalnız *tapşır* sözcüğünde ve onun eski Türk dilinde kullanılan *tapçur* varyantında kendini gösterir. Bu nedenle bu sözcüğün arketipini **tapıç-ur//*tapış-ır* şeklinden geliştiğini düşünmek gerekir ve ettirgen çatı ekinin *-çur//-şır* değil, *-ur//-ır* biçim birimi olduğu düşünülebilir (Aytaç, 2007: 304).

Azerbaycan Türkçesinde ettirgen çatı ile oldurgan çatı ayrımı yapılmamıştır. Ancak, Kazımov (2010: 203) ve Hüseynzadə (2007: 146) eserlerinde, ettirgen çatı eklerinin geçişli fiillere gelip ettirgen çatıyı oluşturduğunu, geçişsiz fiillere gelince ise geçişli fiillere çevirdikten sonra tekrar ettirgenlik ekleri ekleyince o zaman ettirgen çatı meydana geldiğini vurgulamışlardır: *ġaç-, ġaçır-, ġaçırt-, ġaçırtdır-; yan-, yandır-, yadırt; öl-, öldür-, öldürt-; düzäl-, düzält-, düzältdir-, gül-, güldür-, güldürt-* vs.

> *Elä mäharätlä **yeyib-yedirtmişdi** ki, heç bir yoxlama äleyhinä bir şey tapa bilmämişdi* (Kazımov, 2010: 203). ´Öyle maharetle yeyip yedirtmişti ki hiçbir yoklama aleyhine bir şey bulamamıştı`.

> *Ana onu täk buraḫmaġ istämädi, yola düşmämiş, Säkinäni **çağırtdırdı*** (Kazımov, 2010: 203). ´Anne onu yalnız bırakmak istemedi, dışarıya çıkmadı, Sekineni çağırttırdı`.

Ölmäsä, Ämir Teymur bu türbäyä biyät eläyäcäk, onu ***dağıtdırmayacakdı*** (Kazımov, 2010: 204). ´Ölmese, Emir Timur bu türbeye biat edecek, onu dağıttırmayacaktı`.

Arapçada geçişsiz (lâzım) fiil, geçişli (müte'addi) fiile dönüştürülünce Türkçedeki oldurgan fiil meydana gelmektedir. Geçişsiz fiili geçişli fiile dönüştürmekten maksat, fiile en az bir nesne kazandırmaktır. Geçişli fiillere de ikinci veya üçüncü nesne kazandırmakla ise Türkçedeki ettirgen çatı gerçekleştirilmektedir.

XI.-XIV. yüzyıllarında kaleme alınan sözlüklerin bazılarında gramer kısmı yer alırken, bazılarında bulunmamaktadır. Gramer kısmının bulunduğu eserlerin bazılarında çatı ekleri incelenmiştir. Çatı ekleri işlenirken de bu ekler Arapça ile mukayese edilmiştir. Eserlerde, umumiyetle, ettirgenlik ile ilgili açıklamaların oldukça kısa tutulduğu görülmektedir. Türkçe ettirgenlik ekleri, Arapça geçişlilik unsuru ile aynı görüldüğü için {-t-, -DIr-, -Ir-} eklerine "geçişlilik ekleri" (harf at-ta'diya) denmiştir (Baasanjav, 2006: 32-33).

Ermers (1999) *Arabic gramer of Turkic* eserinde, Ebu Hayyan'ın "geçişlilik" anlayışına göre, Arapçada bu kavram direkt nesneyi alabilen geçişli fiillerin ('af'al muta'addiya) yanı sıra, geçişlilik unsurunu alarak geçişliye dönüşen geçişsiz fiilleri ('af'al lɑ̃zıma) de kapsamadığını söylemiştir. Geçişlilik unsuru geçişli fiile getirildiğinde fiil iki, hatta üç kat geçişli olabilmek, yani iki, üç nesneyi alabilmektedir (Ermers, 1999: 237-244).

Kaşgarlı Mahmut *Divanü Lûgati't-Türk*'te fiillere yapılan ziyadelerden söz ederken şu bilgileri vermişti:

ت harfi, bir fiil müteaddi kılmak için getirilir. "elbise kuruttu" demek olan "تۏنْ قُرُتّي ton kuruttı" cümlesindeki قُرُتي kelimesinde bulunan ت gibi. ر harfi de pek çok yerde, bir fiil müteaddi yapmak için ر harfi ت harf ile birleşir. "Gitti" demek olan "بَرْدي bardı" kelimesi "بَرْتُرْدي barturdı" şeklinde müteaddi olur (DLT I, 19-20). ز harfi iki yolda gelir: 1. Fiili, müteaddi yapmak için getirilir: "Adam su damlattı ve

damzırdı" anlamına olan "اَرْ سوُف تَمزُذْي er suw tamuzdı" gibi (DLT I, 164). Bir fiil, aslında ت olmaksızın müteaddi olursa ona bir ت getirilir. Böylelikle fiil iki failden bir fiile geçer. Failin birisi buyurur, ikincisi yapar (DLT II, 173).

Ebu Hayyan, *Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrâk* adlı eserinin gramer kısmında ettirgenlik eklerini *harf an-naql wa-t-ta'diya* olarak adlandırmıştır ve onlardan {-dur-, -tur-, -t-, -ur-, -ar-, -guz-, -kuz-, -zur-} eklerini fiil içindeki örneklerle göstermiştir. Ebu Hayyan, fiillerin geçişli ve geçişsiz olmak üzere iki gruba ayrıldığını, geçişli fiillerin ise bir nesneli geçişli, iki nesneli geçişli, üç nesneli geçişli olduğunu belirterek Arapça örnekleriyle mukayese ederek izah etmiştir (Ermers, 1999: 316-317).

et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lûgati't-Türkiyye eserinde de Türkçede fiilleri geçişli kılan eklerden bahsedilmekte ve bu eklerin {-DIr-, -t-, -r-, -kiz-, -z-, -yir-, -g-} olduğu ifade edilmektedir. Bu eserde, Türkçe örnekleri Arapçayla karşılaştırarak verdiğini görmekteyiz. Örneğin, ركّب = mindir- (bindir-), استضرب = töydür- (döğdür-), أقعد = olturt- (oturt-), استدخل kirkiz-//kiyir- (girdir-) (Atalay, 1945: 91-92).

Böylelikle, sözü edilen kaynaklarda ettirgenlikten bahsedilirken Arapçadaki "*müte'addi*" ya da "*harf an-naql wa-t-ta'diya"* teriminin ve müte'addi fiili yapan "أفعل، فعّل، استفعل " kalıplarının kullanıldığını görüyoruz.

Arapçada geçişsiz fiili, geçişli/ettirgen (müte'addi) fiile dönüştürme yolları şu şekildedir (Abdulġani, 2010: 83; Zeki, 2015: 683-688; Yeşil, 2012: 50-57; el-Ġalâyînî, 2013: 63);

1. Geçişlilik Hemzesi (Hamza-at Ta'diya أَفْعَل Kalıbına Göre):

وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي **أَذْهَبَ** عَنَّا الْحَزَنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ (Fâtır, 35/34) *´Şöyle derler: "Bizden tasayı* ***gideren*** *Allah'a hamdolsun. Doğrusu rabbimiz çok bağışlayıcıdır, şükrün karşılığını eksiksiz vermektedir`.*

وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ **أَذْهَبْتُمْ** طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا وَاسْتَمْتَعْتُمْ بِهَا (el-Ahkâf, 46/20) *´İnkâr edenler ateşin başına getirilince, "Size ait iyi ve güzel şeyleri dünya hayatınızda* ***tükettiniz*** *ve onlardan yararlandınız`.*

سُبْحَانَ الَّذِي **أَسْرَى** بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (el-İsrâ, 17/1) *´Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya* ***götüren*** *Allah eksiklerden münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir`.*

Birinci ve ikinci örneklerde ذَهَبَ *´gitti`* geçişsiz fiiline, geçişlilik hemzesi eklenerek أَذْهَبَ *´giderdi, tüketti`* geçişli fiiline dönüştürülmüştür. Üçüncü örnekte de سَارَ *´yürüdü`* geçişsiz fiiline, geçişlilik hemzesi eklenerek أَسْرَى *´yürüttü, götürdü`* geçişli (müte'addi) fiiline dönüştürülmüştür.

2. Geçişlilik فَعَّل Kalıbına Göre:

هُوَ الَّذِي **يُسَيِّرُكُمْ** فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ (Yûnus, 10/22) *´ Karada ve denizde yol alıp ilerlemenizi sağlayan O'dur`.*

3. Geçişlilik اسْتفعَلَ Kalıbına Göre:

فَبَدَأَ بِأَوْعِيَتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ أَخِيهِ ثُمَّ **اسْتَخْرَجَهَا** مِنْ وِعَاءِ أَخِيه (Yûsuf, 12/76) *´Bunun üzerine Yûsuf, kardeşinin yükünden önce onların yüklerini aramaya başladı. Sonra su kabını kardeşinin yükünden çıkardı`.*

4. Geçişlilik فاعل Kalıbına Göre (elif-ul-mufa'ala): فاعل kalıbı geçişlilikle beraber işteşlik de ifade eder.

Örneğin, جالسْتُ زَيْداً *´Zeyd ile oturdum`*, مَاشَيْتُهُ العَالِمُ *´Bilim adamıyla yürüdüm`*.

5. Hâl Kategorisi İçindeki Harf-i Cerin Eklenmesi: harf-i cer eklenmekle geçişsiz fiil geçişli fiile çevrilmektedir.

Örneğin, ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَتَمَطَّى (el-Kıyâme, 75/33) *´Sonra da çalım sata sata yürüyüp yandaşlarına gitmişti`*.

عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا (el-İnsan 76/6) *´Bir su kaynağı ki Allah'ın has kulları istedikleri yerlere akıtarak ondan bol bol içerler`*.

6. Harf-i Cerin Eksiltilmesi: harf-i cerin silinmesiyle, gayr-i sarih (dolaylı tümleç) olan mef'ûller sarih mef'ûl (belirtili nesne) gibi üstünlü olur.

Meselâ, أَعَجِلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُم (el-A'raf, 7/150) *´Rabbinizin emrini (beklemeyip) acele mi ettiniz`*.

Bu ayette geçen عجل fiili geçişsiz bir fiildir. Nesnesi ancak *harf-i cer* eklenmesiyle alabilir. Ancak nesne olan أَمْرَ رَبِّكُم kelimesinde bulunan عن harf-i ceri atılmış dolaylı tümleç, belirtili nesne gibi üstünlü okunarak fiil geçişli olmuştur. Ayetin takdiri, "عَنْ أَمْرِ رَبِّكُم" şeklindedir.

Diğer bir örnek olarak da شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لا إِلَهَ إلا هُوَ (Âl-i İmrân, 3/18) *´Allah, kendisinden başka hiçbir ilâhın olmadığına (bizatihi kendisi) şahittir`*. Bu ayetin açılımı " شَهِدَ اللَّهُ بِأَنَّهُ" şeklindedir.

7. Tazmîn: bir fiile başka bir fiilin anlamını yükleyip o fiilin hükmünü vermek şeklinde açıklanmaktadır.

Mesela, وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ (el-Bakara, 2/235) *´(Bekleme emri süresine ulaşmadıkça) evlenme akdi yapmaya kalkışmayın`*.

Bu ayette geçen تعْزِمُوا fiili geçişsiz bir fiil olmasına rağmen, لا تَعْزِمُوا fiiline geçişli olan "لا تنْوُوا niyet etmeyin" anlamı tazmin edilerek, عُقْدة kelimesinde amel etmesi sağlanmıştır.

Yukarıda dediğimiz gibi geçişli (müte'addi) fiillere de ikinci veya üçüncü nesne kazandırmakla Türkçedeki ettirgen çatıyı ortaya çıkardığını görmekteyiz.

İki nesne alan fiiller, aslında iki kısma ayrılmaktadır:

1) İki nesne alan fiiller bilgi/zan (kulûb) ve değiştirme fiilleridir. Bilgi fiilleri رأى ´Öyle gördü`, عَلِمَ ´Öyle bildi, inandı`, دَرَى ´Sandı, öyle bildi`, تَعَلَّمْ ´Öğrendi`, وَجَدَ ´Buldu, gördü`, أَلفى ´Buldu, gördü` olmak üzere altı fiile ayrılmaktadır. Zan fiilleri ظنَّ ´Sandı, öyle bildi`, خالَ ´Sandı, öyle bildi`, حَسِبَ ´Sandı, öyle bildi`, جَعَلَ ´Yaptı, kıldı`, حَجا ´Sandı, öyle bildi`, عَدَّ ´Sandı, öyle bildi`, زَعَمَ ´İddia etti, sandı`, هبْ ´Farzet` olmak üzere sekiz fiile ayrılmaktadır (el-Ġalâyînî, 2013: 53-60):

إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا (Yusuf, 12/36) *´Ben (rüyada) şarap yaptığımı gördüm`*.

فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ (el-Mümtehine, 60/10) *´Eğer mümin olduklarını anlarsınız…`*.

الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُو رَبِّهِمْ (el-Bakara, 2/46) *´Onlar kesinlikle rablerine kavuşacaklarını bilen kimselerdir`*.

2) İki nesne fiiller de şunlardır: أَعْطَى *´Verdi`*, سأَلَ *´İstedi`*, مَنَحَ *´Bağışladı, verdi`*, مَنَعَ *´Yasakladı, engelledi`*, كَسَا *´Giydirdi`*, أَلْبَسَ *´Giydirdi`*, عَلَّمَ *´Öğrendi`* gibi fiillerdir (al-Zahranî, 2009: 195):

كَسَوتُ الفقيرَ ثوباً *´Fakire bir elbise giydirdim`.*

أَعْطَيتك كِتاباً *´Sana bir kitap verdim`.*

منحتُ المجتهدَ جائزةً *´Çalışkana bir ödül verdim`.*

إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ (el-Kevser, 108/1) *´Şüphesiz biz sana Kevser'i verdik`.*

فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْماً (el-Mü'minûn, 23/14) *´Sonra bu kemiklere bir et giydirdik`.*

Arapçada üç nesne alan fiiller sadece yedi fiildir. Kulub fiillerden (bilmek ve zannetmek gibi kalbin yaptığı işleri bildiren fiiller) رَأى ve عَلِمَ ve bu iki fiilin anlamını kapsayan fiillerdir: أنبأ، نبَّأ، أخبر، خبَّر، حدَّثَ (hepsi ´bildirdi` anlamındadır). Üç nesne alan fiillerin iki nesne alan fiiller kategorisinde değerlendirilmesi mümkündür (en-Nahvî, 2001: 197):

أعْلَمْتُ زَيْداً عَمْراً فَاضِلاً *´Zeyd'e Amr'ın faziletli olduğunu bildirdim`.*

كَذَٰلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ (el-Bakara, 2/167) *´Böylece Allah onlara yapıp ettiklerini kendileri için pişmanlık sebepleri olarak gösterir`.*

Üç nesne alan fiillerin nesneleri herhangi bir delil olmaksızın hazfedilemez. Eğer bir delil bulunursa bir ya da iki nesne hazfedilebilir (en-Nahvî, 2001: 198).

Örneğin, أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنتُمْ تَزْعُمُونَ (el-Kasas, 28/62) *´Benim ortaklarım olduğunu iddia ettiğiniz tanrılar şimdi nerede?`.*

Bu ayette delil bulunduğu için iki nesne (أنهم شركاء سادةً) hazfedilmiştir. Bu iki nesne aynı anlamı taşıyan başka bir ayette zikredildiği için hazfedilen kelimeler tahmin edilmiştir:

وَمَا نَرَىٰ مَعَكُمْ شُفَعَاءَكُمُ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِيكُمْ شُرَكَاءُ (el-En'âm, 6/94) *´Sizin hakkınızda ortaklarımız sandığınız şefaatçilerinizi de yanınızda görmeyeceğiz`*.

1.3.3. Dönüşlü Çatı

Dönüşlü çatıda, fiilin belirttiği kılış veya oluşu, öznenin yapması ve hareketin aynı zamanda özneye dönmesi söz konusudur. Başka bir şekilde açıklarsak, işi yapan da yapılan işten etkilenen de aynı özne, yani aynı kişidir.

Dény, dönüşlü çatıyı *"mutavaat fiilleri"* şeklinde adlandırarak söz konusu fiilleri, "öznenin kendi üzerinde veya kendisi için yaptığı fiil ve hareketin tesirlerine doğrudan doğruya veya dolaylı olarak uğradığı" şeklinde tanımlamıştır (Dény, 1941: 344).

Ediskun, dönüşlü fiillerin iki anlam yönünün bulunduğunu söylemiştir. Bu yönler şunlardır: İşi, öznenin: a) kendi kendine, kendi başına yapma ve bundan dolayısıyla etkilenme yönü "*söylen-, mırıldan-, tapın-"*, b) kendisine yapma ve bundan doğrudan doğruya etkilenme yönü "*dövün-, giyin-, sürün-*" (Ediskun, 1992: 222).

Gencan, dönüşlülükten bahsederken "hem etken hem edilgen gibi görünen bu eylemlerde öznelerin etkilerinin kendilerine döndüğünü, bu yüzden bu fiillere "dönüşlü" denildiğini" söylemiştir (Gencan, 1979: 338).

Korkmaz, dönüşlü çatıda yapılan işin yapana döndüğünü, bu çatının bir işin kendi kendine yapıldığını ya da olduğunu gösteren bir çatı türü olduğunu ifade etmiştir. Dönüşlü çatıda yapılan iş, yapana yani özneye döndüğü için cümlenin öznesi hem yapan (yapıcı) hem de yapılan işten etkilenen (etkilenici) yani nesne durumundadır (Korkmaz, 2014: 503).

Azerbaycan Türkçesinde dönüşlü çatı *"ġayıdış növ"* olarak adlandırılmaktadır (Adilov, 1989: 47; Naskali, 1997: 34).

Azerbaycan Türkçesinde de fiilin bildirdiği işi, öznenin kendi üzerinde yaptığını gösteren fiillere dönüşlü fiiller denilmektedir (Abdullayeva, 2013: 78). Edilgen çatıda nesne, öznenin konumuna geçmektedir. Bunun aksine, dönüşlü çatıda fiilin öznesi hem fail (yapıcı) olur hem de işten etkilenen (nesne) olmaktadır. Ona göre dönüşlü çatıda başka bir nesneye ihtiyaç duyulmamaktadır. Fiilin işi öznenin kendi üzerinde icra olunmaktadır (Kazımov, 2010: 194).

Dönüşlülük eklerinin geleneksel olarak üç anlamı ortaya çıkmaktadır; asıl dönüşlülük "*kendisiyle bir şeyler yapmak*", genel dönüşlülük "*kendi başına bir şeyler yapmak*" ve dolaylı dönüşlülük "*kendisi için kendi yararına bir şeyler yapmak*" (Şçerbak, 2016: 124).

Baasanjav, tarihsel ve modern Türkçede dönüşlü çatının karşıladığı anlamları şöyle belirtmiştir; a) kendini etkilemek, b) kendine, kendi menfaati için yapmak, c) Tek başına, kendi başına yapmak, d) kendi kendine, kendi içinde ses çıkarmak (Baasanjav, 2006: 284).

Hem Türkiye Türkçesinde hem de Azerbaycan Türkçesinde dönüşlülük ekleri hemen hemen aynıdır; {-(I)n-, -(I)l-, -(I)ş-} ekleridir.

1) {-(I)n-} Eki:

Bu ek Türkçede eskiden beri çok işlek bir ektir. Fonksiyonu kendi kendine yapma veya olma ifade eden fiiller yapmaktadır. Bu ekle yapılan fiiller failin kendi kendisine yaptığı hareketi ve kendisine tesir eden, kendisi için yaptığı hareketi ifade etmektedir. Karşıladıkları hareket o hareketi yapan veya olan nesnenin üzerine döndüğü için {-n-} ekine *dönüşlülük eki (mütavaat eki)* adı verilmektedir. Dönüşlü çatıyı kuran bu ek her zaman aynı görevde değildir. Cümleye göre farklı görev yüklenebilmektedir. {-n-} ekiyle yapılan fiillerin bir kısmı dönüşlülük değil, edilgenlik ifade etmektedir (Ergin, 2013: 202). Azerbaycan Türkçesinde de dönüşlü çatı genellikle bu ek ile kurulmaktadır.

a) *Ġızlar ġuyunun başında* ***yuyunurdular*** (Hüseynzadə, 2007: 141). ´Kızlar kuyunun başında yıkanıyorlardı`.

b) *Tahir Mirzä dä neçä vaḫt idi ki****, gizlänirdi, gözä görünmürdü*** (Kazımov, 2010: 195). ´Tahir Mirze de uzunca bir süre gizleniyordu, göze görünmüyordu`.

c) *Yaylığın ucları titräyirdi,* ***yellänirdi*** (Kazımov, 2010: 195). ´Baş örtünün uçları titriyordu, yelleniyordu`.

d) *Onun ardınca daim bir dästä uşag* ***härlänirdi*** (Kazımov, 2010: 195). ´Onun etrafında daima bir sürü çocuk dolanırdı`.

2) {-(I)l-} Eki:

Aslında edilgenlik eki olan {-(I)l-} eki belirli bir kurala bağlanmamakla birlikte, bazı hallerde dönüşlü çatı için kullanılmaktadır (Korkmaz, 2014: 503).

{-(I)l-} ekinin kendi kendisine olma ifade ettiği, böyle bir anlamı sonradan kazandığı anlaşılmaktadır. Bunlarda başkası tarafından yapıldığı farz edilmek şeklinde gizli bir anlam da sezilmektedir. Bu kendi kendisine olmayı ifade etme bazı fiillerde o kadar ileri gitmiştir ki pasiflik anlamı tamamen kaybolmuş ve edilgenlik eki adetâ bir dönüşlülük eki haline gelmiştir: *üz-ül-, sık-ıl-* örneklerinde olduğu gibi. Hatta böyle fiillerin dayandığı asıl fiillerin {-n-}' li şekilleri kullanılmaz. {-l-} ekiyle kurulan fiillerin bu kendi kendisine olma ifade etmeleri tamamen dönüşlülük değil, yani öznenin yaptığı işin kendisine dönmesi değil, bir kendiliğinden olmadır (Ergin, 2013: 206).

Duman ***çäkildi*** ´Duman çekildi` (Abdullayeva, 2013: 78).

Gül / hava ***açıldı*** ´Gül / hava açıldı` (Hüseynzadə, 2007: 141).

Xästä ***üzüldü*** ´Hasta üzüldü` (Hüseynzadə, 2007: 141).

Gülşän onun üzünä elä kinli baxdı ki, Xanpäri känara ***çäkildi*** ´Gülşen onun yüzüne öyle kinli baktı ki, Hanperi kenara çekildi` (Hüseynzadə, 2007: 141).

Hämin bozumtul-gırmızı dünyanın gırmızısı yavaş yavaş azalırdı vä günäş hälä ġızartısı ***çäkilmämiş*** *ġara buludların arxasına batırdı* (Kazımov, 2010: 195). ´Bu gri-kırmızısı dünyanın kırmızısı yavaş yavaş azalıyordu ve güneşin hala kırmızılığı, çekilmemiş kara bulutların arkasında batıyordu`.

{-(I)l-} ve {-(I)n-} dönüşlülük ekleri belirtildiği üzere aynı zamanda edilgen fiiller türettikleri için bu eklerle kurulan fiillerin edilgen çatılar mı, dönüşlü çatılar mı kurdukları cümlenin öznesinden anlaşılmaktadır. Yerlerinde açıklandığı gibi, öznesi etkilenici olan çatılar edilgen, öznesi yapıcı olan çatılar ise dönüşlü çatılardır (Korkmaz, 2014: 505).

Edilgen çatı	**Dönüşlü çatı**
Ġabı açıldı ´Kapı açıldı`	*Gül açıldı* ´Gül açıldı`
Atın yalı darandı ´Atın yelesi tarandı`	*Äsmär darandı* ´Esmer tarandı`
Otaġ bäzändi ´Oda süslendi`	*Sälimä bäzändi* ´Selime süslendi`
İp çäkildi ´İp çekildi`	*Duman çäkildi* ´Duman çekildi`

Edilgen çatıda özne, *"tarafından"* Azerbaycan Türkçesindeki *"täräfindän"* kelimesinin vasıtasıyla cümleye tekrar getirilebilir. Dönüşlü çatıda ise dönüşlülük eki atılıp *"kendini, kendi kendine"* Azerbaycan Türkçesindeki *"özünü, öz özünä"* kelimelerinden yararlanılmaktadır. Çünkü dönüşlülük ekinin anlamı "*öz*" zamirinin anlamıyla eşittir (Kazımov, 2010: 197):

Däsmal ***Äsmär täräfindän*** *yuyuldu.* ´Desmal Esmer tarafından yıkandı` (Edilgen çatı).

Äsmär ***ätirländi*** ´Esmer koku sürüntü` = *Äsmär* ***özünü*** *ätirlädi* ´Esmer kendine koku sürdü (parfüm sıktı)` (Dönüşlü çatı).

3) {-(I)ş-} Eki:

İşteşlik eki olarak bilinen {-ş-} eki, hem eylemlerin karşılıklı ya da ortaklaşa yapıldığını göstermektedir. {-ş-} ekinin oluş fonksiyonunu da şu örneklerde görebiliriz: *geliş-, yatış-bitiş-, bulaş-, zorlaş-, eriş-, tutuş-, dolaş-, uğraş-, ağırlaş-*. Örneklerde de anlaşılıyor ki {-ş-} ekinin gösterdiği oluş gizli bir ortaklaşma ifade etmektedir (Ergin, 2013: 208).

Bu cäbr, händäsä bilmäm nä dämäk? ***Uğraşan*** *beynimi incitmiş olur* (ADİL, 2006: 399). ´Bu cebir, hendese bilmem ne demek? **Uğraşan** beynimi incitmiş olur`.

Yaranın ağzı ***bitişdi*** ´Yaranın ağzı bitişti` (ADİL, 2006: 325).

Arapçada dönüşlü çatı, *"mutavaat fiilleri"* olarak adlandırılmaktadır. Lügatte "mutavaat" kelimesi, "boyun eğme, uyma, itaat etme" vb. anlamlarda kullanılmaktadır. Terim olarak mutavaat fiillerin tarifi "etkilenmek ve fiilin tesirini kabul etmek"tir (el-İstirabadi, 1982: 103):

عَلَّمْتُهُ الفقه **فتعلَّمهُ** ´*Ona fıkhı öğrettim, o da öğrendi*`.

كَسَرْتُه **فانكسر** ´*Onu kırdım, o da kırıldı*`.

Arap gramerlerindeki başka bir tanımı ise şöyledir: "Geçişli (müte'addi) fiilin belirtili nesne (mef'ûlü bih) üzerinde meydana getirdiği tesiri kabullenmesi durumunda geçişli (müte'addi) fiil artık geçişsiz (lâzım) olur. Geçişli (müte'addi) fiilin nesnesi (mef'ûlu) bu fiilin öznesi yerine geçmektedir (Gani, 2014: 2):

قَطعتُ الحبلَ **فانْقَطَع** ´*İpi kestim, ip de kesildi*`.

Örneklere baktığımız zaman, (عَلّم، كَسَرَ، قَطع) müte'addi fiilleri, "öğretme, kırma ve kesme" işini bildirdiğini ve bu işin yapılmasıyla nesnede bir etki meydana geldiğini görmekteyiz. Bu cümlelerde öznenin (onun öğrenmesi, camın kırılması ve ipin kesilmesi) etkiyi kabullenmesi dönüşlülük olur.

Dönüşlü (mutavaat) fiilinin belli hükümleri vardır (Gani, 2014: 3-4):

1. Fiilin geçişsiz olması: Dönüşlü fiilin kalıbı ne olursa olsun, geçişli olamamaktadır. Çünkü o başka bir fiilin etkisi altında kalmış bir fiildir. Bu yüzden başka bir şeyi etkilemediği için nesneye ihtiyacı yoktur. Ancak iki nesne alan geçişli fiiller, bu kuralın dışında kalmaktadır. Çünkü bu şekilde şu fiiller dönüşlü olunca, bir nesne almak zorunda kalırlar. Mesela, **فلبسه** ألبسته الثوب ´elbiseyi ona giydirdim, o da giyindi`.
2. Dönüşlü (mutavaat) fiil, bir önceki cümleye ف harfi ile bağlanmaktadır. Başka bir bağlama harfi getirilmemektedir. ف den önceki cümle "sebep", sonraki ise "sonuç"tur.
3. Dönüşlü fiil ile önceki cümlenin fiilinin aynı kökten gelmesi şarttır. Fakat morfolojik bakımından farklılık göstermektedir. Ancak Sibeveyhi'nin bu konudaki diğer bir görüşü de bu iki fiilin aynı kökten gelmeleri şart olmadığı, dönüşlü fiilin kökünün diğerinden farklı olabileceği yönündedir: طَردته فذهب ´Onu kovdum, o da gitti` örneğini vererek "فانطرد/فاطرد" ´Kovuldu` denmesinin şart olmadığını açıklamıştır.
4. Dönüşlü fiil kalıpları ve örnekleri şu şekilde sıralanabilir (es-Semerrâî, 2007: 2-5; el-Müberred, 1994: 102-104):

- **انْفعَلَ kalıbı** ($ink_1ak_2ak_3a$)**:** أزْعَجْتُهُ **فانْزَعَجَ** *´onu rahatsız ettim, o da rahatsız oldu`.*
- **افْتَعَلَ kalıbı** ($ik_1tak_2ak_3a$)**:** أحْرَقْتُهُ **فاحْتَرَقَ** *´onu yaktım, o da yandı`.*

- **تَفَعَّلَ kalıbı** (tek$_1$akk$_2$ak$_3$a)**:** **فَتَقَعَّدَ** أَقْعَدْتُهُ *´onu oturttum, o da oturdu`.*
- **فَعِلَ kalıbı** (K$_1$ak$_2$ik$_3$a)**:** **فَرَضِى** أَرْضَيْتهُ *´onu razı ettim, o da razı oldu`.*
- **أَفْعَلَ kalıbı** (ak$_1$k$_2$ak3a)**:** **فَأَبْشَرَ** بَشَرَهُ *´onu müjdeledi, o da müjdelendi`.*
- **فَعَلَ kalıbı** (k$_1$ak$_2$ak$_3$a)**:** **فَدَخَلَ** أَدْخَلْتُهُ *´onu içeriye aldım, o da girdi`.*
- **تَفاعَلَ kalıbı** (tek$_1$aāk$_2$ak$_3$a)**:** **فَتَبَاعَدَ** بَاعَدْتُهُ *´onu uzaklaştırdım, o da uzaklaştı`.*
- **اسْتَفْعَلَ kalıbı** (istek$_1$k$_2$ak$_3$a)**:** **فَاسْتَرَاحَ** أَرَاحَهُ *´onu dinlendirdi, o da dinlendi`.*
- **اِفْعَوْعَلَ kalıbı** (ik$_1$k$_2$awa‘k$_3$a): **فِاحْلَوْلى** حَلّيته *´onu şekerle tatlandırdım, o da tatlı oldu`.*
- **فَعَّلَ kalıbı** (k$_1$akk$_2$ak$_3$a)**:** **فطيَّرَ** أطَارَهُ *´onu uçurttum, o da uçtu`.*
- **تَفَعْلَلَ kalıbı** (tek$_1$ak$_2$lek$_3$a)**:** **فَتَدَحْرَجَ** دَحْرَجْتُهُ *´onu yuvarladım, o da yuvarlandı`.*
- **اِفْعَنْلَي kalıbı** (ik$_1$k$_2$ank$_3$ai)**:** **فَاسْلَنْقي** سَلْقَيْتُه *´onu arkası üzerine düşürdüm, o da sırtı üstüne düştü`.*
- **اِفْعَلَّ kalıbı** (ik$_1$k$_2$akk$_3$a)**:** **فَاحْوَرَّ** حَوَّرَهُ *´onu döndürdüm, o da döndü`.*

Bahsettiklerimizi toplayacak olursak; Arapçadaki dönüşlülük, Türkçedeki dönüşlülükten farklıdır. Türkçedeki dönüşlülükte, kişinin işi kendisinin yapması ve işin kendi üzerinde olması gerekir. Arapçadaki dönüşlülükte ise geçişli fiilin nesne üzerinde meydana getirdiği etkiyi kabullenmesi demektir. Yani Arapçada geçişli fiilin nesnesi, dönüşlü fiilin öznesi konumuna geçmektedir. Türkçede ise dönüşlü fiilin öznesi hem yapıcı hem etkilenicidir. Daha açık bir şekilde söyleyecek olursak; Arapçada dönüşlü çatının asıl unsuru nesne ise Türkçede dönüşlü çatının asıl unsuru öznedir.

تَزَيَّنَتِ المَرْأَةُ ´Kadın süslendi` Türkçede bu cümlenin fiili "süslendi" dönüşlü iken Arapçada "تَزَيَّنَتِ" fiili dönüşlü değildir. Çünkü Türkçe örneğinde fiilin öznesi hem yapıcı hem etkilenicidir; Fakat Arapça örneğinde dönüşlülük hükümleri gerçekleşmemiştir.

زَيَّنَت المَرْأَةُ نَفْسَها فاِزَّيَّنَتْ ´Kadın kendini süsledi, o da süslendi` örneğindeki "اِزَّيَّنَتْ ´Süslendi` fiili dönüşlüdür. Çünkü dönüşlülük hükümleri gerçekleşmiştir. "اِزَّيَّنَتْ ´Süslendi` dönüşlü fiilinin öncesindeki زَيَّنَ ´Süsledi` geçişli fiilin nesne üzerinde meydana getirdiği etkiyi kabullenmiştir. Dönüşlü fiil, bir önceki cümleye ف harfi ile bağlanmıştır.

Başka bir örneğe bakarsak زيَّنَ الرجُلُ المرأة **فتَزَيَّنَتْ** ´Adam kadını süsledi, kadın da **süslendi**` Arapça örneğinde تَزَيَّنَتْ fiili başka bir fiilin tesiri kabul ettiği için dönüşlü fiildir. Fakat Türkçe örneğindeki *süslendi* fiili edilgendir. Çünkü kadın kendi kendine değil, başka bir kişi tarafından süslenmiştir.

Arapçada dönüşlü çatının belli vezinleri vardır. En belirgin vezni, "انفعل" $ink_1ak_2ak_3a$ veznidir. Türkçede ise dönüşlü çatının belli ekleri vardır. En sık kullanılan ek, {-(I)n-} ekidir. Ancak, Arapçada dönüşlü fiil, genellikle geçişliden geçişsize dönüşmüş fiildir. Türkçede ise dönüşlü fiiller, geçişsiz fiillerdir.

1.3.4. İşteş Çatı

İşteş çatı tanımlanırken, fiilin belirttiği işin birden çok özne tarafından yapıldığını göstermesi, esas alınmıştır.

Korkmaz (1992: 92) işteş çatıyı "fiilin gösterdiği hareketin birden fazla kişi tarafından karşılıklı veya toplu olarak yapıldığını gösteren çatı" olarak tanımlamıştır.

Banguoğlu (2015: 416-417), işteş çatıyı "*karşılıklı görünüş*" adı altında inceler ve onu "söz içinde kimse olan iki kişi veya iki taraf birbirleri üzerinde kılıcıysalar fiil tabanı bir {-iş-} eki alıp *karşılıklı görünüşe* girer" şeklinde tanımlar.

Banguoğlu, işteş çatının karşıladığı diğer anlamı "*işbirliği görünüşü*" olarak adlandırır ve bu görünüşteki fiillerin ise bir topluluk tarafından karşılandığını belirtir.

Azerbaycan Türkçesinde işteş çatı *"ġarşılıklı növ"* (Adilov, 1989: 50), "*ġarşılıklı – müştäräk növ*" (Naskali, 1997: 57), ya da "*ġarşılık – birgälik növ*" olarak adlandırılmaktadır (Abdullayeva, 2013: 79; Nağısoylu, Zeynallı, 2009: 77).

Nağısoylu ve Zeynallı, *Azerbaycan dili* adlı eserde "*garşılık-birgälik*" başlığı altında işteş çatıyı inceleyerek, bir işin, bir eylemin ya karşılıklı ya da toplu olarak hep birlikte yapıldığını göstermişlerdir (Nağısoylu, Zeynallı, 2009: 77).

Muxtar Hüseynzadə (2007: 142) işteşlik, *garşılıklı növ* ve *müşarəkät növ* olarak ikiye ayırmaktadır. Bu çatıda öznenin hiçbir nesne üzerinde tesiri olmadığını belirtmiştir. Fakat karşılıklı anlamındaki işteş çatı "*garşılıklı növ*" ya da Banguoğlu'nun adlandırdığı gibi *karşılıklı görünüş*'ü fiilin belirttiği işin iki özne tarafından karşılıklı olarak yapıldığı şeklinde açıklamıştır.

a) *Sürätlä härlänän däyirman daşının o täräfindä dayanmış Musa älinin ununu çırparag üçümüzlä dä* ***görüşdü.*** ´Hızla dönen değirmen taşının öbür tarafında durmuş, Musa elindeki unu çırparak üçümüzle de tokalaştı`.
b) *Bäyim ġızararaġ mühändislä äl* ***tutuşdu.*** ´Eşim kızararak mühendisle el sıkıştı`.

Öte yandan müşareket anlamındaki işteş çatı "*müşarəkät növ*" ya da Banguoğlu'nun adlandırdığı gibi *işbirliği görünüş*'ü fiilin belirttiği işin icrasında bir özne değil, birkaç öznenin iştirak ettiği işin özneler tarafından aynı zamanda, toplu olarak ve paralel bir şekilde gerçekleştirildiği şeklinde açıklamıştır (Hüseynzadə, 2007: 144):

a) *Yazın gäldiyini hiss edän bal arıları **vızıldaşır**, gurbağalar **guruldaşır**, garğalar **garıldaşırdı**.* ´Yazın geldiğini hisseden bal arıları vızıldıyor, kurbağalar gurulduyor, kargalar gaklıyor`.

b) *Körpä särçä balaları analarını görüb **cikkildäşdilär**.* ´Küçük serçe yavruları annelerini görüp cıvıldaştılar`.

c) *Biz tapşırığ alandan sonra **dağılışdığ.*** ´Biz ödevi aldıktan sonra dağıldık`.

İşteş çatı şeklindeki fiillerin zorunlu şartı, hareketi gerçekleştiren en az iki şahsın olması sonucunda gerçekleşmesidir. Eylem, ya onların arasında gerçekleşir ya onlardan her biri eylemin hem gerçekleştiricisi hem de nesnesi olur ya da eylem onların birlikte katılımının sonucu olarak ortaya çıkar. İşteş çatı şekli, birliktelik-katılım anlamında kullanılarak "belirli bir derecede fiil-yüklemin çokluk şeklinin yerini alır (Şçerbak, 2016: 127).

Karşılıklı yapılma ifade eden fiillerin öznelerinden biri yalın haldeyken diğeri ise "ile" bağlacıyla işlenmektedir. Birlikte yapılma ifade eden fiillerin özneleri, çoğunlukla çokluk ekiyle işlenmektedir (Hüseynzadə, 2007: 145).

İşteş çatı, Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde {***-ış-, -iş-, -uş-, -üş-, -ş-***} ekleriyle, fakat Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak {***-aş-, -eş-***} ekleriyle de oluşmaktadır. *yazış-, vuruş-, deyiş-, mäläş-, ağlaş-, güläş-, tutaş-* örneklerinde olduğu gibi (İlker, 1997: 73; Zeynalov, 1993: 338; Kazımov, 2010: 199; Hüseynzadə, 2007: 143, Abdullayeva, 2013: 79):

*a) Säbri tähsildän ġayıtdığı gündän iki il keçirdi, amma yoldaşı Ähmädlä birinci däfä **görüşürdü**.* ´Sabri, eğitimden geri döndüğü günden beri iki sene olmuştu ama arkadaşı Ahmet ile ilk defa görüşüyordu`.

*b) Öz atanla, ananla **ġucağlaşıb öpüşdün**.* ´Öz babanla, annenle kucaklaşıp, öpüştün`.

c) *Elä hey **vuruşdun**, barışdın yenä, Heç vaxt bilinmädi dostun, düşmänin.*

´Öyle savaştın, barıştın yine, hiçbir zaman bilinmedi dostun, düşmanın `.

Hacıeminoğlu, Türkiye Türkçesinde {-ş-} ekinin, bütün şivelerde aslî bir işteşlik eki olduğunu belirtmiştir. Ancak zamanla {-ş-} ekinin bu görevi genişletilmiştir (Hacıeminoğlu, 2016: 142-145):

a. **Hareketin Karşılıklı Yapıldığı Fiiller:** *dertle-ş-, döv-ü-ş-, kokla-ş-* gibi.
b. **Hareket veya İşin Aynı Anda Birçok Fail Tarafından Yapıldığını Bildiren Fiiller:** *ağla-ş-, bekle-ş-, gül-ü-ş-, koş-u-ş-* gibi.
c. **Oluş Bildiren Geçişsiz Dönüşlü Fiiller:** *ağırla-ş- "hafif iken ağır duruma gelmek", darla-ş- "geniş iken dar hale gelmek", güzelle-ş- "gittikçe güzel olmak", iyile-ş- "sıhhate kavuşmak"* gibi.
d. **Tekerrür ve Pekiştirme İfade Eden Fiiller:**

Bunlar hareket veya oluşun sık sık yahut sürekli bir şekilde yapıldığını ve meydana geldiğini bildirirler: *gir-i-ş- "üst üste bir işe teşebbüs etmek", titre-ş- "çok titremek", kalk-ı-ş- "bir iş sık sık yapmaya kalkmak"* gibidir.

e. **Müstakil Fiiller:**

Bunlar, {-ş-} ile genişledikleri halde kökteki anlamları kısmen veya tamamen değişerek, yeni bir hüviyet kazanmış fiillerdir:

Bar- "varmak, gitmek" // barış- < bar-ı-ş- "küskünlüğü bırakmak".

Çal- "vurmak, çarpmak" // çalış- < çal-ı-ş- "çalışmak, gayret etmek, iş yapmak".

Değ- "değmek, dokunmak" // değiş- < değ-i-ş- "1. başkalaşmak, 2. mübadele etmek" .

Hacıeminoğlu, Azerbaycan Türkçesinde ise {-ş-} ekinin, üç çeşit fiil yaptığını söyleyerek şu örnekleri vermiştir. (Hacıeminoğlu, 2016:163):

a. Oluş bildiren fiiller:

Dara-ş- "daralmak", al-ı-ş- "alışmak", ġar-ı-ş- "karışmak", tut-a-ş- "tutuşmak".

b. Karşılıklı fiiller:

Gür-e-ş- "güreşmek", sav-a-ş- "savaşmak", çat-a-ş- "çatışmak", çağğ-ı-ş- "çakışmak", ġar-ı-ş- "karışmak", dert-le-ş- "dertleşmek".

c. İşteş fiiller:

Ġap-ı-ş- "kapışmak", did-i-ş- "didişmek", gey-i-ş- "giyişmek", ġoş-u-ş- "koşuşmak", ġaç-ı-ş- "kaçışmak", söyle-ş- "söyleşmek".

Hem Türkiye Türkçesinde hem Azerbaycan Türkçesinde işteş çatı şeklindeki karşılıklı yapılma ifade eden fiiller umumiyetle geçişli fiillerden yapılmaktadır. Geçişsiz fiillerden yapılmaları nadirdir. Birlikte yapılma (müşareket) ifade eden fiiller ise umumiyetle geçişsiz fiillerden yapılmaktadır. Geçişli fiillerden yapılmaları nadirdir (Ergin, 2013: 207; Hüseynzadə, 2007: 144-145).

Tanımlarda gördüğümüz gibi Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi arasında çok büyük bir farklılık yoktur.

Arapçada işteş çatı "*müşareket fiiller*"i olarak adlandırılmaktadır. Bu terim Arapça dil bilgisi kitaplarında ayrı bir başlık olarak bulunmamaktadır. Klasik gramer kitaplarında müşareket fiilleri, "*mücerred (yalın) ve mezid (arttırılımış/ilaveli) fiiller*" başlığı altında ele alınır. Üç harfli (sülâsî) mezid (arttırılımış/ilaveli) fiillerin kalıplarının verdiği anlamlardan biri, müşarekettir.

Arapçada kök harfleri bakımından fiiller *üç harfli (sülâsî) mücerred* (نجحَ gibi) ve *dört harfli (rubâî) mücerred* (دحرجَ gibi) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (el-Nadiri, 2014: 244). Bu kökteki harfler, asıl harfler olarak sayılmaktadır. Yani bu harflerin hiçbiri

silinemez yoksa fiil anlamsız kalır. Örneğin, geçmiş zamandaki كَتَبَ fiili bu üç harfle anlamlı olabilmektedir. Burada ك, ت ve ب harflerinin hiçbiri silinemez. Fakat كاتَبَ *(karşılıklı yazışmak)'*deki ا, اكْتَتَبَ *(kendi kendine yazılmak)'*deki ا, ت ve اسْتَكْتَبَ *(yazdırmak)'*deki ا, س ve ت harfleri, arttırılmış olduğu için silinebilir ve bu türemiş fiillerin anlamını kaybetmemiş durumunda olacaktır (er-Racihi, 1973: 26).

Arttırılmış/ilaveli fiiller, üç harften oluşan (sülâsî) fiillere bazen bir harf "سامحَ", bazen iki harf "تسامحَ" bazen de üç harf "يتسامحُ" ilave edilmesiyle; dört harften oluşan (rubâî) fiillere bir harf "يدحرج" veya iki harf "يتدحرج" ilave edilmesiyle oluşmaktadır (el-Nadiri, 2014: 244). Başka bir deyişle; kendisinde kök harflerden hariç bir, iki veya üç harf artırılarak oluşmuş fiillere *mezid fiiller* denilmektedir. Bu yalın üçlü veya dörtlü harflerine, birtakım harfler eklenerek yeni fiiller türetilmektedir.

Arapçada işteş (müşareket) fiiller Türkçede olduğu gibi, fiilin belirttiği işin, iki özne arasında veya birçok özne tarafından yapıldığını göstermektedir (Sibeveyhi, 1982: 69; al-Turayhî, 2008: 1).

İşteş (müşareket) fiillerin kalıpları şu şekilde sıralanabilmektedir:

a) Üç harfli olan fiillere bir harf ilave etmekle yapılan فَاعَلَ kalıbı elde edilmektedir. Bu kalıbın verdiği anlamlarından biri, işteşlik (müşareket) anlamıdır. Fiilin işi, iki kişi arasında yapılınca işteşlik (müşareket) anlamı ortaya çıkmaktadır (el-İşbili, 1987: 188; er-Racihi, 1973: 35).

   "ضاربتُ" *bir kişi ile dövüştüm,* "قاتلتُ" *biri ile savaştım,* ضارَبَ زيدٌ عمراً *'Zeyd, Ömer ile dövüştü`.*

b) Üç harfli olan fiillere iki harf ilave etmekle yapılan اِفْتَعَلَ kalıbı, bazen dönüşlülük (mutavaat) bazen de işteşlik (müşareket) anlamını vermektedir (el-Afgânî, 2003: 37; er-Racihi, 1973: 37; İbn-i Kuteybe, 1981: 469). Örneğin,

زيدٌ وعمروٌ **اقْتَتَلَ** *'Zeyd, Amr ile savaştı`.*

زيدٌ وعمروٌ **اشْتَرَكَ** *'Zeyd ve Amr ortaklaştılar`.*

c) Üç harfli fiillere iki harf ilave etmekle yapılan تَفَاعَلَ kalıbı, genellikle işteşlik için kullanılmaktadır. Fiilin işi, iki veya daha fazla özne arasında yapılmaktadır (eş-Şâtıbî, 2007: 439; el-İşbili, 1987: 181-182; er-Racihi, 1973: 38; Sibeveyhi, 1982: 69; al-Turayhi, 2008: 4). Örneğin,

زيد وعمرو وعليّ **تجادَلَ** *'Zeyd, Amr ve Ali birbirleriyle **tartıştılar**`.*

الرجلان **تشاتَمَ** *'İki adam birbirleriyle **sövüştüler**`.*

فِيهَا كَأْسًا لَّا لَغْوٌ فِيهَا وَلَا تَأْثِيمٌ **يَتَنَازَعُونَ** (Tûr, 52/23) *'Orada (içilince)boş söz söyletmeyen, günah işletmeyen dolu bir kadehi elden ele **dolaştırırlar**`.*

Kaşgarlı Mahmut, *DLT*'te işteşlik ekini, Arapçadaki mufa'ale kalıbıyla eşleştirmiştir. Bu konuda şu bilgileri vermiştir: "Arapçadaki مفاعلة babında olduğu gibi, bir işin iki kişi tarafından yapıldığını anlatmak için gelir." (DLT I, 20).

Kaşgarlı'nın bahsettiği مفاعلة babı, "فَاعَلَ – يُفَاعِلُ - مُفَاعَلَةٌ" babı, müşareket anlamını bildiren "فَاعَلَ" kalıbından bahsetmiştir. Fakat yukarıda bahsettiğimiz gibi müşareket anlamını veren başka kalıplar da vardır.

Ebu Hayyan, *Kitabü'l-İdrak Li Lisani'l-Etrak*'te gramer kısmında işteşliği muşârake olarak adlandırmış ve örnek olarak *uruşdı, sanğıştı* gibi karşılıklı yapılan eylemleri göstermiştir (Ermers, 1999: 317-318).

J. Dény, Osmanlıcada işteş çatısına *"müşareket fiili"* demiş ve onun eki {-Iş-} şu anlamları bildirdiğini belirtmiştir: a) bir hadiseyi karşılıklı olarak yapmak suretiyle bildirir, b) bir hadiseyi emek birliği fikri olmadan aynı zaman içine yapmak suretiyle bildirir (Dény, 1941: 345-346).

Ebu Hayyan ve Dény eserlerinde işteş çatıyı Arapçadaki *"müşareket fiil"* olarak adlandırmışlardır.

Kısaca, bir fiilin birden fazla özneyle karşılıklı ya da ortaklaşa yapıldığını belirttiği çatıya Türkçede işteş çatı, Arapçada ise *müşareket* denilmektedir. Bu noktada iki dil arasında benzerlik vardır. Fakat Türkçe eklemeli bir dil olduğu için sonuna ekler getirilince farklı çatılar kurulmaktadır. Buna karşılık, Arapça bükümlü bir dil olduğundan dolayı bir fiilin çatısını oluşturulabilmek için fiilin kök (asıl) harflerine ilaveler getirilince belli kalıplar (vezinler) ortaya çıkar. Bu kalıpların (vezinlerin) geçişlilik (müte'addi), dönüşlülük (mutavaat), işteşlik (müşareket) vs. özel anlamları vardır. Türkçede işteşlik bildiren ek {-(I)ş-} ekidir; Arapçada ise müşareket bildiren kalıplar فَاعَلَ، افْتَعَل، تَفَاعَل kalıplarıdır.

1.3.5. Edilgen Çatı

Edilgen çatı tanımlanırken bütün eserlerin ortak noktası, "öznenin belirlenmesi" olmuştur. Dény (1941: 354), A.C. Emre (1945: 226), Ergin (2013: 203-207), Banguoğlu (2015: 413) ve Gencan (1979: 336) bu çatıda "öznenin, yapılmış işe uğradığını" belirtmişlerdir. Ediskun (1992: 221) "öznenin belli olmadığını" vurgulamıştır. Korkmaz (1992: 51) "öznenin belirsizliğini" esas almıştır. Korkmaz "geçişli ve geçişsiz fiillerden {-l-} ve {-n-} ekleri ile kurulan; ancak, fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı

belli olmayan, öznesi belirsiz fiil çatısı" olarak tanımlamıştır. Vardar (2002: 88), "öznenin, yapılan işin etkisi altında kaldığını belirten çatı" şeklinde tanımlamıştır.

Edilgen fiillerle kurulmuş olan cümlelerde, cümlenin öznesi gibi görünen fakat gerçekte nesnesi olan kelime ve kelime gruplarına *sözde özne* denilmektedir. Karşıtı gerçek *öznedir* (Korkmaz, 1992: 139):

Getirilen kitaplar *(postacı tarafından) bulunamadı.*

Çocuklar *(bakıcılar tarafından) doyuruldu.*

Parke ***Yollar*** *yapılmış,* ***içme suyu*** *getirilmiş…*

Edilgen eylemin, gerçek öznesi (cümlenin öznesi olarak değil) (Gencan, 1979: 337):

1) "Tarafından, dolayısıyla, etkisiyle…" sözcüklerinin tamlayıcısı olarak cümleye girer ve bu söz öbeği yüklemin belirteci olur: *Çalıkuşu Reşat Nuri Güntekin tarafından yazılmıştır.*
2) Edilgen eylemin gerçek öznesi -ce ekini alarak, belirteç olur: *Anayasa milletçe kabul edildi. Buna kurulca karar verildi.*

Türkiye'de Araştırmacılar, edilgen çatı ve meçhul (öznesiz/şahıssız) çatı ayrımı yapmışlardır. Bazı dil bilgisi eserlerinde "edilgen çatı" işlenirken {-l-} ve {-n-} eki alan geçişsiz fiillerin, "öznesiz" oldukları belirtilmiştir. Ancak, bazı eserlerde müstakil bir "öznesiz (meçhul) çatı" başlığı açılmamıştır. Ergin (2013: 204) konuyu pasiflik (edilgenlik) ve belirsizlik açılarından değerlendirmekte ve iki kavram arasındaki ayrıma vurgu yapmaktadır. Fiilden fiil yapan {-l-} ve {-n-} ekini işlerken buna "pasiflik ve meçhul eki" adını vermiş, ekin geçişli fiillere de geçişsiz fiillere de getirildiğini söylemiştir. Bunun arkasından Ergin, söz konusu ekin, geçişsiz yani olma ifade eden fiillerden "meçhul fiiller" yaptığını açıklamıştır. *Meçhul* fiilleri "fail istemeyen, çekim

sırasında faili olmayan, gösterdiği hareketin kimin tarafından yapıldığı belli olmayan fiillerdir" şeklinde tanımlamıştır.

Korkmaz (2014: 502), eserinde öznesiz (meçhul) çatıyı ayrı bir başlık altında ele almıştır. Öznesiz çatının öznesi belli olmayan bir çatı türü olduğunu belirtmiştir. Edilgen çatıda özne aktif değil pasiftir. Öznesiz (meçhul) çatıda ise, öznenin gerçekten bilinmediğini ve cümlenin öznesiz olduğunu açıklamıştır.

Gencan (1979: 337), edilgenliği anlatırken "geçişsiz-edilgen fiiller" terimini kullanmış ve geçişsiz-edilgen fiillerin cümlelerinde özne bulunduğunu ve bu fiillerin ancak üçüncü tekil kişilerinin kullanıldığını ve bunların tek kişili fiiller sayılması gerektiğini söyleyerek şu örnekleri vermiştir:

a) *Doğru söze kızılmaz.*
b) *Bataklıklar geçildikten sonra, tekrar sürülmüş tarlalarla gelinir.*
c) *Burada birkaç gün oturuldu.*
d) *Orada yatılır mı?*
e) *Böyle şeylerden korkulmaz.*
f) *Ölenle ölünür mü?*
g) *Yol ortasında durulmaz.*

Kısaca, edilgenlik ekinin en önemli kuralı geçişli bir fiile gelmesi ve geçişsiz yapmasıdır. *Meçhul* çatı ise edilgen çatı gibi geçişli fiillere değil geçişsiz fiillere gelir. Edilgenlikte nesne, sözde özne olarak gerçek öznenin yerine geçer ve gerçek özne cümleden uzaklaştırılır ya da tamamen atılır. Meçhul çatıda fiilin veya cümlenin gerçek öznesi de sözde öznesi de yoktur. Edilgen çatı ve meçhul (öznesiz/şahıssız edilgen) çatının her ikisi de {-l-} ve {-n-} ekleriyle kurulmaktadır.

Edilgen çatı ile öznesiz çatı arasındaki farkı daha iyi görebilmek için Yücel'in verdiği örneklere bakalım (Yücel, 1995: 290):

a) *Bu yolda araba sürülmez.* (Edilgen)

b) *Bu yolda araba bulunmaz.* (Edilgen)

c) *Bu yolda (Ø) durulmaz.* (Meçhul)

d) *Bu yolda (Ø) yürünmez.* (Meçhul)

İlk iki cümlede nesnenin (*araba*), sözde özne görevinde olduğu ve cümlenin "öznesi" olduğu, ancak sonraki iki cümlede ise özne olmadığı belirtilmiştir. *Sür-, bul-* geçişli fiillerinin kullanıldığı ilk iki cümlede nesnenin sözde özne gibi kullanılması neticesinde edilgenlik ortaya çıkmıştır. Ancak dur-, yürü- geçişsiz fiillerinin kullanıldığı son iki örnekte özne yerine geçebilecek nesne de bulunmadığından meçhul (şahıssız / öznesiz) sayılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde edilgen fiiller *"mächul fe'l"*, edilgen çatı ise *"mächul növ"* olarak isimlendirilmektedir (Adilov, 1989: 163; Naskali 1997: 37).

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de edilgen çatı, fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı belli olmayan bir çatıdır. Edilgen fiilin ifade ettiği işi yapan asıl özne cümlede yer almamakta, cümlenin nesnesi öznenin yerine geçmektedir. Bunun üzerine burada meçhul olan fiil değil, işi yapan yani öznedir. Edilgen fiiller hem geçişli hem de etken fiil köklerinden oluşmaktadır (Hüseynzadə, 2007: 139).

"Täräfindän" kelimesini kullanarak asıl özne cümleye tekrar getirilebilir, fakat aynı zamanda edilgen çatı varlığını devam ettirmektedir (Kazımov, 2010: 192):

a) Kitab Äsmär täräfindän oḫundu. ´Kitap Esmer tarafından okundu`.

b) Mäktub Sälim täräfindän yazıldı. ´Mektup Selim tarafından yazıldı`.

c) Odun Nadir täräfindän doğrandı. ´Odun Nadir tarafından doğrandı`.

d) Yer Gädir täräfindän şumlandı. ´Yer Gedir tarafından sürüldü`.

Edilgen fiil yapan ekler {-(I)l-} ve {-(I)n-} ekleridir: *ovlan-* "avlanmak"*, yağlan-, ġızdırıl-* "ısıtılmak, kızdırılmak"*, bulandırıl-, yazıl-, äzil-* "ezilmek"… (Kartallıoğlu, 2012: 205).

Bu ekler için birkaç örnek verelim (Hüseynzadə, 2007: 139):

*a) Bütün mähsul son ġozasına kimi **yığılıb** dövlätä tähvil **verilsin**.* ´Bütün mahsul son kozasına kadar toplanıp devlete devredilsin`.

*b) Ġaraşın säsi haradasa käsilib **ġırıldı.*** ´Ġaraş'ın sesi neredeyse kesilip kırıldı`.

*c) Dağlarda **yaranmış** özfäaliyyät därnäyinin şöhräti sonralar çox uzaḫlara **yayıldı**. Hätta onun haġġında märkäzi ġäzetlärdä dä mäġalälär **çap olundu**.* ´Dağlarda oluşmuş Özfäaliyyät derneğinin şöhreti daha sonraları çok geniş alanlara yayıldı. Hatta onun hakkında merkezi gazetelerde de makaleler yayımlandı`.

Geçişsiz fiillere edilgenlik ekleri {**-ıl, -il, -ul, -ül, -ın, -in, -un, -ün**} getirilerek Azerbaycan Türkçesinde *şäḫssiz növ* denilen meçhul çatı oluşturulmaktadır. Öznesi belli olmayan ve tasavvur edilmeyen fiillere meçhul çatı (öznesiz çatı) denilmektedir (Kazımov, 2010: 205):

a) Onun sözlärinä ähämiyyät verilmädi. ´Onun sözlerine önem verilmedi`.

b) Bu müġäddäs kitablara iman gätirildi. ´Bu mukaddes kitaplara iman edildi`.

c) Kändä gedildi. ´Köye gidildi`.

Edilgen çatının ekleri dönüşlü çatının ekleriyle aynılık arz eder. Mesela, *saḫlamaġ-saḫlanmaġ, almaġ- alınmaġ, bilmek- bilinmek* gibi (Zeynalov, 1993: 334).

Edilgen-meçhul çatı eki olan {-(I)l-}, kendinden sonra hiçbir çatı eki almamaktadır. Fakat diğer çatı eklerinden sonra eklenebilir. Dönüşlülük bildiren {-(I)n-} ekinin, ünlü veya [l]

ünsüzü ile biten fiillerde edilgen-meçhul çatı yaptığı bilinmektedir. İşte bu tür kullanılışlarda edilgen-meçhul fonksiyonunu arttırıcı olarak bir de {-(I)l-} ekinin ilave edildiği görülmektedir.

Kahvaltı erken saatlerde ye-n-mişti / ye-n-il-mişti.

İkramiyelerin dağıtılmasına başla-n-dı / başla-n-ıl-dı.

Eğer fiil dönüşlü hâle getirildiğinde taban geçişsiz olmuş ise, {-(I)l-} eki eklenince *sevin-il-, görün-ül-, dövün-ül-* örneklerinde olduğu gibi, fiil meçhul çatıda, geçişli olmuş ise *giyin-il-* örneğindeki gibi fiil edilgen çatıdadır (Gülsevin, 1995: 316-317).

Kazımov'a göre ettirgen fiil geçişli olduğu için ettirgenlik eki üzerine edilgenlik eki gelebilir fakat işteş çatı eki üzerine gelebilmesi için önce geçişli fiile çevrilmelidir (Kazımov, 2010: 193). Mesela:

*Didmäk ´*Parçalara ayırmak`- *diddirmäk- diddirilmäk*

*Yığmaġ ´*Yığmak`- *yığışmaġ- yığışdırmaġ- yığışdırılmaġ*

*Gözlämäk ´*Beklemek`- *gözlätmäk- gözlätdirmäk- gözlätdirilmäk*

*Hazırlamaġ ´*Hazırlamak`- *hazırlaşmaġ- hazırlaşdırılmaġ*

*Ġarşılamaġ ´*Karşılamak`- *ġarşılaşmaġ- ġarşılaşdırılmaġ*

Gülsevin, geçişli fiile gelen {-(I)ş-} ekinin fiili ya geçişsiz hâle getirdiğini ya da geçişliğini devam ettirdiğini, bu yüzden {-(I)ş-(I)l-} yapısının hem edilgen hem de meçhul çatıda görülebildiğini belirtmiştir (Gülsevin, 1995: 318):

Konu büyük bir gizlilik içinde görüşülmeliydi.

Kazayla duvardan düşmesine gülüşülmüş.

Arapçada etken yapı (الفعل المبني للمعلوم) öznesi zikredilen eylem ya da öznesine isnad edilen eylem, edilgen yapı (الفعل المبني للمجهول) ise öznesi zikredilmeyen hatta çeşitli amaçlar için öznesi eksiltilen fiildir (el-Ġalâyînî, 2013: 64-66).

Edilgen fiil cümlesinde, fiil ya geçmiş zamanda (mazi) ya da geniş/şimdiki zamanda (muzâri) olmaktadır.

a) Geçmiş zamandaki fiillerin edilgen yapılması için ilk harf ötrelenir, sondan bir önceki harf ise esrelenir:

   1) Etken (malum) sahih üçlü fiillerde:

      Örnek; كَسَرَ → كُسِر (kırmış – kırılmış), كَتَبَ → كُتِبَ (yazmış – yazılmış).

   2) İlaveli/arttırılmış (mezid) fiillerde:

      Örnek; اسْتَفْتَح → أُسْتُفْتَح *(siftah etmek – siftah edilmek).*

   3) İlletli fiillerde ayrıca ondaki و veya ا, ي'ye çevrilir: قَال → قِيْل *'söyledi – söylendi`,* مال → مِيْل *'eğildi – eğilindi`.*

b) Geniş/şimdiki (muzâri) zamandaki fiillerin edilgen yapılması için önce baştaki geniş/şimdiki zamana işaret eden harf (muzâra'at harfi) ötrelenir. Sonra sondan bir önceki harf üstün ile harekelenir (Azamat, 2011: 123-124):

   Örneğin, يكتب – يُكْتَب *'yazar – yazılır`,* يرعي – يُرْعَي *'otlar – otlanır`.*

Diğer yandan Karataş'ın da belirttiği gibi batı dillerinin etkisiyle günümüz Arapçasında her iki durumda da bu yapının yerine özellikle basın dilinde başka bir kullanım belirmektedir. Buna göre de, bir fiilin mastarından önce تَمَّ geçmiş zaman (mazi) fiili ya da يَتِمُّ geniş/şimdiki zaman (muzâri) fiili getirilerek edilgen yapının işlevi sağlanmaktadır (Karataş, 2013: 226-227):

تَمَّ **تحقيقُ** تقدُّم كبير خلال السنوات الأخيرة *´Son yıllarda büyük bir ilerleme kaydedildi`.*

يتِم نَشْرُ نتائج الاختبارات الموضوعية في هذا الأسبوع *´Test sınav sonuçları bu hafta yayınlanıyor`.*

Aslında تم تحقيق yerine حُقِقَ ve يتم نشر yerine نُشْرَ kullanımı dilin esas yapısına edilgen yapı açısından daha uygun olmaktadır.

Dilcilerin çoğu, edilgenliğin sadece geçişli fiillerden yapıldığı ve nesnesi *harf-i cer* alan geçişsiz (lâzım) fiillerin dışında başka hiçbir geçişsiz fiillerden yapılmadığı, görüşünde birleşmişlerdir. İki ve üç nesne alan fiillerin birinci nesnesinden nâibu'l fail yapılmaktadır. Bir başka deyişle, geçişli (müte'addi) fiillerin öznesinin yerine hep birinci nesne geçmektedir (er-Racihi, 1999: 26; Mezuz, 2009: 6-7):

زيدٌ **ضُرِبَ** *´Zeyd **dövüldü**`.*

أُعْطِيَ زيدُ درهماً *´Zeyd'e bir dirhem **verildi**`.*

أُعْلِمَ زيدُ عمراً خير الناس *´Ömer'in iyi bir insan olduğu Zeyd'e **bildirildi**`.*

سِيرَ بزيدٍ سيرٌ شديدٌ *´Zeyd ile çok ağır **yürüyüş yapıldı**`.*

Edilgen (mechûl) cümlede fâ'il olmadığı için etken fiilin nesnesi Arap gramerlerinde fâ'il yerine geçer ve Arapçada buna "*nâibu'l fâil*" denilir. Dolayısıyla öznenin son harekesinin ötre olması gerektiği için nâibu'l fâilin de son harekesi ötre olur (er-Racihi, 1999: 21-24):

وَخُلِقَ الإِنْسَانُ ضَعِيفًا (el-Nisâ, 4/28) *´İnsan zayıf yaratılmıştır`.*

حُمِدتْ سيرتُه مَن طابتْ سريرته *´Ahlakı güzel olan namı yürüsün`.*

Arap gramerlerde edilgen çatı ve meçhul çatı ayrımı yapılmamaktadır ve fâilin bilinmemesi, Arapçada edilgen yapının işlevlerinden biri olarak görülmektedir. Örneğin,

وَإِذَا **بُشِّرَ** أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِن سُوءِ مَا **بُشِّرَ** بِهِ (el-Nahl, 16/58-59) *´Onlardan birine bir kız **müjdelendiğinde**, öfkelenerek yüzü mosmor kesilir! (Kendisine göre) verilen müjdenin kötülüğünden dolayı halktan gizlenir`.*

Bu olayda haber getiren kimsenin kim olduğundan ziyade haberin mahiyeti vurgulanmıştır (Hanani, 2007: 57).

Kısaca, Türkçe ve Arapçada edilgen çatının ortak noktası "öznenin (failin) belirlenmesi" olmuştur. Türkçede edilgen çatı hem geçişli hem geçişsiz fiillerden yapılır. Arapçada ise genel olarak geçişli fiillerden yapılmaktadır. Geçişsiz fiilin edilgen yapılabilmesi için bazı şartlar vardır. Türkçedeki bazı gramer yaklaşımlarında edilgen çatı ve meçhul çatı ayrımı yapılmaktadır. Arapçada böyle bir ayrım bulunmamaktadır. İki dilde fâilin bilinmemesi edilgen yapının işlevlerinden biridir. Türkçede edilgen çatı {-(I)l-} ve {-(I)n-} ekleriyle kurulmaktadır. Arapçada ise geçmiş zaman (mazi) fiillerini edilgen yapmak için ilk harf ötrelenir, sondan bir önceki harf ise esrelenir:

(Etken) فَعَلَ $k_1ek_2ak_3e$ → (Edilgen) فُعِلَ $k_1uk_2ik_3e$.

Geniş/şimdiki (muzâri) fiilini edilgen yapmak için geniş/şimdiki zamana işaret eden harf (muzâra'at harfi) ötrelenir, sonra sondan bir önceki harf ise üstün ile harekelenir:

(Etken) يَفْعَلُ $yek_1k_2ak_3u$ → (Edilgen) يُفْعَلُ $yuk_1k_2ak_3u$.

Arapça ve Türkçede edilgenlik ayrı ayrı bölümlerde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

2.BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE EDİLGENLİK

Türk dili çalışmalarında fiilde çatı başlığı altında incelenen edilgen yapı tipolojisi, dilin en gizemli ve en dikkat çekici alanlarından biridir. Hem dillerin iç yapısında hem de dillerin başka dillerle karşılaştırılmasında ortaya çıkan en önemli dil tipolojilerinden ve evrenselliklerinden biri de edilgen yapı tipolojisidir. Dil sayısı bakımından olmasa da konuşur sayısı bakımından, edilgenlik, dünyanın yüzde sekseninde varlığı önemsenen bir çatı durumundadır. Bu açıdan bakıldığında ise edilgenliğin evrensel bir tipoloji olduğu ortaya çıkmaktadır.

Edilgenlik, en geniş anlamıyla özne rolündeki kılıcı/edici üyenin ikincil duruma itilmesi veya tümden yok sayılması anlamına gelir. Rol paylaşımı, sentaktik bir üyeyi öne çıkarırken bir diğerini geri plana itmektedir. Rol paylaşımı sırasında olması gereken hâkim noktayı kaybederek, geri çekilen özne edilgenleşerek fiilin hâkimiyet alanına girmektedir. Özne, iktidarını yitirirken, bazı durumlarda onun nesnesi, hareket alanını genişletip rol paylaşımında daha belirgin ve güçlü hale gelmektedir. İşte, öznenin rol kaybına uğrayarak geri çekilmesi, nesnenin rol yükselterek özne pozisyonuna yükselmesi ile oluşan yapılara, dil biliminde edilgen yapı tipolojisi adı verilmektedir (Karabulut, 2011: 5-6).

Bilindiği üzere, Türkçenin yapıları doğudan Arap, batıdan Fransız yöntemleriyle araştırılmıştır. Türkçede edilgen çatı, Arap yöntemiyle işlenirken, Arapçada "bilinmeyen" anlamına gelen *meçhul* terimi altında ele alınmıştır. Bu terime *Divanü Lûgati't-Türk*'ten (XI. yüzyıl) başlayarak Osmanlı Türkçesinin ilk grameri olarak *Müyessiretü'l-Ulûm* (XVI. yüzyıl) da dâhil olmak üzere Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar yazılmış çeşitli Osmanlıca gramerlerinde rastlanmaktadır (Baasanjav, 2006: 173). Aynı terim günümüzde

de Azerbaycan Türkçesi gramer kitaplarında kullanılmaya devam etmektedir. Türkiye Türkçesinde de "edilgen" terimiyle beraber kullanılmaktadır.

2.1. Azerbaycan Türkçesinde Edilgenleşme Süreci

Dünya dillerinin edilgen yapı tipolojisi konusunda pek çok tanımlama, sınıflama, değerlendirme ve çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunların arasında Siewierska'nın *"The Passive: A Comperative Linguistic Analysis"* adlı çalışmasında verilerine ulaştığı dilleri edilgenliğe sahip olup olmadıklarına göre, sınıflamış ve bu bağlamda bir de edilgen-etken diller haritası çıkarmıştır. Ona göre edilgenlik, hangi bakış açısına göre değerlendirilirse değerlendirilsin, araştırmacıların buluştuğu ortak tanımlamalar ve sınıflamalar her zaman bulunmaktadır. Her şeyden önce dünya dillerinin ezici bir çoğunluğu, eğer edilgenliğe sahipse, nesne merkezli bir edilgenlik içerir. Buna *tam edilgenlik* veya *temel edilgenlik* (basic passivation) adı verilir. Temel edilgenlikten kasıt elbette kişili edilgenliktir. Yani, özne pozisyonu doldurulmuş olan edilgen yapılar temel edilgenlik olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte kişisiz edilgenlikler de pek çok dilde önemli bir yere sahiptir (Siewierska, 1986: 1-7).

Batı dil bilimi literatüründe *edilgen* (passive) teriminin geçişlilik (transitivity) terimiyle sıkça beraber ele alındığı görülmektedir. Biri olmadan diğerinden bahsetmek adeta mümkün değildir (Siewierska, 1986: 8). Dil bilimcilerin çoğu edilgenleşmeyi bir dönüşüm süreci olarak kabul ettiğinden, dil bilimi literatüründe bu sürecin gerçekleşmesi için etken cümlenin geçişli olması gerektiğine dair görüş yaygındır. Bilindiği gibi, dönüşüm süreci etken çatıdaki öznenin konumunu göz önüne alarak onun yerini başka bir üyenin doldurmasını öngörmektedir. Batılı dil bilimcilerin çoğu Hint-Avrupa dillerindeki edilgenleşme sürecini geçişsizleştirme kuralı altında inceledikleri için, edilgen cümlelerin daima geçişsiz olduğunu iddia etmişler ve bu konu üzerinde pek durmamışlardır

(Siewierska, 1986: 44-46; Baasanjav, 2006: 177). Ancak Türkçede edilgenlik ekinin geçişli fiillere de geçişsiz fiillere de getirildiği görülmektedir. Korkmaz, edilgen çatı eklerinin, geçişli fiilleri geçişsiz fiillere çevirdiğini belirtirken (Korkmaz, 1996: 163), Üstünova, geçişli bir fiilin, her zaman geçişli olduğunu ve geçişsiz fiilin de her zaman geçişsiz olduğunu da söylemektedir. Türkçede bir fiili geçişliyken geçişsiz yapan ya da geçişsizken geçişli biçime sokan bir ek olmadığını vurgulamaktadır (Üstünova, 2012: 10). Ona göre, edilgenlik eki, geçişsizlik eki değildir. Öyle olsaydı; geçişsiz eylemelere getirilmemesi gerekirdi. Oysa bu ek, geçişli, geçişsiz tüm eylemlere gelebilmektedir. Bunun için edilgen eylem, geçişsiz olmak zorunda değildir. Başka bir deyişle edilgenlik eki, geçişliliği ortadan kaldıracak bir niteliğe sahip değildir. Dolayısıyla Üstünova'ya göre (2006: 244) geçişli bir eylem, edilgenlik eki alıyorsa, geçişliliği devam etmektedir

Palmer'e göre de cümle edilgenleşme sürecinden geçtiğinde üyelerin dil bilgisel rolleri değişmemekte, sadece dil bilgisel ilişkileri değişime uğramaktadır. Yani, etken çatıda nesne olan işten etkilenen, edilgenleşme süreci sayesinde özne konumuna geçmiş olsa bile eyleyici olmamakta, işten etkilenen olmaya devam etmektedir (Palmer, 1994: 18-19).

Dil bilimi araştırmalarında edilgenleşme sürecinin genellikle iki ana unsurdan oluştuğu ileri sürülmektedir. Bu iki ana unsur "*ilerleme* (promotion) ve *gerileme* (demotion)" olarak kabul edilmektedir. *İlerleme*, etken çatıdaki nesne olan üyenin özne konumuna yükselmesi, *gerileme* ise etken çatıdaki öznenin, edilgen çatıda konumunun düşerek cümleden silinmesi olarak açıklanabilir. İlerleme tespiti geçişli etken cümleler için uygun ise de geçişsiz cümleler için geçerli sayılmaz (Siewierska, 1986: 76; Palmer, 1994: 16-19).

Bazı dil bilimciler, edilgenleşme sürecinin esas özelliğinin ilerleme olduğunu ileri sürerken, bazıları da gerileme olduğunu söylemektedirler. Biz de ikinci görüşü destekliyoruz. Çünkü edilgenliğin asıl maksadı etken cümlenin öznesini belirsizleştirmek

veya silmektedir. Bununla birlikte ilerlemenin sadece geçişli fiillerle ilintili olduğunu belirlemiştik.

Edilgenleşme sürecinde bir başka önemli varsayım da Siewierska'nın etken çatıdaki nesneden başka üyelerin edilgen çatıda özne olabildiğine ve edilgen fiillerin konunun merkezine geçebildiğine dair tespitidir. Ona göre edilgenleşme süreci, *gerileme* ve *konulaştırma* süreçlerinden ibarettir. Konulaştırma, edilgenleşme süreci esnasında eyleyici-özneden boşalan konuma, yani konunun merkezine eyleyici olmayan diğer üyelerin geçmesine denmektedir. Bu bakımdan *konulaştırma* bir tür *ilerleme* olarak da düşünülebilir (Siewierska, 1986: 123; Baasanjav, 2006: 181-182).

Yukarıda değindiğimiz üzere, konulaştırma kavramının, "edilgenleşme sürecinde eyleyici olmayan üyelerin, yani nesne ya da dolaylı tümlecin, öznenin konumuna geçmesi olarak" açıklandığından ve böylece hem geçişli hem de geçişsiz fiillerle ilintili olduğundan ilerleme kavramından daha geniş ve daha kapsamlı bir kavram olarak sayabiliriz.

2.1.1. Azerbaycan Türkçesinde Edilgenliğin Boyutları

2.1.1.1. Morfolojik Boyut

Morfolojik olarak edilgenlik, fiilin morfolojisinin edilgenleştirici biçim birimlerle değiştirilmesi olayıdır. Diller bu bağlamda farklı özellikler gösterir. Dünya dilleri içerisinde en yaygın edilgenlik tipolojileri *tam edilgenlik* (synthetic passive) ve *dolambaçlı edilgenliktir* (periphrastic passive). Türk dili bu iki edilgenlik tipolojisi içerisinde tam edilgenlik taşıyan diller grubuna girer. Arapça da aslında bir çeşit tam edilgenlik taşıyan bir dildir. Arapçada edilgenleştirici biçim birim kullanmak yerine, fiilin kökündeki ünlüler, bir halden başka hale geçirilerek edilgen morfoloji üretilir. *Tam edilgenlikte* aslolan, fiilin kökünde, içinde veya bünyesinde bazı değişim ve dönüşümler

yapmaktır. *Dolambaçlı edilgenlik* tipolojisine sahip diller ise çoğunlukla Avrupa dilleridir. Bu türde, fiilin morfolojisinin değişmesi yanında bir de yardımcı fiil kullanımı söz konusudur. Türk dilinin edilgenleştirici biçim birimi *{-l-}* ve *{-n-}*'dir. Eskiden beri çok kullanılan çok işlek bir edilgenlik ekidir. En eski yazılı belgelerde ve bugünkü lehçelerde bu iki biçim birim Türk dilinin temel edilgenlik eki olarak varlığını korumaktadır (Karabulut, 2011: 16-17).

Azerbaycan Türkçesinde edilgenleştirici biçim birimlerle fiilin morfolojisi değiştirilebilmektedir:

> *Mähämmäd Täpär Azärbaycan, Cäzirä vä Diyarbäkrin hakimi yerindä ġaldı, Säncär Ḫorasan mäliki, Börkiyarıġ isä sultan* ***elan edildi*** (Bünyadöv, 2007: 17). ´Muhammed Teper Azerbaycan, Cezire ve Diyarbakır'ın hâkimi yerinde kaldı, Sencer Horasan meliki, Börkiyarıġ ise sultan **ilan edildi**`.

Elan edildi edilgen fiili, etken çatılı *Elan et-* fiilinin köküne {-(I)l-} edilgenleştirici biçim birimi eklenerek oluşturulmuştur. Cümlenin yüklemi bir özne tarafından yapılmış bir hareketi içermektedir.

> *1104-cü ildän bu ölkälärdä yalnız Täpärin adına ḫütbä oḫunmağa* ***başlandı*** (Bünyadöv, 2007: 17). ´1104 yılından (itibaren) bu ülkelerde yalnız Teper'in adına hutbe okunmaya **başlandı**`.

Başlandı edilgen fiili, etken çatılı *başla-* fiilinin köküne {-(I)n-} edilgenleştirici biçim birimi eklenerek oluşturulmuştur. Bu cümlede de yüklem bir özne tarafından yapılmış bir hareketi içermektedir.

> *Här on addımda bir makina* ***ġoyulmuşdu****, üzärindä cürbäcür şeylär* ***yazılmışdı****: ġähvä, şokolad, kitab, karandaş, meyvä… Yazıların yanındakı*

*düymälärä barmaġ **basıldıġda**, o saat yan ġapıdan bir şey çıḫaraġ **verilirdi*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 283). ´Her on adımda bir makine **koyulmuştu**, üzerinde çeşitli şeyler **yazılmıştı**: kahve, çikolata, kitap, kalem, meyve… Yazıların yanındaki düğmelere parmak **basıldığında**, o zaman yan kapıdan bir şey çıkarak **veriliyordu**.

Ġoyulmuşdu, *yazılmışdı, basıldıġda* ve *verilirdi* edilgen fiilleri, etken çatılı *ġoy-*, *yaz-*, *bas-* ve *ver-* fiillerinin köküne {-(I)l-} edilgenleştirici biçim birimi eklenerek oluşturulmuştur.

Hem Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde hem de diğer lehçelerde aynı işlevli iki ek art arda gelebilmektedir.

***Gözlä-n-il-mädän** bir ġışġırıġ säsi çıḫdı: kişiyä yaraşmayan nazik säsli bir färyad* (Səid, 2006: 134). ´Beklenmedik bir çığlık sesi çıktı: adama yakışmayan nazik sesli bir feryat`.

*Ağaclar **istä-n-il-än** tählükäni däf etmäyä hazır şäkildä ġoruyucu mäntäġänin äsgärläri kimi güclü vä şuḫ görünürdülär* (Sahilə, 2012: 225). ´Ağaçlar istenilen (gelebilecek) tehlikeyi ortadan kaldırmaya hazır şekilde koruyucu mıntıka askerleri gibi güçlü ve büyüleyici görünüyorlardı`.

Ferhat Karabulut'un *"Türk Dilinde Edilgen Biçim birimsiz Etken Yapı Tipolojisi"* makalesinde, Türkçede morfolojik edilgenler yanında morfolojik olmayan edilgenlikler de olduğu ifade edilerek Türk dilinde edilgenleştirici biçim birimler olmadan da edilgen çatı oluşturulabileceği ve bu durumun özellikle sıfat fiilli yapılarda ortaya çıktığı ve böylece morfo-sentaktik-semantik bir boyut taşıyan edilgen yapının ortaya çıktığı belirtilmiştir (Karabulut, 2010: 359-361). Bunun örnekleri Azerbaycan Türkçesinde de görülmektedir: *gedäcäyimiz yer*, Türkiye Türkçesinde *gideceğimiz yer* anlamındadır.

Burada dikkat çeken husus *get-* fiilinin sonuna gelen geniş zaman sıfat fiil ekinin aslında semantik olarak edilgenliği işaretliyor olmasıdır. Çünkü *gidecek yer*, derin anlamıyla *gidilecek yer* demektir. Bu tip edilgenlikler aslında morfo-semantik bir boyut taşır.

Tahsin Banguoğlu'nun da *Türkçenin Grameri* kitabında [-ecek-] sıfat fiillerinden bahsederken gelecek zaman anlatımı yanında edilgenlik fonksiyonunda da kullanıldığını söyleyip *yatacak yer, içecek su, kaçacak delik, yapacak iş* örneklerini vermiştir (Banguoğlu, 2015: 426). Bu durum Azerbaycan Türkçesinde de görülür:

> *Män onun **ḫoşuna gäläcäk** sözlär danışmağa cähd edirdim* (Kazımov, 2010: 280). ´Ben onun hoşuna gidecek sözler söylemeye çalışırdım`.
>
> *Ofisimä girib, burada otelin harada yerläşdiyini ḫäbär aldı. Dedim ki, buralarda otel-filan yoḫdur. Ägär **ġalacaġ yeri** yoḫdursa, o halda ona **yatacaġ yer** verä biläräm* (http://ann.az/az/somerset-moem-bas-tutmayan-qas-e-kitab/). ´Ofisime girip burada otelin nerede olduğunu öğrendi. Dedim ki buralarda otel falan yok. Eğer kalacak yeri yoktur ise, o halde ona yatacak yer verebilirim`

Bu cümlelerde geçen etken olarak kullanılan ***ḫoşuna gäläcäk sözlär, ġalacaġ yer, yatacaġ yer*** sıfat fiilli yapılar, semantik olarak gerçekte edilgendir, derin yapıda *bäğänilәcäk sözlär*, *ġalınacaġ yer* ve *yatılacak yer* anlamında kullanılmış olmaktadır.

2.1.1.2. Sentaktik Boyut

Dünya dillerindeki edilgenliklerin hemen tamamı aslında sentaktik bir düzlemde edilgenliği türetirler. Tek başına fiilin morfolojisi edilgenleşmeye yeterli olmaz. Söz diziminde bazı değişimler ve dönüşümler olmalıdır (Karabulut, 2011: 20). Edilgen yapı bir çatı değiştirme işlemidir ve bu çatı değiştirme işlemi, temel olarak cümlenin söz dizimsel yapısıyla oynanması ve cümlede yer alan öğelerin değer niteliklerin

değiştirilmesi ile ilgili bir durumdur. Edilgen yapıların en karakteristik özelliği, söz diziminde yer alan nesne ve öznenin değer niteliklerini değiştirmesidir (Duru, 2008: 12-13).

Geçişli fiillerde etken çatı, edilgen çatıya dönüşürken özne, yüzey yapıdan atılır ve edilgenlik eki, öznenin kestirilmesine, bilinmesine izin vermez. Nesne ise Türkçede özneden sonra en çok kullanılan temel öge, öznenin konumuna geçmektedir (Üstünova, 2006: 248). Özne tarafından boşaltılan yer, derin yapının nesnesi tarafından doldurulmaktadır:

> *Zäng* ***çalındı*** (Səid, 2006: 14). ´Zil çalındı.

Bu edilgen çatılı cümlenin gerçek öznesi silinir ve nesnesi olan *"zäng"* kelimesi yerini değiştirerek özne pozisyonuna yükselir. Özne her zaman yalın hâlde bulunduğu için nesne onun yerine geçince kendi hâl ekini kaybetmektedir.

> *Bu pullarda hicri tariḫlä 513 vä 514-cü iller* ***yazılmışdır****. Onların üz täräfindä ḫälifä äl-Müstärşidin adı vä läġäbi* ***basılmış****, arḫasında isä "Muizz äd-Dünya väd-Din Säncär vä onun väliähdi Muğis äd-Dünya väd-Din Mahmud"* ***häkk edilmişdir*** (Bünyadöv, 2007: 20). ´Bu paralarda Hicri tarihle 513 ve 514 yılları yazılmıştır. Onların ön yüzünde halife el-Müsterşid'in adı ve lakabı basılmış, arkasında ise "Muizz äd-Dünya väd-Din Sencer ve onun veliahdı Muğis äd-Dünya väd-Din Mahmud" nakş edilmiştir`.

Bu edilgen çatılı cümlede de gerçek özne silinmiş ve nesnenin yeri değiştirilerek özne pozisyonuna yükseltilmiştir.

Gördüğümüz gibi geçişli eylemle kurulan bir cümle edilgen çatıya çevrilirken genellikle özne düşer. Fakat gerçek özne, gerekirse, yüzey yapıda görünür hale getirilir (Ülken, 2012: 55-56).

Gerçek özne Azerbaycan Türkçesinde *täräfindän* edatını kullanarak yeniden ortaya çıkabilmektedir:

> *Ancaġ Säncär gäläcäkdä* ***Mahmud täräfindän gözlänilän*** *här hansı bir hücumdan ġorunmaġ üçün Mahmudun ġardaşları Toğrul vä Sälcuġ şaha da iġta topraġları verdi* (Bünyadöv, 2007: 18). ´Ancak Säncär gelecekte **Mahmud tarafından beklenilen** herhangi bir hücumdan korunmak için Mahmud'un kardeşleri Toğrul ve Sälcuġ şahlara ikta toprakları verdi`.
>
> *Äcäm diyarından Häläbä gälmiş Seyid İmamäddin* ***äẖilär täräfindän*** *böyük hörmätlä* ***ġarşılandı*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 315). ´Acem diyarından Halep'e gelen Seyid İmameddin ahiler tarafından büyük hürmetle karşılandı`.
>
> *Azärbaycanlıların hüġuġları ermänilär täräfindän kobudcasına pozulur, ana dilindä tähsil almasına ängällär törädilir, onlara ġarşı repressiyalar häyata keçirilir* (Zeynalov, 2016: 10). ´Azerbaycanlıların hukuku Ermeniler tarafından sert bir şekilde bozuluyor, ana dilinde eğitim almalarına engeller çıkarılıyor ve onlara baskıları uygulamaya konuluyor`.

Geçişsiz fiiller, edilgen çatıya geçtiklerinde özne yitimi yaşarlar. Çevrelerinde özneye dönüşebilecek nesne yoktur, özne pozisyonu doldurulamamaktadır (Üstünova, 2006: 246). Geçişsiz-edilgen fiil çekimlerin yalnız üçüncü teklik şahıs ekleri yer almaktadır (Karahan, 2014: 20). Buna karşın geçişli-edilgen çatılı eylemler kılınış bildirdiklerinden kişi eklerinin tümüyle çekimlenebilirler. İşte geçişli-edilgen çatılı fiil çekiminde (*alındım, gönderildik, vuruldun* vb.) yer alan kişi eki, eylemi yapana (özneye) değil, eylemden

etkilenen eksiz belirtme durumuna girmiş nesneye gönderme yapar. Böylece yüklem içinde her zaman öznenin barınmadığına, bazı durumlarda nesnenin de barındığına işaret eder (Üstünova, 2006: 241):

Ömrümdä eşġin nä olduğunu bilmäzdim. Necä gäldi, necä ***bälaya tutuldum****-ḫäbärim yoḫdur…İnsan yatmaz imiş, insan äzab çäkärmiş, insan mähv olub bitärmiş…Bunların hamısı Şäfiġänin yolunda imiş!* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 166). ´Ömrümde aşkın ne olduğunu bilmezdim. Nasıl geldi, nasıl belaya girdim, haberim yoktur. İnsan yatmaz imiş, insan azap çekermiş, insan mahvolup bitermiş… Bunların hepsi Şäfiġä'nin yolunda imiş!`.

Män bir pärvanäyäm, sän bir çıraġsan, Mäni oda salıb hey yanacaġsan, Mäzar daşıma da ***yazılacaġsan****, Abbasın fikiri, ḫäyalı Göyçə* (Vəfadağlı, 2017: 325). ´Ben bir pervaneyim sen bir çıraksın, beni ateşe atıp hey yanacaksın, Mezar taşına da yazılacaksın, Abbas'ın düşüncesi, hayali Göyçe`.

Bir däfä älaḫäzrät çarın ziyafätinä ***dävät olunmuşdu*** (Səid, 2006: 21). ´Bir defasında yüce hazretleri çarın ziyafetine davet olunmuştu`.

-Getmişdi deyändä…Getmäk yoḫ, mäcburän ***göndärilmişik*** *biz. Heç käs könüllü getmäyib.*

(https://docs.rferl.org/az-AZ-Latn/2012/04/30/563e256e-0ee9-4665-adaf-259fb655d01b.pdf).

´Gitmişti dediğinde… Gitmek yok, mecburen gönderilmişiz biz. Hiç kimse gönüllü gitmemiştir`.

*Siz Merhängizi ġorumaġ üçün Allah täräfindän bir mäläk olaraġ **göndärilmişsiniz*** (Pişəvəri, 2015: 251). ´Siz Merhängiz'i korumak için Allah tarafından bir melek olarak gönderilmişsiniz`.

*Döyüşlärdä böyük ġährämanlıġ göstärdiklärinä görä här iki azärbaycanlı Sovet İttifaġı Ġährämanı fäẖri adına layiġ **görülmüşdülär*** (Zeynaloğlu, 2016: 9). ´Savaşlarda büyük kahramanlık göstermelerine göre her iki Azerbaycanlı Sovyet İttifakı kahramanı fahri adına layık görülmüştüler`.

2.1.1.3. Morfo-Sentaktik Boyut

Edilgenlik esasında ne sadece morfolojik bir yapıdır ne de sadece sentaktik bir yapıdır. İkisinin kesişiminden oluşmuş karmaşık bir yapıdır. Aslında edilgenleşme şu aşamalardan oluşur: İlk olarak cümlenin öznesi indirgenir (sentaktik boyut), ikinci olarak öznesiz kalan fiilin etken morfoljisi edilgen morfolojiye dönüştürülür (morfolojik boyut), üçüncü olarak edilgen morfolojinin iç üyesi nesne, özne pozisyonunu doldurması için yükseltilir. Özne pozisyonuna yükselen nesne ise belirtme hâli yerine yalın halle işaretlenir (morfo-sentaktik boyut) (Karabulut, 2011: 23).

Azerbaycan Türkçesinde bu durum şu şekilde görülmektedir:

*Kağızın üzärindä mäktub **yazılmşdı*** ´Kağıdın üzerinde mektup yazılmıştı`

(https://www.kitabyurdu.org/kitab/roman/1742-ceferov-abduleli-xeyallarimin-arzusu.html).

Bu cümlede edilgenliğin üç aşaması gerçekleşir. Sentaktik olarak özne indirgenir, ikinci olarak öznesiz kalan *"yaz-"* fiilinin etken yapısına {-(I)l-} eki eklenerek edilgen yapıya dönüştürülür: *"yaz-ıl-"*. Son olarak cümlenin nesnesi olan "*mäktub(u)"* özne pozisyonuna yükselir ve belirtme hâli yerine yalın hâlle işaretlenir (morfo-sentaktik boyut).

Tiflis yaḫınlığındakı döyüşdä müsälman ġoşunları ***äzildi*** *vä onlardan dörd min döyüşçü äsir* ***alındı*** (Bünyadöv, 2007: 21). ´Tiflis yakınlarındaki savaşta İslam orduları **ezildi** ve onlardan dört bin savaşçı esir **alındı**`.

Sentaktik olarak cümlenin öznesi silinir, morfolojik bakımından *"ez-" ve "al-"* etken fiil yapısına {-(I)l-} ve {-(I)n-} edilgenlik ekleri eklenerek edilgen yapıya dönüştürülür: *"ez-il-, al-ın-"*. Son olarak cümlenin nesnesi olan "*müsälman ġoşunları(nı)* ve *dörd min döyüşçü äsir(i)"* özne pozisyonuna yükselir ve belirtme hâli yerine yalın hâlle işaretlenir (morfo-sentaktik boyut).

Üç gün sonra ġayınanaya ayrıca bir otağ ***täḫsis olundu****; ümumi yoldan belä* ***mahrum edildi*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 276). ´Üç gün sonra kayınvalideye ayrıca bir oda tahsis olundu; umumi yoldan böyle mahrum edildi`.

Sentaktik olarak cümlenin öznesi silinir, morfolojik bakımından *"täḫsis ol-" ve "mahrum et-"* etken fiil yapısına {-(I)n-} ve {-(I)l-} edilgenlik eki eklenerek edilgen yapıya dönüştürülür: *" täḫsis ol-un-"* ve *"mahrum ed-il-"*. Son olarak cümlenin nesnesi olan " *bir otağ"* özne pozisyonuna yükselir ve belirtme hâli yerine yalın hâlle işaretlenir (morfo-sentaktik boyut).

2.2. Azerbaycan Türkçesinde Edilgenliğin Türleri

Azerbaycan Türkçesinde edilgen çatı, bazı gramer kitaplarında (Nağısoylu, Zeynallı, 2009: 78; Zeynalov, 1993:333; Hüseynzadə, 2007: 139, Zülfüqarlı, 2009: 154) türlere bölünmeden tek bir yapı olarak sunulurken: *edilgen çatı "mächul növ"*, bazı kitaplarda da (Abdullayeva, 2013: 78; Kazımov, 2010: 191; Xəlilov, 2000: 101) iki tür ya da iki çatı olarak sunulmaktadır: *edilgen çatı "mächul növ", meçhul çatı "şäxssix növ"*.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinin edilgenlik türlerinin değinildiği araştırmaların çoğunda fiilin geçişlilik-geçişsizliği, türlerin belirlenmesinde tek ölçüt olarak kabul edilmektedir. Edilgenliğin karşıladığı anlamları üzerinde ise pek durulmamıştır.

2.2.1. Faili Belirtilmiş Olan Geçişli Fiillerde Edilgen Yapı

Bu yapı sadece geçişli fiillerle kurulur ve en önemli özelliği edilgenleşme süreci içerisinde cümleden silinen, dışlanan özne, "tarafından" sözcüğünü almış bir sözcük ya da sözcük grubuyla herhangi bir sınırlandırmaya tâbi tutulmaksızın tekrar cümlede dolaylı olarak belirtilebilir (Duru, 2008: 53).

Korkmaz (1992: 139), edilgen fiillerle kurulmuş olan cümlelerde, cümlenin öznesi gibi görünen fakat gerçekte nesnesi olan kelime ve kelime gruplarını *"sözde özne"* olarak, edilgen fiillerle kurulmuş olan cümlelerde açıkça söylenmediği için örtülü kalan, ancak, mantık yoluyla bilinen ve işi yapan gerçek özneyi ise *"gerçek özne"* olarak adlandırmıştır (Korkmaz, 1992: 71).

Banguoğlu (2015: 413), edilgen çatının cümlesinde görünen kimseye *"gramerce kimse"* adını vermektedir. Yani klasik dil bilgisi çalışmalarında "sözde özne" olarak adlandırılan bu üye ona göre dil bilgisel öznedir (Karabulut, 2011: 121). Banguoğlu (2015: 413), etken cümlenin öznesinin, edilgen yapılarda çoğu zaman bilinmediği, açıklanmak istenmediği için, ya da üslûp değişikliği için söylenmediğini belirterek edilgen yapılarda dolaylı olarak belirtildiği taktirde ona *"mantıkça kimse"* (mantıksal özne) adını vermektedir. Bu durum Azerbaycan Türkçesinde şu şekilde görülür (Kazımov, 2010: 192):

Etken çatı "mälum növ": *Äsmär kitabı oḫudu*.

Cümlenin ögeleri:

Äsmär: özne.

Kitabı: belirtili nesne.

Oḫudu: yüklem.

Edilgen çatı "mächul növ": *Kitab oḫundu.*

Cümlenin Ögeleri:

Kitab: sözde özne.

Oḫundu: yüklem (geçişli-edilgen fiil).

Edilgen çatı "mächul növ": *Kitab Äsmär täräfindän oḫundu.*

Cümlenin Ögeleri:

Kitab: sözde özne.

Äsmär täräfindän: gerçek özne (mantıkça özne).

Oḫundu: yüklem (geçişli-edilgen fiil).

2.2.1.1. Failin "Tarafından" Sözcüğünü Alarak Cümlede Belirtilmesi

Özneyi etkileyen fail, bir insan, topluluk veya teşkilâtı karşılıyorsa *tarafından* sözcüğünü alarak cümleye katılabilir. Fail bunun yanı sıra bitki, ağaç gibi varlığı da karşılayabilir. *Tarafından* sözcüğü, iyelik eklerinin hepsini alabilmektedir. (Kazımov, 2010: 192). Örneğin,

a) *Eyni zamanda onlar täräfindän bütün dünyada azärbaycanlıların mänfi obrazını formalaşdırmaq cähdläri dä güclänirdi* (Zeynalov, 2016: 10). ´Aynı zamanda onlar tarafından bütün dünyada Azerbaycanlıların olumsuz durumunu resmileştirme çabaları da güçleniyordu`.

b) *Ḫalġımıza ġarşı aparılan soyġırım siyasäti özünün siyasi hüġuġi ġiymätini tapmadığı üçün tariḫi faktlar sovet mätbuatında ermänilär täräfindän tährif olunur vä ictimai fikir çaşdırılırdı* (Zeynalov, 2016: 10). ´Halkımıza karşı yürütülen soykırım siyaseti, kendi siyasi, hukukî önemini bulamadığı için tarihi gerçekler, Sovyet matbuatında Ermeniler tarafından tahrif olunur ve kamuoyunun fikirleri çarpıtılırdı`.

c) *Ukrayna millätçiläri täräfindän öldürülmüş yüz on yeddi bolşevikin däfn märasimi oldu* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 203). ´Ukraynalı milliyetçiler tarafından öldürülen yüz on yedi Bolşevik'in defin töreni oldu`.

2.2.2. Faili Belirtilmemiş Olan Geçişli Fiillerde Edilgen Yapı

2.2.2.1. Eylemi Yapanı Belirsiz Olan Edilgen Yapı

Failin belirtilmediği edilgen cümleler en yaygın kullanılan edilgen cümle türüdür. Bilindiği üzere, öznenin bilinmemek, önemsenmemek, gizlenmek, söylenmemek istendiği ya da nesnenin, yapılan işin öncelendiği durumlarda edilgen yapılardan yararlanılır (Çiçek, 2008: 7).

*Dävälärin boz omuzlarından torbalar **asılmışdı*** (Səid, 2006: 175). ´Develerin boz omuzlarından torbalar asılmıştı`.

*Äsäd bäy ortada, Mirzä Zülġädär sağ täräfdä, Ocaġ Naşid dä sol täräfdä oturar. Bu adät **pozulmaz*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 293). ´Esed bey ortada, Mirze Zülkadir sağ tarafta, Ocak Naşid de sol tarafta oturur. Bu adet **bozulmaz**`.

*Gün o evdä heç vaḫt özü kimi **sevilmädi*** (Sahilə, 2012: 98). ´Gün o evde hiçbir zaman kendisi gibi sevilmedi`.

2.2.2.2. Kendiliğinden Olma Bildiren Yapı

Yücel (1995: 288), bu tür fiillerin, edilgen çatının {-(I)l-} ve {-(I)n-} ekleriyle kurulduğunu fakat "kendiliğinden olma" bildirdiklerinde edilgen veya dönüşlü çatı içine girmeyip müstakil bir fiil olduğunu belirtmiştir.

Baasanjav (2006: 193), bu yapı hakkında şu bilgileri vermiştir: "Edilgen yapı sayılmayan, fakat edilgen çatının geliştiği zemin olarak varsayılan *"kendiliğinden meydana gelen oluş"* türünde, cümlede edilgenlik ekiyle genişletilmiş fiil, öznenin bünyesinde kendiliğinden meydana gelen süreç ya da öznenin içinde bulunduğu durumu bildirmektedir".

Örneğin (ADİL, 2006):

a) *Günorta hava **pozuldu*** (ADİL, 2006: 618). ´Öğlen hava **bozuldu**`.

Pozuldu fiili, havanın durumunu bildirmektedir. Buradaki anlam şudur: havayı kimse bozmadı, öğle zamanı gelince kendi kendine bozuldu

b) *Evin divarları **yıḫıldı*** (ADİL, 2006: 600). ´Evin duvarları **yıkıldı**`.

Yıḫıldı fiili, evi kimsenin yıkmadığını, o kendiliğinden (deprem ya da evin eskiliğinden dolayı) yıkıldığını bildirmektedir.

c) *Buz ikiyä **bölündü*** (ADİL, 2006: 347). ´Buz ikiye **bölündü**`. (Buzu hiç kimse bölmedi, o kendiliğinden bölünmüş).

Türkçede edilgen fiilin karşıladığı oluşun sebebi çıkma hâl eki "-dAn" ya da "-dAn dolayı" yapısını alarak cümlede belirtilebilir:

d) *Küläkdän päncärälär **açıldı*** (ADİL, 2006: 39). ´Rüzgârdan (dolayı) pencereler **açıldı**`.

Rüzgâr pencerelerin ***açılmasına*** neden oldu.

e) *Tüstüdän, az ġala* ***boğulmuşdum*** (ADİL, 2006: 331). ´Dumandan neredeyse **boğulmuştum`**.

Duman, onun boğulmasına sebep oldu.

f) *Zeynäb bucaġda ayaġ üstä durmaġdan lap* ***yoruldu*** (ADİL, 2006: 615). ´Zeynep köşede ayak üstünde durmaktan çok **yoruldu`**. (Zeynep'in yorulmasının sebebi, köşede ayak üstünde durmasıdır).

Kendiliğinden olma bildiren fiiller, beden, organ ya da organlardan çıkan sıvı ya da ses ve insanın biyolojisi, psikolojisi ve fizyolojisinde refleks düzeyinde meydana gelen birçok oluşumlar ile ilgili olarak kullanılmaktadır (Baasanjav, 2006: 196).

Azerbaycan Türkçesinde de bunun örnekleri görülmektedir:

a) *Yalnız getdikcä ġocalıb, beli* ***bükülürdü*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 96). ´Yalnız gittikçe yaşlanmış, beli **bükülmüştü`**.

Bükülürdü fiili, yaşlanmaktan dolayı adamın belinin bükülmesi, onun iradesine bağlı olmayan, kendiliğinden meydana gelen oluşu bildirmektedir.

b) *Bu däfä hücränin havası onda soyuġ bir ümidsizlik doğurdu: üräyi sıḫılır, gözlärindän yaş* ***süzülürdü*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 96). ´Bu defa odanın havası onda soğuk bir ümitsizlik doğurdu: yüreği sıkışıyor, gözlerinden yaş **süzülüyordu`**.

c) *Gälin ağlayır; gözlärinin yaşları od kimi* ***tökülüb****, ġırmızı yanaġları dağlayır* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 74). ´Gelin ağlıyor; gözlerinin yaşları ateş gibi **dökülüp**, kırmızı yanaklarını yakıyor`.

(b) ve (c)'deki ***süzülür*** ve ***tökülüb*** fiilleri, kadının ve gelinin gözyaşlarının süzülmesi ve dökülmesinin kendiliğinden meydana gelen bir şey olduğunu bildirmektedir

d) *Marġaritanın bu häräkätindän Ḫälil son däräcä äsäbiläşdi. Rängi ġaçdı, gözläri çanağına sığmamağa başladı. Söz demäk istädi, dili* ***tutuldu*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 260). ´Margarita'nın bu hareketinden Halil, son derece asabileşti. Rengi kaçtı, gözleri çanağına sığmamaya başladı. Söz söylemek istedi, dili **tutuldu`**.

Bu örnekte öznenin dilinin tutulmasının sebebi, sinirlenmesidir. Sinirlendiği için konuşamadı, dili tutuldu.

2.2.2.3. Durum Bildiren Edilgen Yapı

Bu tür edilgen yapılarda cümlenin gerçek öznesi, eylemi yapan kimse, cümlede "tarafından" sözcüğünü alarak belirtilmez. Semantik düzeyde, durumu bildiren edilgen yapıda, öznenin içinde bulunduğu sonuç durumu, cümlede bütün ilginin üzerinde odaklandığı nokta olduğu için, fail konu dışı kalan ve sorgulanmayan bir bilgi niteliğindedir. Dolayısıyla failin, "tarafından" sözcüğünü alarak cümleye sokulması gereksizdir.

Edilgen fiilin karşıladığı durum, failden müstakil düşünüldüğü için, fiilin karşıladığı bu durum bazen de kendi kendine olmuş, kendiliğinden meydana gelmiş bir oluş olarak algılanmaktadır fakat ondan farklıdır (Baasanjav, 2006: 202-204). Azerbaycan Türkçesinde bu durum şu şekilde görülmektedir:

a) *Bircä uzaġdan azan säsi gälirdi. Bir az keçib ġaranlıġ düşdü; Küçädän gedän adamların da ayağının şappıltısı* ***käsilidi*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 21). ´Sadece uzaktan ezan sesi geliyordu. Biraz sonra karanlık çöktü. Sokaktan geçen adamların da ayak tıkırtıları **kesildi`**.

Ayak tıkırtıları, yani ayak sesini çıkaran adamlar olduğu, bağlamdan anlaşılıyorsa da, "ayak tıkırtıları, adamlar tarafından kesildi" gibi bir cümlenin kurulması mümkün

değildir. Cümlede vurgulanmak istenen bilgi, ayak sesinin kesilmiş olduğu sonuç durumudur

b) *Bir dä ġışın çovğunlu bir gecäsindä zarıltısı sübhä kimi ġulağımdan* ***käsilmädi*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005:123). ´Bir de kışın şiddetli bir gecesinde zırıltısı sabaha kadar kulağımdan **gitmedi**`.

Burada vurgulanmak istenen bilgi, zırıltının sabaha kadar kulağından gitmediği durumudur.

c) *Züleyḫa ġapıya yanaşdıġda arḫasından ärinin mırıltısı* ***eşidilirdi*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 129). ´Züleyha kapıya yanaştığında arkasından kocasının mırıltısı **duyuluyordu**`.

Kapının arkasından duyulan sesin Züleyha'nın eşi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen "Züleyha kapıya yanaştığında arkasından kocası tarafından yapılan mırıltı duyuluyordu" gibi bir cümle kuramayız. Bütün bu örneklerde fail, ilgi hali ekini alarak cümlede sözde öznenin tamlayıcısı görevini üstlendiği için bilinmektedir.

d) *Şähärdän bir säs* ***eşidilmirdi*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 29). ´Şehirden bir ses **duyulmuyordu**`.

Bu cümlede birileri sorgulanmamakta, araştırılmamaktadır. Şehirde seslerin duyulmaması durumunu bildirmektedir.

e) *Dükanında nä var idisä satılıb särf olunmuş, bir nätičä* ***äldä edilmämişdi*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 61). ´Dükkânında ne var idiyse satılmış, sarf edilmiş, bir sonuç **elde edilememişti`.**

Bu örnekte bir iş herhangi biri tarafından yapılmıştır, özellikle durum vurgulanmaktadır. Dükkandaki her şey satılmış olmasına rağmen bir sonuç elde edilememe durumu

anlatılmaktadır. Öznesi sorgulanmayan ve araştırılmayan, sonuç durumunu bildiren bu tür cümlelerde bütün ilgi, edilgen fiil üzerinde toplanmış olmaktadır.

2.2.2.4. Arkaik Gerçek Edilgen Yapı

Baasanjav, Türkçede yönelme hâli -a / -e ekini almış bir sözle birlikte cümlede kullanılan edilgen yapıya "arkaik gerçek edilgen yapı" adını vermiştir. Bu yapının hem modern hem de tarihsel Türk lehçelerinde tespit edildiğini söylemiştir.

Söz konusu yapının özelliklerini şöyle sıralayabiliriz; öznenin bir eyleme maruz kaldığı veya öznenin, dıştan gelen eyleme karşı koyamayacak bir duruma düştüğünü ifade etmek için bu yapıya başvurulmaktadır. Genelde edilgen fiilin karşıladığı eylemler, öznenin yararına olmayan, hoşuna gitmeyen eylemler olarak algılanmaktadır (Baasanjav, 2006: 209-217). Örneğin,

a) *Bädäninä **anlaşılmaz** güvvälär gäldi* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 57).
´Bedenine **anlaşılmaz** kuvvetler geldi`.

Bu cümlede yönelme hâli -a / -e ekini alarak belirtilen ve fail olan *beden*'in eylemine maruz kalmaktadır.

b) *Ġadından 829 manatı oğurlayıb ġaçarkän polisä **yaḫalandı*** (http://www.azadinform.az/news/a-144437.html). ´Kadından 829 manatı çalıp kaçarken polise **yakalandı**`.

Yaḫalandı fiili, öznenin hoşlanmadığı eylemeleri bildirmektedir.

c) *Aḫırda ona ġalan kädär, vicdan äzabı vä ḫästäliyä **tutulmaġ** ġorxusu oldu* (https://tr.glosbe.com/az/tr/tutulmaq). ´Sonuçta ona kalan keder, vicdan azabı ve hastalığa **tutulmak** korkusu oldu`.

Edilgenlik ekiyle genişletilmiş *tutulmaġ* fiili, öznenin sadece engellemediği eylemi değil, maruz kaldığı eylemi de bildirmektedir.

d) *Bütün varlığı ilä başladıġları işin şövġünä* ***ġapılmışdı*** (ADİL, 44). ´Bütün varlığı ile başladıkları işin şevkine **kapılmıştı`.**

Bu örnekte görüldüğü gibi, edilgen cümlede fail, canlıların yanı sıra insanı ister istemez etkileyebilen cansızlar, doğa afetleri, duygular, hastalıklar da olabilmektedir. *Şövġünä ġapılmışdı* fiili, insanın maruz kaldığı eylemi bildirir.

e) *1828-ci ildän sonra 40 min ermäni İrandan vä 60 min isä Türkiyädän İrävan ẖanlığı ärazisinä* ***köçürüldü*** (Zeynalov, 2016: 32). ´1828 yılından sonra 40 bin Ermeni İran'dan ve 60 bin ise Türkiye'den İrevan hanlığı arazisine **göç ettirildi**`.

Bu örnekte, İrevan hanlığı arazisi göç eylemine maruz kalmış olmaktadır.

2.2.3. Faili Belirtilmemiş Olan Geçişsiz Fiillerde Edilgen Yapı

2.2.3.1. Şahıssız Edilgen Yapı

Bu tür edilgen yapıyı, Korkmaz (2014: 502) ve Yücel (1995: 290) "meçhul çatı (öznesiz çatı)", Karabulut (2011: 190) "kişisiz edilgenlik (meçhul çatı)", Ergin (2013: 204) "meçhul fiil", Abdullayeva (2013: 78), Kazımov (2010: 205) ve Xelilov (2000: 101) ise "şahıssız çatı (şäẖıssız növ)" terimiyle karşılamaktadır.

Şahıssız edilgen çatı (meçhul çatı) sınıflandırması, edilgenlikten ayrı bir sınıflandırmaymış gibi gösterilir. Fakat bu ayrım isabetli görülmemektedir.

Bazı dil bilimciler söz konusu yapının sadece geçişsiz fiillerden teşkil edildiğini ve dolayısıyla edilgen cümlede öznenin olmadığını ileri sürerken (Korkmaz, 2014: 502; Yücel, 1995: 290; Ergin, 2013: 204; Abdullayeva, 2013: 78; Kazımov, 2010: 205;

Xelilov, 2000: 101), bazıları da hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden teşkil edilebildiğini bildirerek böylece cümlede öznenin var olabileceğini de kabul etmiş bulunmaktadır (Underhill, 1990: 334; Yavuzarslan, 2004: 3171; Biktimir, 1986: 69). Fakat genel olarak Türkoloji literatüründe tanım; bu yapının kuruluşunda geçişsiz fiillerin kullanıldığı yönündedir.

Kazımov, gecişsiz eylemli cümleler, edilgenleşme sürecinden geçerken öznenin düşerek, yerine geçebilecek bir nesne bulunmadığından edilgen cümlenin öznesiz olduğunu söyleyerek, örnek olarak şu cümleleri vermektedir: *Kändä gedildi*, *Mäktublara baḫıldı*, *Kağızlara diġġät yetirildi, Yenä älyazmalara näzär salındı* (Kazımov, 2010: 206)

Comire'ye göre, bu tip şahıssız edilgenlikte, nesne yükseltimi yoktur. Bununla birlikte özne indirgenmesi veya silinmesi vardır. Givón, şahıssız edilgenlikte, konulaşmanın olmadığını dolayısıyla tam yükseltimin (nesne yükseltimi) de gerçekleşmediğini, bunun yerine düz veya dolaylı nesnenin (tümleç) etken yapıdaki yerinde kalarak aynı hal ile yüklendiğini belirtir. Bu yapıda her ne kadar yükseltim/ilerleme olmasa da özne veya kılıcı, zorunlu olarak silinir veya indirgenir (Karabulut, 2011: 190). Siewierska ise şöyle der: "Bazı fiiller etken çatıda nesne almadıkları için derin yapıda nesne pozisyonunu dolduran üye bulunmaz. Bu durumda bazı diller edilgenleştirme yapabilir, ancak bu yapı asıl edilgen yapıdan farklı olur. Derin yapıda nesne olmadığı için, yüzey yapıda edilgenleşen fiil, özne pozisyonunu dolduracak üye atayamaz veya yönetemez. Bu durumda ortaya kılıcısız (meçhul) bir edilgen yapı çıkar (Siewierska, 1986: 2).

"Öznesiz" olarak tarif edilen edilgen cümlelerde hem failin meçhul olduğu, hem mümkünlük gibi modalite ile ilgili bir anlamın söz konusu olduğu belirtilmiştir (Baasanjav, 2006: 224). Örneğin, *suya girilmäz* cümlesinde fail gerçekten bilinmemekle birlikte burada bir yasak, yani [-mümkün] anlamı söz konusudur.

Söylenmeyen kılıcı, tipik bir örtük üyedir veya bilinmeyen ya da belirsiz bir kişidir. Bazen de bağlamdan çıkarılabildiği için kullanılmaz. Yani kılıcı ve onun temel rolü etrafındaki edilgenlik merkezi, kılıcının odaklıktan çıkması ile ilintilidir. Dinleyicinin mesajı çözmesi için bütün argümanların şifresinin çözülmesi gerekir. Aksi halde iletişim tam gerçekleşmez (Karabulut, 2011: 190).

Ömer Demircan gizillemeden (şahıssız edilgenden) bahsederken genelleme anlamı içeren bir kullanım olduğunu belirtmiştir. Ona göre; belli bir kişiye değil de okuyan, dinleyen herkese gönderme yapılan bir anlatımda kişi, özne, eyleyen belirtmek gerekmez. O nedenle özne bulunmaz. Söz gelimi: *Burada erken yatılır, Burada sigara içilmez* sözleri, dinleyeni de içermek üzere, herkese seslenirken hiçbir gerçek eyleyeni hedef seçmemektedir. Bu anlatım bir genellemedir. Atasözleri, herkes için söylenmiş "genelleme" içeren sözler olduğundan, onlardaki eyleyen silinebilir. Gizil biçim eyleyenin söze girişini önler. Konuşan da kendinin olmayan, ama doğruluğu kanıtlanmış olan bir sözü yineleyerek dinleyene dolaylı bir uyarıda bulunur (Demircan, 2003: 156).

Kısaca, bu tür yapılarda özne cümlede kesinlikle belirtilmez, genel olarak geçişsiz eylemlerle kurulur; ancak az olsa da geçişli eylemlerden teşkil edilen yapılar da vardır. Türkçe ile yazılmış roman, kitap ve konuşma dilinde kullanılan öznesi olmayan edilgen cümlelerin çoğunda bütün odak, fiil üzerinde toplandığından, aldığı zaman eklerinin desteğiyle edilgen fiillerin, mümkünlük, gereklilik, uygunluk, değerlilik, alışılmışlık gibi kiplik (modalite) ile ilgili anlamlarının mevcut olduğu açıkça görülmektedir (Baasanjav, 2006: 225).

2.2.3.1.1. Gereklilik Bildiren Şahıssız Edilgen Yapı

Şahıssız edilgen yapının "gereklilik" bildiren alt türünde, olayı anlatanın, bir hareketin nasıl yapılacağı veya ne yapılması gerektiği konusundaki görüşü belirtilmektedir. Örneğin,

a) *Mäktub **ehtimal olunacaġ** vaḫtdan çoḫ sonra gälä bildi* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 306). ´Mektup tahmin edilen zamandan çok sonra gelebildi`.

b) *Üräyimizdäkini nä üçün gizlädälim: hüġuġsuzluğumuz üzündän idareyi-ruhaniyyälärimiz, milli mäktäblärimiz, dilimiz, milli ḫeyiratımız, vägflärimiz **ağlanacaġ** bir halätdä olarsa, bu idarälärin, bu amlälärin fikir vä tärbiyäsi altında yaşayan cämiyyät äcäbä nä halda olar?* (http://azerlit.info/?article=4490). ´Yüreğimizdekini neden gizleyelim: hukuksuzluğumuz yüzünden ruhani kurumlarımız, milli okullarımız, dilimiz, hayır kurumlarımız, vakıflarımız **ağlanacak** bir durumda olursa, bu idarelerin, bu işçilerin fikir ve terbiyesi altında yaşayan toplum acaba ne halde olur?`.

c) *Gözlär, **säcdä ediläcäk** yerdän ayrılmadan Sübhanäkä oḫunur* (http://gozelislam.com/namazi-nec%C9%99-qilacagam/). ´Gözler **secde edilecek** yerden ayrılmadan Sübhaneke okunur`.

Gelecek zaman ekiyle genişletilmiş (a) örneğindeki **ehtimal olunacaġ** sıfat fiili, zamanında teslim edilmesi gereken mektubun geç geldiğini bildirmektedir. (b) **ağlanacaġ** sıfat fiili, durumu anlatana göre aslında yapılması gereken bir eylemdir. (c) **säcdä ediläcäk** ifadesi, namaz konusunda yolu gösteren kişi tarafından verilen bilgiyi bildirmektedir.

2.2.3.1.2. İhtimal Bildiren Şahıssız Edilgen Yapı

İhtimal bildiren alt türde cümle, eylemin gerçekleşmesinin mümkün olup olmadığıyla ilgili anlamsal bir özellik taşımaktadır. Söz konusu yapıda genel olarak gelecek ve geniş zaman ekleri kullanılır (Duru, 2008: 71).

I. Gelecek zaman ekleriyle yapılan örnekler:

a) *Dünya mänä o ġädär gözäl, o ġädär cazibäli göründü ki, heyrätimdän şaşdım, ġaldım, halbuki väziyyätim **sevinilәcäk** bir halda deyil idi* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 246). ´Dünya bana o kadar güzel, o kadar cazip göründü ki, hayretimden şaştım kaldım, hâlbuki durumum **sevinilecek** bir hâlde değildi`.

b) *Dolaba yanaşdım. Sınıġ ġapısını cırıltı ilä açdım, camaşırları ġaldırdım, üst gözü näzärdän keçirdim - nä pul vä nä dä **yeyilәcäk** bir şey gözä çarpdı* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 246). ´Dolaba yaklaştım. Kırık kapısını gıcırtıyla açtım, çamaşırları kaldırdım, üst rafı gözden geçirdim ne para ve ne de **yenilecek** bir şey göze çarptı`.

c) *Ġadınların sirri dä bundadır… Heç nä ilä **alına bilinmäyäcäk** bir üräyi fäth edirler, üräk könüllü täslim olduġdan sonra onu nifrätlä rädd edirlär* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 351). ´Kadınların sırrı da bundadır… hiçbir şeyle **alınamayacak** bir yüreği fethederler, kalp gönüllü (bir şekilde) teslim olduktan sonra onu nefretle reddederler`.

Gelecek zaman ekleriyle genişletilmiş olan ***sevinilәcäk, yeyilәcäk*** ve ***alına bilinmäyäcäk*** fiilleri, sevinilmenin, yenilebilecek olmanın ve alınabilmenin mümkün olmadığını bildirmektedir.

II. Geniş zaman ekleriyle yapılan örnekler:

a) *Ḫanım gülä-gülä başını tärpätdi vä **eşidilmäz** bir säslä: - Buyurun! – dedi* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 208). ´Hanım güle güle başını salladı ve **işitilmez** bir sesle: - Buyurun! – dedi`.

b) *Nigar oturduğu kürsüyä yapışan kimi **tärpänmäz** bir väziyyätdä gözlärini masa örtüsünün bir nöqtäsinä dikmişdi* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 217). ´Nigar oturduğu koltuğa yapışmış gibi yerinden **kımıldanamaz** bir durumda gözlerini masa örtüsünün bir noktasına dikmişti`.

c) *Äsäd bäy ortada, Mirzä Zülqädär sağ täräfdä, Ocaq Naşid dä sol täräfdä oturar. Bu adät **pozulmaz*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 293). ´Esed bey ortada, Mirze Zülgeder sağ tarafta, Ocak Naşid de sol tarafta oturur. Bu adet **bozulmaz**`.

Geniş zaman ekleriyle genişletilmiş olan (a) *eşidilmäz*, (b) *tärpänmäz* ve (c) *pozulmaz* fiilleri; sesin duyulmasının, adetin bozulmasının ve Nigarın kımıldamasının mümkün olmadığını bildirmektedir.

2.2.3.1.3. Uygunluk Bildiren Şahıssız Edilgen Yapı

Şahıssız edilgenliğin bu türünde, olayı anlatanın bir eylemin veya hareketin alışkanlık, genel yargılar, kurallara uygun olup olmadığı ile ilgili yorumu, yargısı da ifade edilmiş olunur (Baasanjav, 2006: 235).

*Bu aspektdän yanaşanda mäsälädä **gülünäcäk** bir mägamın olmadığı anlaşılır.*
´Bu açıdan bakıldığında meselede **gülünecek** bir yerin olmadığı anlaşılır.` (http://www.kanal24.az/index.php/c-mi/item/?m=xeber&id=22665).

2.2.3.1.4. Değerlilik Bildiren Şahıssız Edilgen Yapı

Bu alt türde bir durum değerlendirilmesi yapılır. Burada, bir şey için veya bir şeyden dolayı bir eylemde, harekette bulunmaya değer olup olmadığı ile ilgili görüş anlatılmaktadır. Örneğin,

a) *Män onun insanlığına vurulmuşdum. Onun **seviläcäk** çoḫ şeyläri var idi* (https://news.milli.az/showbiz/448256.html). ´Ben onun insanlığına vurulmuştum. Onun **sevilecek** çok şeyleri vardı`.

b) *Zibeydänin kädärli simasında täğyirlär göründü:*
   - *Siz häyatı çoḫ sevirsiniz, deyilmi?*
   - *Häyat **sevilmäzmi**?* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 262). ´Zübeyde'nin kederli simasında değişimler göründü:
   - Siz hayatı çok seviyorsunuz, değil mi?
   - Hayat **sevilmez** mi?`.

(a) ve (b) örneklerindeki **sevilecek** ve **sevilmez** fiilleri, "sevilmeye değer" anlamını taşımaktadır.

2.2.3.1.5. Alışılmışlığı Bildiren Şahıssız Edilgen Yapı

Şahıssız edilgenliğin bu türünde, tekrarlanan ve alışılmış eylemeler, olaylar anlatılmaktadır. Örneğin,

a) *Neo-ġotik üslubunda inşa edilän 96 metr yüksäklikdäki ġüllä 1858-ci ildä tikilib, 1859-cu ildä işä düşüb. Temza çayının sahilindäki ġüllänin täpäsinä 393 pilläkänli närdivanla **çıḫılır.*** (https://www.azadliq.org/a/24630788.html). ´ Neo-gotik tarzında inşa edilen 96 metre yüksekliğindeki kule, 1858 yılında dikilmiş, 1859 yılında işletmeye açılmış. Temza nehrinin kıyısındaki kulenin tepesine 393 basamaklı merdivenle **çıkılır**`.

b) *Säudiyyä Äräbistanı növbäti ildän avtobusla Häcc ziyarätinä getmäyä ġadağa ġoya bilär. Ġafġaz Müsälmanları İdaräsinin (ĠMİ) Ziyarät şöbäsinin ämäkdaşı Nadir Äliyevin sözlärinä görä, bütün müsälman ölkälärindän ziyarätä yalnız täyyarä ilä* ***gedilir*** (https://www.azadliq.org/a/165427.html). ´Suudi Arabistan, gelecek yıldan itibaren otobüsle Hac ziyaretine gitmeye yasak koyabilir. "Ġafġaz Müsälmanları İdaräsinin" (ĠMİ) ziyaret şubesinin çalışanı Nadir Aliyev'in sözlerine göre, tüm Müslüman ülkelerden ziyarete sadece uçakla **gidilir**`.

c) *– Yazan makinaları gördünüz. Onlar äsrlärin söz vä söhbätlärini havadan alıb, gecä-gündüz yazır. Bu yazılar dil etibarilä ayrılıb, bu müäsisänin cürbäcür şöbälärinä* ***göndärilir****. Bu Salon daş äsrinin indiyä ġädär bälli olmayan dilläri ilä mäşğuldur* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 288). ´– Yazan makineleri gördünüz. Onlar yüzyılların söz ve sohbetlerini havadan alıp gece-gündüz yazıyor. Bu yazılar dil itibarıyla ayrılıp, bu kurumun çeşitli şubelerine **gönderilir**. Bu salon taş devrinin şimdiye kadar belli olmayan dilleriyle meşguldür`.

d) *Nazirliyin bir ġärarına asasän, Rusiyanın Asiya hissäsindäki yerli şagirdlärä eyni sinifdä kefläri istädiyi ġädär ġalmağ icazäsi* ***verilirdi*** (Səid, 2006: 13). ´Bakanlığın bir kararına göre, Rusyanın Asya bölgesindeki yerli öğrencilere aynı sınıfta canları istediği kadar kalma izni **verilirdi**`.

{-(I)r-} ekiyle genişletilmiş olan (a)'deki **çıkılır**, (b)'deki **gidilir** fiilleri, sürekli tekrarlanan daimî özelliği bildirmektedir. (c)'deki **gönderilir** fiili, düzenli olarak tekrarlanan bir eylemi bildirmektedir. (d)'deki **verilirdi** fiili, geçmişte tekrarlanan bir eylemi bildirmektedir.

2.3. Edilgenlik ve Dönüşlülük

Türk dilinde edilgenlik biçim birimleriyle, dönüşlülük biçim birimleri çoğu zaman iç içe girmiş durumdadır (Karabulut, 2011: 121). Mehmet Hengirmen, *Türkçe Temel Dil bilgisi* adlı çalışmasında "Edilgen eylemin {-l-, -n-} çatı ekleri ile kurulduğunu, dönüşlü eylemin de kök ya da gövdesine {-l-, -n-, -ş-} eklerinin getirildiğini, kimi zaman edilgen eylem ile dönüşlü eylemin birbirine karıştırıldığını ve bunun en önemli nedeninin {-l, -n} çatı eklerinin hem edilgen hem de dönüşlü eylemlerde kullanılması olduğunu belirtmiştir (Hengirmen, 1998: 206-208).

Muharrem Ergin, *Türk Dil bilgisi*'nde bu karışıklığı şöyle tespit etmiştir; "{-n-} ekine de dönüşlülük eki (mutavaat eki) adı verilir. Fakat {-n-} eki ile yapılan fiillerin bir kısmı dönüşlülük değil, pasiflik ve meçhullük ifade ederler. Türkçede asıl pasiflik ve meçhul eki {-l-} ekidir. Fakat {-l-} eki her fiile getirilememekte, sonu ünlü ile biten fiiller, sonu /l/ ile biten fiiller bu eki alamamakta, bu fiillerin pasif ve meçhul şeklini yapmak gerekince sonlarına {-l-} yerine {-n-} eklenmektedir. Bu yüzden dönüşlülük eki {-n-} ile pasiflik ve meçhul eki {-n-} birbirine karışmakta, ancak kullanıldıkları yere dikkat edilince ne oldukları anlaşılmaktadır. Bu karışıklığı gidermek için {-n-} ile yapılmış pasif ve meçhul fiillerin pasif ve meçhul olduğunu iyice belirtmek için bir de {-l-} getirilerek onlar ikinci defa pasif ve meçhul yapılırlar." (Ergin, 2013: 202-203).

Edilgenlik ile dönüşlülüğün neden karıştığı veya birbiri yerine kullanıldığı ile ilgili olarak Yılmaz, {-(I)- ve -(I)n-} eklerinin hem edilgenlik hem de dönüşlülük işlevini yüklenmesinin esasen fonetik bir mecburiyetten kaynaklandığını belirtmiştir (Yılmaz, 2001: 6).

Engin Yılmaz'ın makalesinde açıkladığı gibi, bazı dil bilgisi terimleri sözlüklerinde, dil bilgisi kitaplarında ve farklı araştırma yazılarında söz konusu karışıklık "ikili çatı" terimi altında ele alınmıştır (Yılmaz, 2001: 1-6). Yücel, böyle bir terim kullanmaya gerek

olmadığını savunmaktadır. Değişik çatılar kurabilen aynı ek, kullanıldığı yerdeki görevine göre adlandırılacağından böyle bir terime gerek olmadığını söylemektedir (Yücel, 1995: 281).

Sonuç olarak; edilgen çatı ve dönüşlü çatı arasındaki karışıklık, iki çatı için aynı eki kullanmaktan kaynaklanmaktadır. Bu karışıklığı gidermek için şu ölçütlere bakılacaktır:

1. Bir fiilin edilgenlik mi dönüşlülük mü ifade ettiklerini ayırmak için temel ölçüt, anlamdır (Gencan, 1979: 339, Ediskun, 1992: 223). İlk olarak öznenin yaptığı işten birinci derecede hangi üyenin etkilendiğine bakılması gerekir. İkinci olarak da kılıcı ad öbeği rolünde bir üyenin eğer silinmişse ortaya çıkıp çıkamayacağına bakılır (Karabulut, 2011: 122). Eğer bir fiilin öznesinin yaptığı iş doğrudan doğruya kendine dönüyorsa, yani işi yapan da işten etkilenen de aynı şahıs ise bu fiil dönüşlü çatıdadır ve eğer eylemin kimin tarafından yapıldığı bilinmiyorsa edilgen çatıdadır (Zeynalov, 1993: 336, Yılmaz, 2001: 6).
2. Karabulut, edilgen yapı ile dönüşlü yapıyı ayırt etmek için boşluk kuramı analizini kullanmaktadır (Karabulut, 2011: 123). Buna göre; özne veya nesne boşluğunun doldurulup doldurulmamasına göre değerlendirmeler yapılır. Bu durum Azerbaycan Türkçesinde şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

a) *Uşaġ yuyundu* "Çocuk yıkandı".

Bu örnekte eğer *uşaġ* "çocuk", gerçek özne ise ve hem derin yapıda hem de yüzey yapıda da bu cümle, aynı yapısal özelliği gösteriyorsa ve nihayet boşluk içermiyorsa eylem dönüşlüdür ve aşağıdaki yapı yanlıştır.

b) **Uşaġ birisi täräfindän yuyundu* "*Çocuk birisi tarafından yıkandı". (-edilgen)

Buna karşın eğer (a)'daki yapı boşluk içeriyorsa ve *uşaġ* taşınım-dönüşüm sonucunda özne pozisyonunu doldurduysa, yüzey yapıda bir kılıcı ad öbeğine ihtiyaç duyar.

c) *Uşaġ _____ yuyundu.* (+edilgen)

Burada uzun kesik çizgi ile belirttiğimiz pozisyon, derin yapıda çocuk tarafından doldurulan nesne pozisyonudur ve yapı edilgenleşmiştir. Bu durumda (d)'deki yapı mümkündür ve doğrudur.

d) *Uşaġ (birisi täräfindän) yuyundu.*

Daş yuyundu "Taş yıkandı". (-dönüşlü, +edilgen) örneğindeki gibi eğer özne pozisyonu (cansız) bir üye tarafından doldurulmuş olsaydı, bu yapının dönüşlü değil edilgen olma ihtimali çok daha yüksek olurdu.

3. Gencan'a göre, iki çatıyı ayırt edici ölçütlerden biri, cansız öznelerin kendi kendilerini etkilendirmesidir, yani işi kendi üzerlerinde yapmalarının mümkün olmadığıdır. Bunun için cansız öznelerin eylemleri dönüşlü olmaz (Gencan, 1979: 339). Bu konuyla ilgili olarak Kazımov (2010: 196) şu örnekleri vermiştir: *bäzändi* eylemi;
   a) Otaġ bäzändi, cümlesinde edilgenlik vardır, çünkü odayı başkaları süslemiştir.
   b) Sälimä bäzändi, cümlesinde ise dönüşlüdür; çünkü Selime kendini süslemiş demektir.
4. Aynı fiil köküne hem {-(I)n-} hem de {-(I)l-} eki getirilebilmekle birlikte, bir fiilin çatısının belirlenmesinde yardımcı olur. {-(I)n-} eki getirilen bütün örnekler dönüşlülük bildirmektedir (Yılmaz, 2001: 17). Örneğin (Kazımov, 2010: 195):

Edilgen çatı	**Dönüşlü çatı**
*Ġapı **çırpıldı*** "kapı çarpıldı"	*Üräyim **çırpındı*** "yüreğim çırpındı"
*Ġapı **döyüldü*** "kapı dövüldü"	*Üräyim **döyündü*** "yüreğim dövündü"
*Ġablar **yuyuldu*** "tabaklar yıkandı"	*Sälmi **yuyundu*** "Selmi yıkandı"

5. {-(I)n-} ekiyle yapılmış edilgen ve öznesiz fiillerin, edilgen ve öznesiz olduğunu iyice belirtmek için {-(I)l-} eki getirmek suretiyle pekiştirebiliriz ve ikinci defa edilgenlik yapabiliriz (Korkmaz, 2014: 501, Ergin, 2013: 203).

   Ailäsi ağır maddi väziyyät içärisindä idi, ev şeylärini satmağa başalmışdı… Körpä uşağlar aclığa davam gätirmäyib ağlaşırdılar. Kömäk ***gözläniläcäk*** *yer yoḫ idi: kimsä ġapını açıb hallarını soruşmazdı* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 61). ´Ailesi maddi açıdan zor durumdaydı, ev eşyalarını satmaya başlamıştı…Bebekler açlığa dayanmayıp ağlıyorlardı. Yardım edecek bir yer yoktu: hiç kimse kapını açıp hallarını sormazdı.`

6. "*Tarafından*" ifadesini kullanarak cümleye giren unsur, cümlenin öznesi olarak değil, eylemin gerçek öznesi olarak, eğer eylemle birlikte anlam bakımından bir bütünlük oluşturuyorsa; bu eylem edilgen çatıda olmuş olur (Gencan, 1979: 337, Yılmaz, 2001: 16).

   Müharibä qaib olmuş, mämläkät bilfel ingilislär, fransızlar, italyanlar, yunanlar ***täräfindän*** *parçalanmış, İzmir vä civarı yıḫılmış, türk ġanı ilä boyanmış! İstambul işğal altında, mämläkätin bütün münävvär vä alimläri Malta cäziräsinä sürülmüş…* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 224). ´Savaş bitmiş, memleket bilfiil İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar, Yunanlar tarafından parçalanmış, İzmir ve civarı yıkılmış, Türk kanı ile boyanmış! İstanbul işgal altında, memleketin bütün aydın ve alimleri Malta adasına sürülmüş.`

7. "Kendi" dönüşlülük zamirinin çatı belirlemesinde rolü vardır; dönüşlü anlatım gerçekte "kendi" zamiri ile kurulan bir biçimdir. Bir eyleme -çatı eki almadan önceki haliyle-, söz diziminde "kim, kimi, kime" soruları sorulduğunda; "kendi"

zamirinin çekimli şekilleri olan "kendi, kendisi, kendini, kendisini, kendine, kendisine" şeklinde bir cevap alınabiliyorsa, o fiil dönüşlülük ifade eder (Yılmaz, 2001: 16). Bilindiği gibi Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinin aksine "kendi" zamirinin yerine "öz" zamiri kullanılmaktadır. Örneğin, *Äsmär ätirländi = Äsmär* ***özünü*** *ätirlädi.*

Sonuç olarak, {-n-} ve {-l-} eklerinin fonksiyonları ayrıdır. Edilgen fiillerle dönüşlü fiilleri birbirine karıştırmamak gerekir.

2.4. Çatı Eklerinin Üst Üste Gelmesinde Edilgenlik Eklerinin Yeri

Türk lehçelerinde aynı fiile üst üste birden çok çatı eki gelebilir. Bu şekilde çatı eklerinin üst üste eklenmesi, düzenli, kurallı bir olaydır. Çatılar üst üste kullanıldıklarında, fiilin çatısı en sondaki ektir. Yani fiilin gerçek çatısı en son eklenen eke göre belirlenmektedir. Çünkü özne veya nesnesi, son çatı şekli ile belirlenmiş olur (Gülsevin, 1995: 315).

Edilgenlik eki {-(I)l-}, fiil kök ve tabanlarına sadece son çatı eki olarak gelebilir. {-(I)l-} ekinin üzerine başka hiçbir çatı eki gelmez (Gülsevin, 1995: 327).

2.4.1. İşteşlik ve Edilgenlik

Edilgen {-(I)l-} + işteş {-(I)ş-} dizilişinin, mantıksal özelliklerinden dolayı, tüm diller için dil bilgisi dışı bir yapı olduğu belirtilmektedir. Edilgen bir eylemin, geçişli bir eylem tabanı gerektiren karşılıklılık işteşliği göstermek üzere, üzerine {-(I)ş-} eki alması mümkün değildir. Birliktelik işteşliği de cümlede öznenin kaldırılmasını zorunlu kılan bir çatı ilişkisi sunduğundan, edilgenlik ekinden sonra gelmemektedir (Kurt, 2002: 223). Ancak, Muharrem Ergin, {-ş-} eki için "Eski Türkçede {-l-} ekinden sonra da gelebildiğini ve *akılış* örneğini vererek bugün de *dağ-ı-l-ı-ş, dök-ü-l-ü-ş* gibi nadir kullanışların çok yadırganmadığını belirtmiştir (Ergin, 2013: 208).

İşteş {-(I)ş-} + edilgen{-Il-} biçimindeki ek dizilişi de görülmektedir. Bu durum hem söz dizimsel hem de anlam bilimsel olarak düzenli bir ilişki sergilemektedir:

İstanbul müġaviläsi Osmanlı Dövläti ilä Serbiya arasında imzalanıb. Serbiya ilä särhädi olmadığı üçün, bu andlaşma iläyalnızca Serbiyada ġalan Türklärin hüġuġları ***görüşüldü.***

(file:///C:/Users/fast%20pc/Downloads/d_pdf_kurs_tarix_4773.pdf).

´İstanbul antlaşması, Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasında imzalanmış. Sırbistan ile sınırı olmadığı için bu antlaşma ile yalnızca Sırbistan'da kalan Türklerin hakları görüşülmüştü`.

2.4.2. Dönüşlülük ve Edilgenlik

Türkçede edilgenlik eki {-(I)l-} üzerinde {-(I)n-} eki bugün kullanılmamaktadır. Ancak, Eski Anadolu Türkçesinde örnekleri bulunmaktadır: *yıglın- (<yığ-ıl-ın-)* gibi. Eski Uygur Türkçesi döneminde de *soklun- (sok-ul-un-)* şekli tespit edilmiştir. Fakat günümüzde dönüşlülük eki {-(I)n-}, fiil kök ve tabanlarına sadece ilk çatı eki olarak eklenebilmektedir. Çatı eki ile genişlemiş bir fiilin üzerine gelmez. Ayrıca yukarıda söylediğimiz gibi edilgenlik eki sadece son çatı eki olarak gelebilmektedir (Gülsevin, 1995: 317-327).

Edilgen {-(I)l-} + dönüşlü {-(I)n-} dizilişi, edilgenleşme sürecinde söz dizimsel çerçevesinde yerinden silinecek özne ile özdeş bir üye bulunmayacağı için bozuk bir yapı olarak görünecektir. Buna karşın gerek söz dizim gerek biçim bilim gerekse anlam bilim açısından dönüşlü {-(I)n-} + edilgen {-(I)l-} dizilişini engelleyen bir kısıtlama yoktur (Kurt, 2002: 219-223). Örneğin,

Ġalın dämirlär arḫasında ***saḫlanılan*** *bir dustağa bahar käpänäyinin gälişi nä ġädär läzzät verärsä fälsäfä vä mücärräd fikir zäncirlärinä bağlanmış*

Muḫtara da bu günahsız ḫanım bir o ġädär läzzät verdi (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 209). ´Kalın demirler arkasında saklanılan bir tutsağa bahar kelebeğinin gelişi ne kadar lezzet verirse, felsefe ve soyut fikir zincirlerine bağlanmış Muḫtar'a da bu günahsız hanım bir o kadar lezzet verdi`.

2.4.3. Ettirgenlik ve Edilgenlik

Türkçede edilgen {-(I)l-} + ettirgen {-DIr-} dizilişi yoktur. Çünkü iki sürecin üye yapısı üzerinde gösterdikleri etki birbirini dışlamaktadır. Öyle ki edilgenlik eki bir üye eksiltme süreci iken, ettirgenlik bir üye ekleme sürecini ifade etmektedir. Buna karşın ettirgen {-DIr-} + edilgen {-(I)l-} dizilişini sınırlayan biçimsel bir kısıtlama bulunmamaktadır (Kurt, 2002: 227-234). Örneğin,

a) *Ġädählär boşalıb yenidän* ***dol-dur-ul-du*** (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 192). ´Kadehler boşalıp yeniden **doldurul**du`.
b) *Siçanlar täräfindän* ***ġaç-ır-ıl-ıb*** *burada tärk olunmuş bir parça çöräyä rast gäldim* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 246). ´Sıçanlar tarafından **kaçırılıp** burada bırakılmış bir parça ekmeğe rast geldim`.

2.4.4. Edilgenlik ve Edilgenlik

Banguoğlu edilgen {-(I)n-} + edilgen {-(I)l-} dizilişinden bahsederek şu bilgileri vermiştir: "bir tek açık heceden ibaret bir iki fiil kökü edilen görünüşünde {-(I)n-} ve {-(I)l-} eklerini üst üste almış olarak görülür *(de-n-il-mek, ko-n-ul-mak, ye-n-il-mek).* Bu sesçe bir bütünleşme eğiliminden doğmuş sayılabilir. Ancak örnekleme ile bu eğilimi

istenilmek, başlanılmak şeklinde yaymak ek yığılmasından başka bir şey olmaz" (Banguoğlu, 2015: 414).

Gencan, bu dizilişe "katmerli edilgenlik" adını verip ünlülerle biten geçişli eylemlerde edilgenlik ekinin {-(I)n-} + {-(I)l-} biçiminde katmerleştiğinin de görüldüğünü söylemektedir (Gencan, 1979: 340).

Gülsevin, dönüşlülük bildiren {-(I)n-} ekinin, ünlü veya ünsüz ile biten fiillerde edilgen-meçhul çatı yaptığını, bu tür kullanılışlarda edilgen-meçhul fonksiyonunu arttırıcı olarak bir de {-(I)l-} ekinin ilâve edildiğini belirterek "edilgen meçhul çatının katmerli şekli" de denildiğini vurgulamıştır (Gülsevin, 1995: 316). Örneğin,

a) *Här bir mähkämädä bir ekran var.* ***İstä-n-il-än*** *zaman şahid räsmi radio vasitäsi ilä ekrana gätirilir* (Axundova, Hüseynoğlu, 2005: 287). ´Her bir mahkemede bir ekran var. **İstenildiği** zaman şahit, resmi radyo vasıtasıyla ekrana getirilir`.

b) *Çayın gözäl ätrindän mäst olan Naḫararyan Ġarabağa hücumu* ***gözlä-n-il-än*** *türklärdän vä Kiçik Asiyada ermäni ġırğınından danışırdı* (Səid, 2006: 103). ´Çayın güzel kokusundan mest olan Naḫararyan Ġarabağ'a hücumu **beklenilen** Türklerden ve Küçük Asya'da Ermeni soykırımından bahsediyordu`.

3. BÖLÜM

ARAPÇADA EDİLGENLİK

Arapçada kelime, hecelerden meydana gelip müfret bir anlam anlatan lafza denir. Kelime Arap gramer geleneğinde; isim, fiil ve harf olmak üzere üç açıdan incelenir (Ezherli, 1964: 26). Edilgenlik doğrudan fiili ilgilendiren bir olgudur. Arapçada fiiller, birtakım tasniflere tabi tutulmaktadır.

el-Hamelâvî (1957: 56-106), fiilleri şu türlere ayırmıştır: 1. İfade ettiği zamana göre fiil (mazi / muzari / emir), 2. Sahih ve mu'tel fiiller, 3. Mücerred (yalın) ve mezid (ilaveli) fiiller, 4. Camid (çekimsiz/donuk) ve mutasarrıf (çekimli) fiiller, 5. Müte'addi (geçişli) ve lâzım (geçişsiz) fiiller, 6. Malûm (etken) ve mechûl (edilgen) fiiller, 7. Müekked (pekiştirilen) ve gayri müekked (pekiştirilmeyen) fiiller.

el-Afgânî (2003: 13-87), fiilleri şu şekilde tasnif etmiştir: 1. Camid (çekimsiz/donuk) ve mutasarrıf (çekimli) fiiller, 2. Taaccüp fiilleri, 3. Medih (övme) ve zem (yerme) fiilleri, 4. Sahih ve mu'tel fiiller, 5. Mücerred (yalın) ve mezid (ilaveli) fiiller, 6. Müekked (pekiştirilen) ve gayri müekked (pekiştirilmeyen) fiiller, 7. Malûm (etken) ve mechûl (edilgen) fiiller, 8. Müte'addi (geçişli) ve lâzım (geçişsiz) fiiller.

el-Ġalâyînî (2013: 51-100) ise fiilleri şöyle sınıflandırmıştır: 1. Mazi / muzari / emir, 2. Müte'addi (geçişli) ve lâzım (geçişsiz) fiiller, 3. Malûm (etken) ve mechûl (edilgen) fiiller, 4. Sahih ve mu'tel fiiller, 5. Mücerred (yalın) ve mezid (ilaveli) fiiller, 6. Camid (çekimsiz/donuk) ve mutasarrıf (çekimli) fiiller, 7. Taaccüp fiilleri, 8. Medih (övme) ve zem (yerme) fiilleri, 9. Tekid Nun'u alan fiiller.

Abdulġani (2010: 43-235) fiilleri şu şekilde ayırmıştır: 1. Mücerred ve mezid fiiller, 2. Sahih ve mu'tel fiiller, 3. Camid ve mutasarrıf fiiller, 4. Müte'addi ve lâzım fiiller, 5. Malûm ve mechûl fiiller, 6. Tekid Nun'u alan fiiller, 7. Taaccüp fiilleri.

Bütün bu tasniflere göre fiiller şu şekilde sınıflandırılabilir:

a. İfade Ettiği Zamana Göre Fiiller

Fiil ifade ettiği zaman açısından mâzi fiil, muzâri fiil ve emir sıgası olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Mâzi fiil; bir işin geçmiş zamanda olduğuna delalet eden bir fiildir. Muzâri fiil; bir işin hâl veya istikbalde olduğuna delalet eden bir fiildir. Emir, bir işin olmasını veya yapılmasını istemektir. Emir karşımızda bulunan muhataba veriliyorsa *"emr-i hazır"*, karşımızda olmayan, bilinmeyen üçüncü bir şahsa (gâiba) veriliyorsa *"emr-i gâib"* denilmektedir (Ezherli, 1964: 27; el-Ġalâyînî, 2013: 51).

b. Nesne Alıp Almamasına Göre Fiiller

Nesne (mef'ûl) alıp almaması açısından fiil *"lâzım"* ve *"müte'addi"* olarak ikiye ayrılmaktadır. Lâzım fiil; fâil ile yetinen, herhangi bir belirtili nesne (mef'ûlun bih) almayan fiildir. Yani bir mef'ûle ihtiyaç duymadan anlamın tamamlanabildiği fiildir. Bu kısım fiillere aynı zamanda mef'ûle etki etmediğinden dolayı "kâsır" veya "gayr-i vâki" de denmektedir (el-Ġalâyînî, 2013: 62).

Müte'addi fiil ise bir veya daha çok belirtili nesneye işaret eden, yani bir nesneye ya da nesnelere ihtiyaç duyan fiildir (Yâkût, 2009: 506).

c. Harflerin Türüne Göre Fiiller

Arapçada fiiller kök harflerin türüne göre *sahih* ve *mu'tel* (illetli) olmak üzere ikiye ayrılır:

1) **Sahih fiiller**; içerisinde herhangi bir şekilde illetli harf (ي / و / ا) içermeyen fiillerdir. Sahih fiiller üç ana kısımda incelenir (el-Ġalâyînî, 2013: 66-67; Abdulġanî, 2010: 117-123; el-Afgânî, 2003: 27-30; er-Racihi, 1973: 22-23):

- **Salim fiiller**; harfleri arasında illetli harf, hemze veya şedde bulunmayan fiillerdir: كَتَبَ ´Yazdı`, ذَهَبَ ´Gitti`, عَلِمَ ´Öğrendi`, فَهِمَ ´Anladı`, شَكَرَ ´Şükretti`.
- **Muda'af fiiller**; üç harfli (sülâsi) bir fiilin ikinci ve üçüncü harflerinin aynı cinsten olduğu fiillerdir: مرَّ ´Uğradı`, مدَّ ´Uzattı`, ردَّ ´Reddetti`, شدَّ ´Çekti`, لَمَّ ´Topladı`, عَدَّ ´Saydı`. Dört harfli (rubâî) bir fiil ise birinci ve üçüncü harfi ayni cinsten, ikinci ve dördüncüsü de aynı cinsten olmaktadır زَلْزَلَ ´Zelzele oldu`, عَسْعَسَ ´Karardı`, دَمْدَمَ ´Homurdandı / Helak etti`, رَجْرَجَ ´Çalkalandı`, وَسْوَسَ ´Vesvese etti`.
- **Mehmuz fiiller**; kök harflerinden biri hemze olan fiillerdir: أخذ ´Aldı`, قَرأ ´Okudu`, سأل ´Sordu`, بدأ ´Başladı`, رأي ´Gördü`.

2) **Mu'tel fiiller**; kök harflerinin içerisinde illet harfi (ي / و / ا) bulunan fiillerdir. Mu'tel fiiller beş çeşide ayrılmaktadır (Yâkût, 2009: 113; er-Racihi, 1973: 23-24):

- **Misâl**: fiilin baş harfi, illet harfi olan fiildir: وَزَنَ ´Tarttı`, وَعَدَ ´Söz verdi`, وَقَفَ ´Durdu`, يَئِسَ ´Ümidini kesti`, وَرَثَ ´Varis oldu`.
- **Ecvef**: fiilin orta harfi, illet harfi olan fiildir: صَامَ ´Oruç tuttu`, نام ´Uyudu`, قَال ´Söyledi`, بَاع ´Sattı`, عَاش ´Yaşadı`.
- **Nâkıs**: fiilin son harfi, illet harfi olan fiildir: نَما ´Büyüdü`, دَعا ´Çağırdı / Davet etti / Dua etti`, رَضي ´Hoşnut oldu`, رَمي ´Attı`, خَشي ´Korktu`.
- **Lefif-i Mefrûk**: fiilin ilk ve son harfi, illet harfi olan fiildir: وَقيَ ´Korudu`, وَعيَ ´İdrak etti`, وَفي ´Vefa gösterdi`, وَلَّي ´Vali oldu`, وَشي ´Gammazladı, Süsleyip nakışladı`.

- **Lefif-i Makrun**: fiilin orta ve son harfi, illet harfi olan fiildir: طَوَي ´Dürdü, Katladı`, كَوَي ´Ütüledi`, عَوَي ´Uludu`, قَوِيَ ´Güçlü oldu`, شَوَي ´Izgara yaptı`.

d. Harflerinin Asıl Olup Olmamasına Göre Fiil

Arapçadaki fiiller kök harflerinde ilave edilmiş harflerin bulunup bulunmamasına bağlı olarak yalın (mücerred) ve ilaveli (mezîd) olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Yalın; fiillerin yapısına başka harf eklenmemiş, harflerinin tamamı kök harf olan fiillere denmektedir. Bunlar da üç harfli (sülâsî) yalın (ذَهَبَ ´gitti`, قرأ ´Okudu`, كَتَبَ ´Yazdı`, أخذ ´Aldı`, قال ´Söyledi`) ve dört harfli (rubâî) yalın (دَحْرَجَ ´Yuvarladı`, وَسْوَسَ ´Vesvese etti`, زَلْزَلَ ´Zelzele etti`, دَمْدَمَ ´Homurdandı / Helak etti`, رَجْرَجَ ´Çalkalandı`) olmak üzere ikiye ayrılır.

Kök harflerine başka harf ilave edilmiş olanlara ise ilaveli fiil denir. O da ya üç harfli (sülâsî) (أكرمَ ´İkram etti`, انطلق ´Hızla fırladı / hareket etti`, اِسْتَغْفَرَ ´Af diledi`, أقام ´Kurdu`, قاتل ´Savaştı`) veyahut dört harfli (rubâî) (تزَلزَل ´Deprem oldu`, اِحْرَنْجَمَ ´Toplandı`, اِقْشَعَرَّ ´Tüyleri diken diken oldu`, اِطمأن ´Rahatladı`) olur (el-Hamelâvî, 1957: 61; el-Ġalâyînî, 2013: 67-68).

Üç harfli yalın (sülasi mücerred) fiillerin ikinci harflerinin mazi ve muzârideki harekeleri birbirinden farklıdır. Bu farklı harekeler üç harfli fiiller için altı değişik kalıp ortaya çıkarmaktadır. Bu altı kalıbın her birine bab, söz konusu altı kalıbın tamamına ise üç harfli yalın bablar denilmektedir. Dört harfli fiillerin yalın kalıpları ise bir tanedir. Bu üç harfli ve dört harfli fillerin asıl harflerinin üzerine ilave edilerek elde edilen yeni kalıpların anlamları, harf sayısına göre değişmektedir. İlaveli bablar, üç harfli fiillere bazen bir, bazen iki, bazen de üç harf; dört harfli fiillere de bazen bir, bazen iki harf ilave edilerek elde edilmektedir (el-Afgânî, 2003: 32-35).

e. Çekimli Olup Olmamasına Göre Fiil

Fiillerden çekimi yapılanlara çekimli (mutasarrıf); yapılmayanlara da donuk (câmid) denmektedir. Donuk fiil, zaman belirtmediği için belirli bir şekilde kalarak diğer zamanlarda çekimi yapılmayan fiildir. Çekime muhtaç olmaması, iyi veya kötü olmanın zamanla ilgisinin bulunmamasındandır: لَيسَ ´Değildir!`, عَسي ´Umulur`, نِعمَ ´Ne iyidir`, بِئْسَ ´Ne kötüdür` gibi (Sarmış, 2008: 254). Çekimli (mutasarrıf) fiil üç zamanla alakası olan, buna bağlı olarak mazi, muzâri ve emr de çekilebilen; donuk (câmid) fiil ise, zamanla ilgisi olmayan veya sadece mazi, muzâri ve emrinden birisinde gelen yani tek zamanlı fiildir. Bu yüzden donuk fiillerden edilgen yapılamaz. Çekimli fiil, hadese delalet eden, dolayısıyla mastarı olan; donuk (câmid) fiil ise mastarı olmayandır. Çekimli fiil zaman ve hadese delalet etmesi yönüyle harfe (Arapçada harf; yanında bir fiil veya bir isim olmadan anlamı anlaşılmayan kelimedir) benzemeyen fiil; donuk (câmid) fiil hadese ve zamana delalet etmemesi yönüyle harfe benzeyen fiildir (Doğan, 2007: 65-66).

f. Taaccüp Fiilleri

Hayranlığı ve şaşkınlığı ifade eden fiillere taaccüp (şaşırma) fiilleri denmektedir. Taaccüp sözlük itibariyle şaşırma, hayret etme, isteme ve meyletme, terim itibariyle ise "belirgin meziyeti olan fâilin fiilinin büyük görülmesi" anlamına gelen taaccüp, Arapçada değişik kelime ve kalıplarla ifade edilmektedir. Taaccüp maksadıyla kullanılan ifadeler iki kısma ayrılır (el-Ġalâyînî, 2013: 75; Yâkût, 2009: 780-781; Çağmar, 2006: 188-190).

1) Her zaman taaccüp maksadıyla kullanılan ifadeler: Bunlar مَا أَفْعَلَه ve أَفْعِلْ بِه kalıplarıdır. Taaccüp için kullanılan ve çok yaygın olan bu iki kalıp, hiç değişmediklerinden çekimsiz (gayrı-mutasarrıf) fiillerden sayılmaktadır. Bundan dolayı onların emir ve muzârileri yoktur. مَا أَحْسَنَ العلمَ وأَقْبحَ الجهلَ! ´İlim ne kadar

güzel, cehalet ne kadar çirkin bir şeydir!`, أَحْسِنْ بزَيدٍ ´Zeyd ne kadar da iyidir!` örneklerinde olduğu gibi.

2) Sadece taaccüp için kullanılmayan ifadeler; Genel olarak bu tür ifadeler taaccüp anlamını içermemektedir, fakat taaccübü gerektiren bir karinenin bulunması durumunda ise, taaccüp için kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Yani taaccübü ifade ettiği bağlamdan daha net bir şekilde anlaşılacaktır.سبحان الله! ´Subhânallâh`, لله ´Maşallahı var onun!`, يَا لَكَ مِنْ رَجُل! ´Ne adamsın!` gibi. دَرُّهُ!

Taaccüp fiili edilgen ise, sadece mastar olarak kullanılan müevvel mastar getirilebilir. Müevvel mastar أَنْ ile geniş/şimdiki (muzari) veya geçmiş zamanlı (mazi) fiilin bir araya gelmesinden oluşmaktadır (Sarmış, 2008: 270):

´Zavallılar ne kadar **ihmal ediliyorlardır**!`. مَا أَكْثَرَ **أَنْ يُهْمَلَ** البُؤَسَاءُ

´Hakkın **söylenmesi** ne güzeldir!`. مَا أَجْمَلَ **أَنْ يُقَالَ** الحَقُّ

g. Övme ve Yerme Fiilleri

Arapçada övme (medih) için "نِعْمَ، حَبَّ، حَبَّذا" (iyi, güzel, ne iyi, ne güzel), yerme (zem) için "بِئْسَ، ساء، لا حبَّذا" (kötü, çirkin, fena, ne kötü, ne fena, ne çirkin) fiilleri kullanılır. Mübalağa yoluyla övme ve yermeyi ifade ederler. Örneğin, نِعْمَ الرجل خالد، وبِئْسِ الرجلُ زيد ´Halit ne iyi, Zeyd ne kötü adamdır!`. Bu fiillerin mazi, muzâri ve emirleri yoktur. Hiç değişmediklerinden dolayı çekimsiz (gayrı-mutasarrıf) fiillerden sayılmaktadır. (el-Ġalâyînî, 2013: 81-82). Bunun üzerine bu fiillerle edilgen fiil kurulamaz.

h. Tekid Nun'u Alan Fiiller

Anlamı kuvvetlendirmek ve pekiştirmek için muzâri veya emir fiillerinin sonuna نَّ (kuvvetli vurgular için) veya نْ (daha hafif vurgular için) getirilmektedir. İkisi bir arada

Yusuf suresinin bir ayetinde zikredilmiştir (el-Ġalâyînî, 2013: 92-93): لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِّنَ الصَّاغِرِينَ (Yûsuf, 12/32) ´Mutlaka zindana atılacak ve elbette sürünenlerden olacaktır!` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 238).

i. Fâ'ilin Olup Olmamasına Göre Fiil

Arapçada fiiller, fâ'ilin cümlede bulunması ve bulunmaması bakımından ma'lûm ve meçhul olmak üzere iki kısma ayrılır. Ma'lûm fiil, fâ'ili cümlede bulunan fiildir. Mechûl kelimesi ise lügatte جَهَلَ fiilinden ism-i mef'ûl olarak türetilmiştir. Anlamı "bilinmeyen şey" demektir. Terim olarak, herhangi bir sebepten dolayı fâ'ili zikredilmeyen, fâ'il yerine geçen başka bir isme isnâd edilen fiil demekir. Ayrıca bu tür fiillere "fâ'ili bilinmeyen fiil", "fâ'ili zikredilmeyen fiilin mef'ûlü" ve "binası mechûl fiil" de denilmektedir (el-Afgânî, 2003: 52; Bolelli, 2013: 37-38).

3.1. Arapçada Edilgenleşme Süreci

3.1.1. Biçimsel Açısından Edilgen Fiiller

Edilgen fiilin, geçmiş (mâzi) ve geniş (muzârî) için özel kalıpları vardır. Emir fiilinden edilgen yapılmaz (Hasan, 1974: 97-107; Yâkût, 2009: 487; er-Racihi, 1999: 11).

a) Geçmiş Fiilinin Edilgen Yapılması (Bina-i Mechûl)

- Sülâsî geçmiş fiili, ister içerisinde illetli harf, hemze veya şedde bulundurmayan, üç veya dört harfli olup da şeddeli olan veya içerisinde illetli harf bulunduran fiillerden olsun ister ilk harfi illetli olan fiiller olsun, edilgen yapmak için fiilin başındaki harekeli harf ötreli, sondan bir önceki harfin harekesi ise esre (kesre) yapılmakta, فَعَلَ kalıbı فُعِلَ ye çevrilmektedir (el-Nadiri, 2014: 355-357; Hasan, 1974: 98; el-Hamelâvî, 1957: 90; Abdulġanî, 2010: 92):

قُرِئَ الكتابُ ´Kitap **okundu**`.

فُتِحَ بابُ الرزق ´Rızık kapısı **açıldı**`.

حُفِظَ الدرسُ ´Ders **ezberlendi**`.

وَخُلِقَ الإنْسَانُ ضَعِيفًا (Nisâ, 4/28) ´İnsan zayıf **yaratılmıştır**` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 82).

هَذِهِ بِضَاعَتُنَا رُدَّتْ إِلَيْنَا (Yûsuf, 12/65) ´İşte bedelimiz de bize **geri verilmiş**` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 242).

وُجِدَ هذا القلمُ تحتَ المكتبِ ´Bu kalem masanın altında **bulunmuştur**`.

- Orta harfi illetli olan (ا / و/ ي) üç harfli yalın fiillerden edilgen yapıldığında, birden fazla kurala uyulur: 1) illetli harfin ي'ye dönüştürülmesi ile birlikte ilk harfin harekesi esre yapılır:

وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَمَاءُ أَقْلِعِي وَ غِيضَ الْمَاءُ وَقُضِيَ الأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (Hûd, 11/44)´(Sonra) "Ey toprak suyunu yut! Ey gök sen de tut!" **denildi**. Su çekildi; hüküm yerini buldu; gemi Cûdî'nin üzerine oturdu; "Zalimlerin topunun canı cehenneme!" **denildi**` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 225).

2) İlletli harfin و harfine dönüştürülmesi ile birlikte ilk harfin harekesi ötre yapılır. Örneğin,

ليت شباباً بُوعِ فاشتريت ليت وهل ينفع شيئاً ليت ´Keşke, "keşke" kelimesi bir şeye yarasaydı?! keşke gençlik **satılsaydı** da ben satın alsaydım`,

Fakat ikinci kuralda و üzerine kesre ağır geldiğinden dolayı çoğunlukla ilk kural tercih edilmektedir (er-Racihi, 1999: 12; Abdulġanî, 2010: 92; el-Fevzan, 1999: 343).

Örneğin, بَاع→**بُوع/ بِيعَ** ´sattı / satıldı`, صَامَ → **صُومَ/ صِيمَ** ´oruç tuttu / oruç tutuldu`.

$$k_1āk_3 \rightarrow k_1īk_3$$

$$ā \rightarrow ī$$

قَالَ ´dedi` fiilinden قِيلَ ´denilen`, yapılır. Bunun aslı; قُوِلَ dir. و üzerine kesre ağır geldiğinden dolayı ve ses uyumu sağlamak için و'ın kesre harekesi ق harfine verilir, قِوْلَ olur. Bu durumda و sâkin, kendinden önceki harf kesreli olduğundan و harfi, ي harfine dönüştürülerek قِيلَ ´denildi`, şeklini alır (Bolelli, 2013: 39).

$$k_1āk_3 \rightarrow k_1īk_3$$

$$ā \rightarrow ī$$

- Sonu illetli olan (nâkıs) fiillerden edilgen yapıldığında sahih sâlim fiillerde olduğu gibi fiilin başındaki harfin harekesi ötre, sondan bir önceki harfin harekesi ise kesre yapılmakta ve illet harfi ي harfine dönüştürülmektedir (el-Şemsan, 1992: 123-124):

  Örneğin, غَشِيَ→**غُشِيَ ´bayıldı`**, رَمَي → **رُمِيَ ´atıldı`**, دَعَوَ > دَعَا→**دُعِيَ ´çağrıldı`**.

- İlletli harfleri birbirinden ayrı yerlerde olan veya yan yana olan fiillerin edilgen yapımı son harfi illetli olan fiillerdeki gibidir. Yani fiilin başındaki harf ötreli,

sondan bir önceki harf esreli olur ve illet harfi de ي harfine dönüştürülür (Büyükkaragöz, 2016: 22).

Örneğin, وَقَي→**وُقِيَ** ´korudu - **korundu**`, طَوَي→**طُوِيَ** ´dürdü - **dürüldü**`.

- Sülâsî mezid fiillerden tefe'ul (تَفَعُّل) kalıbının edilgen yapımı, aynı üç harfli yalın (sülâsî mücerred) fiillerde olduğu gibi fiilin başındaki harf ötre ile, sondan bir önceki harf ise kesre ile harekelenir. Burada fazla harf olan ت, fiilin ilk harfinin harekesine uygun olarak ötreli yapılır. Yani birinci ve ikinci harf ötre ile harekelenir. Son harfin harekesi de aynı kalır (Abdulġanî, 2010: 93; el-Nadiri, 2014: 358).

  Örneğin, تَعَلَّمَ→**تُعُلِّمَ** ´öğrendi - **öğrenildi**`, تَقَدَّمَ→**تُقُدِّمَ** ´ilerledi - **ilerlendi**`, تَأَخَرَ→**تُؤُخِّرَ** ´geç kaldı - **geç kalındı**`.

- Tefâ'ul (تَفَاعُل) kalıbının edilgen yapımında yine fiilin birinci ve ikinci harfi ötre ile harekelenir, ikinci fazla harfi olan ا, önceki harfin harekesine uygun olarak و yapılır. Son harfin harekesi de aynı kalır (Abdulġanî, 2010: 93; el-Nadiri, 2014: 358).

  Örneğin, تَنَافَسَ→تُنُوفِسَ ´rekabet etti-**rekabet edildi**`, تَقَاتَلَ→تُقُوتِلَ ´mukatele etmek-**mukatele edilmek**`.

- Üç harfli ilaveli (sülâsî mezid) fiillerden mufâ'ale (مفاعلة) kalıbının edilgen yapımında aynı üç harfli yalın (sülâsî mücerred) fiillerde olduğu gibi, fiilin başındaki harekeli harf ötre ile, sondan bir önceki harf ise kesre ile harekelenir. Burada fazla harf olan ا, önceki harfin harekesine uygun olarak و harfine dönüşür (Abdulġanî, 2010: 93).

Örneğin, شَاهَدَ→**شُوهِدَ** ′tanık oldu-**tanık olundu**`, خَاصَمَ→**خُوصِمَ** ′muhasamat etmek- **muhasamet edilmek**`, طَارَدَ→**طُورِدَ** ′kovaladı-**kovalandı**`.

- Kelime başında bulunan ve yalnız yazıldığı zaman okunan, başka kelimeden sonra geldiğinde yazılsa da okunmadan atlanılan vasıl hemzesi ile başlayan mazi fiil, edilgen yapıldığında fiilin birinci ve ikinci harfi zamme ile harekelenir. Sondan bir önceki harfin harekesi kesre yapılır. Son harfin harekesi ise aynı kalır (el-Hamelâvî, 1957: 90):

  اُسْتُخْرِجَ المعدنُ ′**maden çıkarıldı**`.

  Istek$_1$k$_2$ak$_3$e → ustuk$_1$k$_2$ik$_3$e

  اُنْطُلِقَ بزيد ′Zeyd ile **başlanıldı**`.

  Ink$_1$ak$_2$ak$_3$e → unk$_1$uk$_2$ik$_3$e

a. Üç harfli, ilaveli, ikinci harfi illetli olan fiiller (sülâsî mezid mu‘tel el-‘ayn) ve ifti‘al (افتَعَلَ) ya da infi‘al (انفَعَلَ) vezninde ise edilgen yapıldığında birinci harf ötre, üçüncü harf ise ya ötre ile harekelenerek sondan bir önceki illetli harf و harfine dönüştürülür ya da kesre ile harekelenerek sondan bir önceki illetli harf ي harfine dönüştürülür. Son harfin harekesi ise aynı kalır (Yâkût, 2009: 487; Abdulġanî, 2010: 93).

  Örneğin, اِخْتَارَ→**اُخْتُوِرَ / اُخْتِيرَ** ′seçti - **seçildi**`, اِحْتَالَ→**اُحْتُوِلَ / اُحْتِيلَ** ′dolandırdı - **dolandırıldı`.**

b) Geniş Zamandaki Fiilin Edilgen Yapılması

Herhangi bir geniş zaman (muzâri) fiili edilgen yapmak için fiilin başındaki geniş zamana işaret eden harf (muzâra‘at harfi) ötrelenir. Ayrıca sondan bir önceki harf ise üstün ile

harekelenir (Hasan, 1974: 99; Yâkût, 2009: 486; Abdulġanî, 2010: 93-96; el-Afgânî, 2003: 52; el-Nadiri, 2014: 358):

a. يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمَاهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْأَقْدَامِ (Rahmân, 55/41) ´Günahkârlar simalarından **tanınır,** perçemlerinden ve ayaklarından **yakalanırlar**` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 532).

b. لَيْسَتِ الأَخْلاَقُ محفوظَاتٍ تُحْشَي بها الأذْهَانُ ´Ahlâk, ezberlenen erdemlerle zihni doldurmaktan ibaret değildir`.

c. يُعْتَمَدُ علي العقلِ في تمييزِ الحقُ من الباطلِ ´Gerçeği yalandan ayırt etmekte akla **dayanılmaktadır**`.

Geniş Zamandaki sâlim ve illetli fiillerde de aynı kurallar uygulanır. Ancak, fiilin sondan bir önceki harfi و veya ي olursa, bu harfler ا elif harfine dönüşmektedir (Yâkût, 2009: 486). Örneğin, يَصوم→يُصْوَمُ>يُصَامُ ´oruç tutar - **oruç tutulur**`.

يَسْتَقِيمُ: ´doğru oluyor`, fiilinden edilgen geniş zaman yapıldığında يُسْتَقَامُ: ´doğrultuluyor`, olur. Bu kelimenin aslı يُسْتَقْوَمُ şeklindedir. (و) "vâv" harfinin harekesi bir önceki harfe nakledilir يُسْتَقَوْمُ olur. (و) "vâv" sâkin, bir önceki harf üstünlü olduğu için (و)"vâv", (ا) "elif"e dönüşür ve böylece يُسْتَقَامُ şeklini alır (Bolelli, 2013: 40).

3.1.2. Söz Dizimi Açısından Edilgen Fiiller

Arapçada fiilin söz dizimi açısından edilgen hâle getirilmsinde fâ'il düşürüldükten sonra onun yerini alan dört grup unsur vardır.

Arapça dil bilgisi kitaplarında fâilin yerine geçirilen ve başında edilgen fiil bulunan ötreli isme *nâib-u'l fâil* (fâilin vekili) adı verilmektedir (el-Zahranî, 2009: 120; el-Fevzan, 1999: 339):

3.1.2.1. Geçişli Fiillerde Edilgen Yapı

3.1.2.1.1. Belirtili Nesne

Arapçada genel olarak edilgen fiil, nesne alan geçişli (müte'addi) fiil ile yapılmaktadır. Fiilin yapısı etken yapıdan edilgen yapıya dönüşünce cümledeki belirtili nesne (mef'ûlün bih sarih), fâilin yerine geçer ve onun harekesini alır, yani hareke (i'râb) bakımından ötreli (marfû') olur. Böylece nesne olan kelimeye *nâib-u'l fâil* (sözde özne) denilmektedir (el-Ġalâyînî, 2013: 411-412; Hanani, 2007: 48). Örneğin,

هُزِمَ **العدوُّ** ´**Düşman** yenildi`.

يُكْرَمُ **المُجتهدُ** ´**Çalışkan** ödüllendirilir`.

وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَتْ **رُسُلٌ** مِنْ قَبْلِكَ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (Fâtır, 35/4) ´Sana yalancı diyorlarsa (bilesin ki) senden önceki **peygamberler** de yalancılıkla itham edilmişlerdir. Bütün işler sonunda Allah'a döndürülecektir` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 434).

خُلِقَ **الْإِنسَانُ** مِنْ عَجَلٍ (Enbiyâ, 21/37) ´**İnsan,** aceleci olarak yaratılmıştır` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 324).

İki veya üç nesne alan fiillerde, genellikle birinci nesne sözde özne olur. Kelime sonlarında meydana gelen hareke veya harf değişimleri bakımından üstünlü (mansûb) iken ötreli (marfû') olur; diğer nesneler olduğu gibi kalır, onlarda değişiklik olmaz. Örneğin,

أُعْطِيَ **الفقِيرُ** دِرْهَماً ´**Fakire** bir dirhem verildi`.

ظُنَّ **زُهَيرُ** مُجْتَهِداً ´**Züheyr'in** çalışkan olduğu sanıldı`.

Eğer cümlenin anlamında bir karışıklık olmayacaksa, iki nesne alan fiillerde ikinci nesne, sözde özne olabilir:

كُسِيَ الفقيرَ **ثوبٌ** ´Fakire **bir elbise** giydirildi`.

أُعْطِيَ المَسْكِينَ **دِينَارٌ** ´Yoksula **bir dinar** verildi` (el-Ġalâyînî, 2013: 411-412; Hanani, 2007: 48).

Üç nesne alan fiillerde yalnızca ilk nesne sözde özne olur (el-Bağdâdî, 1997: 336):

نُبِّئتُ عَمْراً غيرَ شاكرٍ نِعمَتِي ´**Bana haber verildi** ki Amr kendisine yaptığım iyilikleri takdir etmiyormuş`.

Bu cümlede ilk nesne, dolayısıyla sözde özne, fiilin sonuna birleşen şahıs zamiri (muttasıl mütekellim zamiri) olan ت harfidir.

3.1.2.2. Geçişsiz Fiillerde Edilgen Yapı

Geçişsiz fiilin edilgen yapılabilmesi için bazı şartlar vardır. Bunları şu şekilde sıralanmaktadır:

3.1.2.2.1. Hâl Kategorisini Gösteren Harfler (Câr) ve Mecrûr Kavramı

Arapçada hâl eklerine tekabül eden harf olan "harf-i cer"e *câr*, kendisinden sonra gelen isme ise *mecrûr* denir. Cer harfleri, isimlerin önüne gelerek onları esreli yaparlar. Arapçada yirmi kadar cer harfi vardır. Her harfin başlı başına bir anlamı vardır (el-Ġalâyînî, 2013: 597-615; Maksudoğlu, 1969: 192-205):

1. بِ: "ile / vasıtasıyla / -DA / -DAn dolayı" anlamındadır ve yemin de bildirir.
2. مِنْ: "-den, -dan" anlamındadır.
3. إِلَى: "-a, -e" anlamındadır.
4. حَتَّي: "-a, -e" kadar" anlamındadır.

5. عَنْ: "-dan, -den" anlamındadır.
6. عَلَي: "-in üzerinde, üzerine" anlamındadır.
7. في: "-in içinde / -da, -de" anlamındadır.
8. كَ: "gibi" anlamındadır.
9. لِ: "-için / -a, -e / -e ait / sahiplik" anlamındadır.
10. , 11. و، ت: kasem (yemin, ant) bildirir.
12. , 13. مذ ومنذ: "-DAn beri, -DIr, …önce" anlamındadır.
14. ربَّ: "olur ki, bazı, nice (azlık / çokluk)" anlamındadır.
15. ,16., 17. خَلاَ، عَدَا، حَاشَا: "-dan, den başka, hariç" anlamındadır.
18. كَيْ: "-için, diye, amacıyla, nedeniyle" anlamındadır. ما soru işaretine girer ve niçin anlamındaki (كَيْم) kelimesini oluşturur.
19. مَتَي: Huzeyl lehçesinde "-dan, -den" anlamında kullanılmaktadır (el-Ġalâyînî, 2013: 614).
20. لَعَلَّ: "belki, muhtemelen" anlamındadır.

Cümledeki fiil, geçişsiz bir fiil ise, edilgen yapıya dönüştürülünce, câr ve mecrûr sözde özne olur. Fâʻil silinince câr ve mecrûr onun yerine geçer ve bulunduğu yer itibariyle ötreli olur (Yâkût, 2009: 488-489; el-Nadiri, 2014: 357; el-Zahranî, 2009: 121):

وَلَمَّا **سُقِطَ فِي أَيْدِيهِمْ** وَرَأَوْا أَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا قَالُوا لَئِنْ لَمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ (A'râf, 7/149) ´Ne zaman ki (yaptıklarından dolayı pişmanlık duyup, başları) **elleri arasına düşürüldü** ve kendilerinin gerçekten şaşırıp saptıklarını görünce: "Eğer Rabbimiz bize merhamet etmez ve bizi bağışlamazsa kesin olarak hüsrana uğrayanlardan olacağız" dediler`.

Kütüphaneye ذُهِبَ إلى المكتبة ´ gidildi`.

İşe نُظِرَ في الأمر ´ bakıldı`.

على اعتداءٍ لا يُسْكَتُ ´**Saldırganlık ve zulüm karşısında** susulmaz`.

كل ذلك بسبب التهمة الخبيثة الكاذبة التي قُذِفت **بها** من داخل البيت (Mahfuz, 1986: 90). ´Bütün bunlar ev içinden benim üzerime atılan asılsız kötü amaçlı suç yüzünden oldu`.

3.1.2.2.2. Özel Çekimli Zarf

Bazen belirli bir zaman veya mekâna işaret eden zarf, çekimli olarak veya sıfat, izafet ve özel isim ile kullanıldıklarında, sözde özne olabilir (er-Racihi, 1999:30; el-Nadiri, 2014: 357; el-Ġalâyînî, 2013: 413):

قُضِيَ **يومٌ** بهيج ´Neşeli **bir gün** geçirildi`.

انْتُظِرَتْ **ليلةُ العيد** ´**Bayram gecesi** beklenildi`.

صِيمَ **رَمَضَانُ** ´**Ramazan** orucu tutuldu`.

جُلِسَ **مَجْلِسٌ** مُفِيدٌ ´Faydalı **bir oturum** gerçekleştirildi`.

جُلِسَ **أمام الأمير** ´**Emîrin karşısında** oturuldu`.

3.1.2.2.3. Özel Çekimli Mastar

Çekimli (mutasarrıf) mastar, çekime girebilen, cümledeki yerine göre ötreli, üstünlü veya esreli olabilen mastarlardır. Bütün mastarları içeren ve fiilin anlamını pekiştiren üstünlü mastar olan mef'ûl-ü mutlak olabildiği gibi cümle içinde özne ve nesne konumunda da gelebilen mastarlardır. Muhtas mastar ise anlamı müphem olmayan, fiile sayı ve çeşit anlamı katan mastarlardır (el-Ġalâyînî, 2013: 413). Edilgen yapılı cümlede mastar, fâ'ilin yerini ve harekesini alır (el-Nadiri, 2014: 356):

فَإِذَا **نُفِخَ** فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ (Hâkka, 69/13) ´Sûr'a bir defa üflendiğinde` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 566).

أُقْتُرِحَ اقتراحٌ جيّدٌ ´İyi bir öneri de bulunuldu`.

قُوتِلَ قِتالُ الشجعانِ ´Yiğitlerin savaşı gibi/ yiğitler gibi savaşıldı`.

جُلِسَت جلستان لبحثِ الموضوعِ ´Konuyu incelemek için iki kere toplanıldı`.

عُلِمَ عِلمُ وافٍ ´Yeterli derecede ilim tahsil edildi`.

تُكُلِّمِ كلامٌ واضحُ الدلالةِ ´Anlamlı bir konuşma yapılmıştır`.

3.1.3. Edilgen Yapılar İçinde İsm-i Mef'ûl ve İsm-i Mensûbun Rölü

İsm-i mef'ûl, edilgen fiil gibi görev görerek sözde özne alır. İsm-i mef'ûl işten etkilenen isimdir. İsm-i fâ'ilin zıt anlamlısıdır. İsm-i fâ'il *"yapan, yapıcı, yapar"* gibi anlam ifade ederken, ism-i mef'ûl *"yapılan, yapılır, yapılmış"* anlamını ifade eder. Üç harfli fiillerden مَفْعُولٌ vezninde gelir: مَقْتُولٌ ´Öldürülmüş`, مَفْتُوحٌ ´Açılmış`, مَبْعُوثٌ ´Gönderilmiş`, مَكْتُوبٌ ´Yazılmış`, مَسْكُوبٌ ´Dökülmüş` gibi. Üç harfli ilaveli (sülasi mezid) ile dört harfli yalın (rubai mücerred) ve ilaveli (mezid) fiillerden ism-i mef'ûl geniş zaman (muzâri) fiilinden yapılır. Geniş zaman fiilinin başındaki harf yerine ötreli م getirilir ve sondan önceki harfin harekesi ise üstün yapılır: يُبَعْثِرُ ´Alt üst edip dağıtır``den مُبَعْثَرٌ ´Dağınık olan şey`, يُنَاقِشُ ´tartışır``den مُنَاقَشٌ ´tartışılan`, يَسْتَخْرِجُ ´Çıkartır``den مُسْتَخْرَجٌ ´Çıkartılan` gibi. İsm-i mef'ûller başında mübteda (isim cümlesinin öznesi), soru veya olumsuzluk edatı geldiğinde, edilgen fiiller gibi sözde özne alır (Sarmış, 2008: 404-407):

الكُتُبُ **المُصَوَّرَةُ** صُحُفُهَا قَلِيلَةٌ ´Sayfaları **resimlendirilen** kitapların sayısı azdır`.

أَمَسْمُوعٌ الصَّوْتُ؟ ´Ses **duyuluyor mu**?`.

مَا مُسْتَضْعَفٌ الأَغْنِيَاءُ فِي العَالَمِ ´Dünyada zenginler **ezilmiş** değillerdir`.

صَدِيقٌ مَحْمُودٌ خُلُقُهُ خَيْرٌ مِنْ صَدِيقٍ مَذْمُومٍ خُلُقُهُ ´Ahlakı **övülen** bir arkadaş, ahlakı **yerilen** bir arkadaştan daha iyidir`.

فَقِيرٌ مَمْدُوحَةٌ أَعْمَالُهُ خَيْرٌ مِنْ غَنِي مَرْدُودَةٍ أَقْوَالُهُ ´İşleri **övülen** bir fakir, sözleri **reddedilen** bir zenginden daha iyidir`.

Bu cümlelerde ism-i mef'ûl olan المُصَوَّرَةُ, مَسْمُوعٌ, مُسْتَضْعَفٌ, مَحْمُودٌ, مَذْمُومٍ ve مَمْدُوحَةٌ edilgen fiil gibi görev görür ve ondan sonraki gelen kelimeler صُحُفُهَا, الصَّوْتُ, الأَغْنِيَاءُ, خُلُقُهُ, أَعْمَالُهُ ve أَقْوَالُهُ sözde özne olarak ötre ile harekelenir.

İsm-i mensûb, bir yer, bir varlık veya bir işle ilgiyi, nisbeti bildiren isimdir. İsm-i mensûb da edilgen fiil gibi görev görür ve sözde özne (nâib-i fâil) alır. İsm-i mensûb yapmak için o ismin son harfi esreli olur ve yanına şeddeli bir يّ ilave edilir (eş-Şevva: 2007: 109; Bolelli, 2013: 44):

هذا الثوبُ دِمشقيٌّ نَسجُه ´Bu elbisenin dokuması **Şam'da yapılmıştır**`.

صَاحِبْ رَجُلاً نَبَوِيّاً خُلُقُهُ ´Ahlakı **peygamberinki gibi olan** adamla arkadaşlık et!`.

رَأَيْتُ رَجلاً مَكياً أَبُوه ´Babası **Mekkeli** bir adam gördüm`.

Örneklerdeki ism-i mensûb olan دِمشقيٌّ, نَبَوِيّاً ve مَكياً edilgen fiil gibi görev görür ve ondan sonra gelen kelimeler نَسجُه, خُلُقُهُ ve أَبُوه sözde özne olarak ötre ile harekelenir.

3.1.4. Semantik ve Belâğat Açısından Edilgen Fiiller

Arapçada edilgen yapı çeşitli amaçlar için öznesi eksiltilen bir eylem olarak düşünülür. Bu edilgen yapının işlevsel özelliklerinin bir söylemin anlamına olan etkileri, cümleye kattığı anlamsal boyutları ve kullanım amaçları, lafzi ve manevi gayeler doğrultusunda olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

3.1.4.1. Lafzi Gayeler Doğrultusunda Yapılan Edilgen Fiiller

Arap gramerciler, edilgen yapının kullanımını seci, kafiye ve îcâza (az sözle çok şey anlatma, sözü kısaltma) bağlamaktadırlar (er-Racihi, 1999: 22-23; Yâkût, 2009: 484):

Kafiye: **ودائع** إلا وما المال والأهلون ´Mal ve aile emanetten başka bir şey değil,

الودائعُ تُرَدَّ أنْ يوماً ولابد ´Emanetlerin illaki bir gün iade edilmesi gerekir`.

Seci: ´ **سيرتُه** **سريرتُه،** حُمِدَتْ مَنْ طابتْ Serîresi hasene olanın sîreti övülür (kimin içi güzel olursa onun ahlâkı, kişiliği övülür)`.

İcaz: وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُم بِه (Nahl, 16/126) ´Eğer ceza verecekseniz, size yapılanın misliyle ceza verin.

3.1.4.2. Manevi Gayeler Doğrultusunda Yapılan Edilgen Fiiller

a. Fâ'ilin Muhatap Tarafından Bilinip Değinilmesine İhtiyaç Olmadığında Edilgen Yapılması

Özne muhatap tarafından bilindiği hâlde, eksiltilerek edilgen fiil kullanımı tercih edilebilmektedir (Hanani, 2007: 53):

وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنتُمْ تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللَّهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ ۗ وَمَن يَعْتَصِم بِاللَّهِ فَقَدْ **هُدِيَ** إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ (Âl-i İmrân, 3/101) ´Size Allah'ın âyetleri okunup dururken,

üstelik Allah'ın Resûlü de aranızda bulunurken nasıl inkâra saparsınız? Her kim Allah'a bağlanırsa, kesinlikle o, **doğru yola iletilmiştir**` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 62). Burada doğru yola ileten, hidâyet eden Allah'tır, fâ'ilin bilindiği ve yüceltildiği için hazfedilmiştir.

وَإِذَا جَاءَتْهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّى **نُؤْتَى** مِثْلَ مَا أُوتِيَ رُسُلُ اللَّهِ (En'âm, 6/124)

´Onlara bir âyet geldiğinde, "Allah'ın elçilerine verilenin benzeri bize de **verilinceye kadar** asla inanmayacağız" dediler` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 142). Talepte fâ'il belli olduğu için hazfedilmiştir.

الإنسان قد **وُجِدَ** وهو لا يعرف كيف حدث ذلك (Mansur, 2001: 21). ´İnsan **yaratılmıştır** fakat yaratılışın mahiyetini bilemez.`

b. Fâ'ilin Bilinmemesi Nedeni ile Edilgen Yapılması

Fâ'ilin, muhatap tarafından bilinmemesi durumunda edilgen fiil kullanılabilmektedir (er-Racihi, 1999: 23; el-Ġalâyînî, 2013: 411):

المنزلُ **سُرِقَ** ´ev **soyuldu**`.

من الممكن أن هناك أشياء كثيرة غامضة ولكنها لا تمنعنا من الحياة ولا الاستمرار.. وأن أكثرنا لا يعرف كيف **يُصنَع** هذا الورق ولا هذا الحبر.. (Mansur, 2001: 38).

´Esrarengiz birçok şey olabilir, ancak hayatı yaşamamıza ve yolumuza devam etmemize engel olamaz… Hatta çoğumuz bu kağıdın veya bu mürekkebin nasıl **hazırlandığını** bilemiyoruz…`

c. Fâ'ilden ya da Fâ'il için Korkulması Nedeni ile Edilgen Yapılması

Kişi, işi yapanı bildiği halde ya kendisine kötülük yapılmasından ya da hedef göstermekten kaçındığı için de edilgen fiil yapısını kullanabilir (el-Ġalâyînî, 2013: 411):

الحصانُ **سُرِقَ** ´At **çalındı**`.

هُدِمَ البناءُ ´Bina **yıkıldı**`.

كُسِرَ البابُ ´Kapı **kırıldı**`.

Bu cümlelerde edilgen fiil kullanımının sebebi; konuşan tarafından fâ'il bilindiği halde korkulması, veya yaptığı işten dolayı çekinilmesi olabilir.

d. Yüceltme Amacıyla Edilgen Yapılması

Fâ'ilin yüceliği, ululuğu ve azameti için edilgen fiil kullanılabilir (er-Racihi, 1999: 23; Yâkût, 2009: 486;):

قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ (Zâriyât, 51/10) ´(Peygamber ve Kur'ân hakkında değişik yalanlamalarla ortaya çıkanlar) o yalancılar kahrolsunlar`.

كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا (Fecr, 89/21) ´Hayır, yeryüzü (kıyamet sarsıntısıyla) parça parça olup dağıldığı zaman…`.

وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ جَهَنَّمَ زُمَرًا (Zümer, 39/71) ´O küfredenler, bölük halinde cehenneme sürülür`.

e. Küçümseme Nedeniyle Edilgen Yapılması

Fâ'ili küçümsemek ve değersiz kılmak için cümlede hazfedilerek edilgen fiilinin kullanımı tercih edilebilmektedir (er-Racihi, 1999: 23):

عُمَرُ رضي الله عنه طُعِنَ ´Ömer (r.a.) **bıçaklandı**`.

الحسين بن علي رضي الله عنهما قُتِلَ ´Hüseyin b. Ali (r.a.) **öldürüldü**`.

بلال بن رباح رضي الله عنه أُوذِي ´Bilâl bin Rabah (r.a.)'a **işkence edildi**`.

الرَئيسُ أُغتيِلَ ´Cumhurbaşkanına **suikast yapıldı**`.

f. Fâ‘il Kullanımının Gereksiz Olduğu Durumlar

Bazı dilciler, edilgen yapının bu işlevini özetleme, fâ‘ili belirsiz bırakma gibi gayeler doğrultusunda da kullanılabileceğini açıklamıştır. Edilgen yapı kullanımıyla, konuşurun doğrudan önem verdiği noktanın öne çıkarıldığı belirtilmektedir (Muhammad, 2006: 55; Karataş, 2013: 284-285, es-Semerrâî, 2003: 62):

وَإِذَا **حُيِّيتُمْ** بِتَحِيَّةٍ **فَحَيُّوا** بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا (Nisâ, 4/86) ´Size bir **selâm verildiğinde** ya daha güzeli ile veya dengi ile cevap verin` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 90).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا **إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا** فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ (Mücâdele, 58/11) ´Ey iman edenler! Size, bulunduğunuz toplantılarda "Yer açın" **dendiğinde** yer açın ki, Allah da size genişlik versin` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 542).

وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ **أُحْصِرْتُمْ** فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ (Bakara, 2/196) ´Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin; **engellenirseniz** kolayınıza gelen bir kurban gönderin` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 29).

هذا الأستاذ الكبير هو الشاعر اللاتيني القديم أوفيد **وُلِد** قبل الميلاد بثلاثة وأربعين عاماً (Mansur, 2001: 10). ´Bu büyük üstat eski Latin şairi Ovidius, M. Ö. 43 yılında doğmuştur (**doğurulmuştur)**.`

g. Çokluk İfade Etmesi

Etken yapıda fâ‘il açık seçik ve belirgin durumda iken edilgen yapı bazı bağlamlarda fâ‘ilin birden fazla olabileceğine işaret eder. Aşağıdaki ayetlerde (قِيلَ) fiiline Allah (C.C.), Peygamber (a.s.), öğüt veren salih kişiler fâ‘il olarak takdir edilebilir. Ayrıca bu ayetlerde

"söyleyen" fâ‘ilden ziyade onların takındıkları tavır, aldıkları tutumun öne çıktığını söylemek mümkündür (Karataş, 2013: 285; Muhammad, 2006: 56):

وَإِذَا **قِيلَ** لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ (Bakara, 2/11) ´Onlara: "Yeryüzünde fesat çıkarmayın" **denildiğinde**, "Biz ancak ıslah edicileriz!" derler`.

وَإِذَا **قِيلَ** لَهُمْ آمِنُواْ كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُواْ أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاء أَلا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاء وَلَـكِن لاَّ يَعْلَمُونَ (Bakara, 2/13) ´Onlara, "Diğer İnsanlar gibi siz de iman edin" **denildiğinde**, "Akılsızların inandıkları gibi biz de inanalım mı?" derler. Biline ki, asıl akılsızlar onlardır, fakat bilmezler` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 2).

رحنا نتكلم ونحن نأكل عن زملائنا في الصحيفة وعما حدث لهم خلال تلك السنين المليئة بالتقلبات. نتحدث عمن صعد نجمهم علي غير توقع وعمن **أُبعِدوا** دون إنذار تطبيقاً لسياسة السادات (Tahir, 2001: 34*).* ´Yemek yerken değişmelerle dolu yıllarda gazetedeki meslektaşlarımızın başına gelenler hakkında konuşuyorduk. İşinde beklenmedik şekilde yükselenlerden ve Sedat'ın politikasına uygun olarak uyarı yapılmadan **kovulanlardan** bahsediyorduk.`

Yazar, bu örnekte belli bir politikaya göre gazaetede yükselenler ve işten atılanlardan bahsetmiş.

h. İstikrar ve Sebat Anlamı Taşıması

Burada edilgen fiil, bir olgu, bir hüküm zamanla ve kişiyle sınırlı olmadığına delalet etmektedir. Kalıcılık ve süreklilik anlamı katmaktadır (Muhammad, 2006: 58):

وَلَا تَقُولُوا لِمَن **يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ** أَمْوَاتٌ ۚ بَلْ أَحْيَاءٌ وَلَٰكِن لَّا تَشْعُرُونَ (Bakara, 2/154) ´**Allah yolunda öldürülenler için** "ölüler" demeyin. Hayır, onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 23).

Âyette, şehitlik mertebesinin yüceliği vurgulanmaktadır. Zamana bağlı olmayan, değişmeyen bir yargı olduğu için hem edilgen hem de geniş zaman fiili olarak kullanılmaktadır.

فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا **فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ** وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ (Bakara, 283) ´Eğer birbirinize güvenirseniz **kendisine güvenilen kimse emanetini (borcunu) yerine getirsin** ve Rabbi olan Allah'tan korksun` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 48).

Âyet, zaman boyunca borçlar ve alacaklar konusunun belli kurallarını belirtmektedir. Bunlardan biri şahitlerin güvenilir olmasına dikkat çekmektedir. Burada edilgenlik kullanımı, zaman ve kişi sınırlamasından kurtarıp âyetin anlamına süreklilik katmaktadır.

i. Genelleştirme ve Korkutma İfade Etmesi

Korkutma (tehvil) ve genelleştirme yapmakta edilgen fiil cümlesinden yararlanmaktadır (Karataş, 2013: 286; Muhammad, 2006: 58):

وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا **يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ** وَلَا **يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ** وَلَا **هُمْ يُنْصَرُونَ** (Bakara, 2/48) ´Öyle bir günden sakının ki, o gün hiç kimse bir başkası için bir şey ödeyemez. Hiç kimseden (Allah'ın izni olmadıkça) **şefaat kabul olunmaz**, **fidye alınmaz** (hiçbir kimsenin yerine başkası kabul edilmez). **Onlara asla yardım da yapılmaz`** (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 24).

Burada fiil hem edilgen hem de geniş zamanda, korkutma ve genelleştirmeye delalet etmektedir. Bu anlamı vurgulamak için sözde özne olan شفاعة (şefaat) ve عدل (fidye) kelimeleri belirtisiz (nekre) olarak kullanılmıştır.

إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُواْ **مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُواْ** وَرَأَوُاْ الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الأَسْبَابُ (Bakara, 2/166) ´Kendilerine **uyulanlar** o gün azabı görünce, kendilerine uyanlardan uzaklaşacaklar`.

Bu ayette اتبعوا fiilinin hem edilgen yapıda gelmesi hem de الذين gibi bir bağlayıcı (ism-i mevsul) unsurun bulunması ayetin anlamını genelleştirmekte ve belirli bir fâ'ilden bahsetmek zorlaşmakta olup benzeri davranış sergileyen herkes ayetin kapsamına girmektedir.

j. Olayın Şiddeti ve Vuku Bulmasının Kesinleşmesi

Bu kullanımın örneği:

هَلْ يَنظُرُونَ إِلَّا أَن يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِّنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ **وَقُضِيَ الْأَمْرُ** ۚ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (Bakara, 2/210) ´Onlar, ille de Allah'ın ve meleklerin, bulutların gölgeleri arasından çıkıp gelmesini ve **işin bitirilmesini** mi bekliyorlar! Bütün işler Allah'a dönecektir` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 31).

Bu fiil hem edilgen hem de bağlama göre geçmiş zamanında olmasına rağmen geleceğe delalet etmektedir. Gelecek zamana delalet etmesi, olayın gerçekleşeceğini gösterir (Muhammad, 2006: 59).

k. Devamlılık Anlamı Taşıması

وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَىٰ حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا ۚ يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ **يُعَمَّرُ** أَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ أَنْ **يُعَمَّرَ** (Bakara, 2/96) ´Yemin olsun ki, onları insanların yaşamaya en düşkünü olarak bulursun; müşriklerden de çok; her

biri ister ki bin yıl yaşasın. Oysa çok yaşatılması hiç kimseyi azaptan kurtarmaz` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 14).

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ **يُذْكَرَ** فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَى فِي خَرَابِهَا (Bakara, 2/114) ´Allah'ın mescitlerinde O'nun adının **anılmasını** yasak eden ve onların harap olması için çalışandan daha zalim kim olabilir?` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 17).

Bu ayetlere bakıldığında (يُعَمَّر) ve (يُذكَرَ) fiilinin hem edilgen hem de geniş zaman fiili olduğu görülmektedir. Geniş zaman fiilinin kullanımı, devamlılığa delalet etmede geçmiş zamandan daha kullanışlıdır (Muhammad, 2006: 59-60).

l. Dua Etme İşlevi Görmesi

وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ ۚ **غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ** وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا ۘ بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ (Mâide, 5/64) ´Bir de Yahudiler, "Allah'ın eli bağlıdır (sıkıdır)" dediler. Söylediklerinden ötürü **kendi elleri bağlansın** ve **lânete uğrasınlar**! Hayır, O'nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir`.

ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ أَيْنَ مَا ثُقِفُوا إِلَّا بِحَبْلٍ مِّنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِّنَ النَّاسِ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ **وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ** (Âl-i İmran, 3/112) ´Allah'tan bir ipe ve insanlardan bir ipe tutunmadıkça, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, **onlara alçaklık damgası vurulmuş**; Allah'ın gazabına uğramışlar ve **aşağılanmaya mahkûm olmuşlardır**` (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015: 63).

Âyetlerde; أيديهم **غُلّتْ**, عليهم الذِلة **ضُرِبَتْ** ve عليهم المَسكنة **ضُرِبَتْ** edilgen fiilleri, dua etmek işlevinde kullanılmıştır (Muhammad, 2006: 60).

m. Fâ'ili Belirsiz Bırakmak Amacıyla Edilgen Yapılması

Konuşurun, علي مِسكين **تُصَدّقُ** ´Fakire **sadaka verildi**` örneğindeki gibi, tevazu ya da başka bir sebepten dolayı fâ‘ili açıklamak istememesinden de edilgen yapı kullanılabilmektedir:

> **وَقِيلَ الْحَمْدُ** لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (Zümer, 39/75) ´Ve "âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun" **denilmiştir**`.

Âyetin tefsirinde قِيلَ fiilinin fâ‘ilinin açık biçimde belirtilmemesinin sebebinin belirli bir özneden ziyade meleklere özgü değil, tüm salih insanların son sözlerinin aynı olduğuna delalet ettiği dile getirilmiştir (es-Semerrâî, 2003: 63; Muhammad, 2006: 60-61).

n. Zıtlık İfade Etmesi

Muhammad (2006: 62), bu ayette يَقْطَعُون etken fiili ile يُوصَلَ edilgen fiilinin birbirine zıt anlamlı olduğunu açıklamış ve anlamları birbirinin karşıtı olan bu iki fiilin, cümlenin anlamını daha işlek ve verimli bir hâle getirdiğini belirtmiştir:

> الَّذِينَ يَنقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِن بَعْدِ مِيثَاقِهِ **وَيَقْطَعُونَ** مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَن **يُوصَلَ** وَيُفْسِدُونَ فِي الأَرْضِ أُولَـئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ (Bakara, 2/27) ´Ki (bunlar) Allah'ın ahdini, onu kesin olarak onayladıktan sonra bozarlar, Allah'ın kendisiyle **birleştirilmesini** emrettiği şeyi **keserler** ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarırlar. Kayba uğrayanlar, işte bunlardır`.

Azamat, *"Felsefe-t'ul- Mebni Li'l-Mechûl Fi'l-Arabiyye"* (Arapçada edilgen yapının felsefesi) adlı makalesinde, edilgen fiil cümlesi ile ilgili olarak; edilgen fiil cümlesinin derin zihinsel delaletleri olduğunu, açıklama işlevi bulunduğunu ve içinde çok şey gizlediğini, böylece dinleyicinin ilgisini uyandırarak metinle etkileşim kurmasını sağladığını, etken fiil cümlesinden daha fesahatlı ve geniş kapsamlı bilgi içerdiğini, Kur'an-ı Kerim'de kıyamet gününde olacak olaylar ve o günün dehşetinden bahsedilirken

çoğunlukla edilgen fiil kullanılarak tasvir edildiğini belirtmiştir ve 29 ayetten oluşan Tekvîr suresinin 12 ayetinde edilgen fiil kullanıldığını örnek göstermiştir (Azamat, 2011: 125-127):

إِذَا الشَّمْسُ **كُوِّرَتْ** (Tekvîr, 81/1) ´Güneş **dürüldüğü zaman** (ziyası söndürüldüğü zaman)`.

وَ**إِذَا** الْجِبَالُ **سُيِّرَتْ** (Tekvîr, 81/3) ´Dağlar **yürütüldüğü zaman**`.

وَ**إِذَا** الْعِشَارُ **عُطِّلَتْ** (Tekvîr, 81/4) ´Gebe develer **salıverildiği zaman**`.

وَ**إِذَا** الْوُحُوشُ **حُشِرَتْ** (Tekvîr, 81/5) ´Yabani hayvanlar **bir araya toplatıldığı zaman**`.

وَ**إِذَا** الْبِحَارُ **سُجِّرَتْ** (Tekvîr, 81/6) ´Denizler **ateşlendiği zaman**`.

وَ**إِذَا** النُّفُوسُ **زُوِّجَتْ** (Tekvîr, 81/7) ´Nefisler **eşleştirildiğinde** (iyiler iyilerle, kötüler kötülerle bir araya topladığında)`.

وَ**إِذَا** الْمَوْءُودَةُ **سُئِلَتْ** * بِأَيِّ ذَنْبٍ **قُتِلَتْ** (Tekvîr, 81/8-9) ´Diri diri gömülen kız çocuğunun, hangi günahtan ötürü **öldürüldüğü sorulduğu zaman**`.

وَ**إِذَا** الصُّحُفُ **نُشِرَتْ** (Tekvîr, 81/10) ´Amel defterleri **açıldığı zaman**`.

وَ**إِذَا** السَّمَاء **كُشِطَتْ** (Tekvîr, 81/11) ´Gökyüzü (yerinden) **sıyrılıp koparıldığı zaman**`.

وَ**إِذَا** الْجَحِيمُ **سُعِّرَتْ** (Tekvîr, 81/12) ´Cehennem **alevlendirildiği zaman**`.

وَ**إِذَا** الْجَنَّةُ **أُزْلِفَتْ** (Tekvîr, 81/13) ´Cennet **yaklaştırıldığı zaman**`.

Âyetlerde edilgen yapının kullanım amaçları; kıyamet gününde olacak olayların okuyucu ya da dinleyicinin içinde korku hissini uyandırması ve imanını ispatlamaya kalkmasını

teşvik etmesidir. Edilgen yapı bu ayetlerde aynı zamanda olayın keyfiyet ve mahiyetini tam bilmediğimiz için ne kadar gizemli olduğunu belirtir. Olayın büyüklüğüne delalet eder. وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ **سُئِلَتْ** * بِأيّ ذَنْبٍ **قُتِلَتْ** (Tekvîr, 81/8-9) ayetin anlamında geniş ufuklar açar; hem genelleştirme hem çokluk amacıyla yani **قُتِلَتْ** fiilinin fâilinin birden fazla olduğundan dolayı hem de İslam öncesindeki bu davranışın küçümsenmesi ve kötülenmesi amacıyla edilgen yapı kullanılmıştır. Diğer ayetlerde fâil bilindiği için ve kim olduğu tespit edilebildiği için yüceltme amacıyla edilgen yapı kullanılmıştır. Etken cümlelerin kullanılması durumunda anlatım daha yüzeysel ve etkisiz olabilirdi (Azamat, 2011: 128-130).

3.2. Arapçada Sadece Edilgen Olarak Kullanılan Fiiller

Bu edilgen yapılar kendiliğinden olma da anlatabildiğinden dönüşlü çatı içine girmeyip Arapçada edilgen yapı içinde değerlendirilmektedir.

Arapçada bu yapılar daha çok geçmiş zamanda edilgen olarak kullanılmaktadır (eş-Şafîî, 1987: 11-76|; Yakût, 2009: 494; eş-Şevva, 2007: 29-34; er-Racihi, 1999: 16):

أُبْشِرَ الرجُلُ: Adam müjdelendirildi (sevindirildi).

أُبْهِلَتِ الناقَةُ: Deve ihmal edildi.

أُحِيطَ بالقوم: Kavim kuşatıldı.

أُسْتُنْقِع اللون: Rengi değiştirildi.

أُرِضَ فُلاَن: Filanca hastalandı.

أُرْعِدَتْ فَرَائصُهُ: Titredi.

أُغْمِيَ عليه: Bayıldı.

امتُقِعَ لونُه: Rengi bozuldu.

بُخِتَ: Şanslı oldu.

بُرَّ: (Günahlarından) arındı.

ثُلَّ عَرْشُ القَوْمِ: Topluluğun şerefi yok edildi.

تُودِعَ مِنْ فُلان: Filandan korundu (Kötü kişilerden korundu).

ثُغِرَ فمه: Dişi döküldü.

ثُئِبَ الرجلُ: Adam esnedi (tembelleşti).

جُئِرَ الرجل: Adam hiddetlendi.

جُحِشَ الإنسان: İnsan düşerek yaralandı.

جُنَّ الرجلُ: Adam delirdi.

جُلِزَ الشئ: Kaba ve sert oldu.

حُبِكَ الرجلُ: Adam huysuzlaştı.

حُمَّ فلان: Falanca ateşlendi.

حُرَّ: Isındı.

حُسِفَ الرجلُ: Adam rezil oldu.

خُنَّ البَعِيرُ: Deve nezleye yakalandı.

خُلِجَ الإنسانُ: İnsan ağrı hissetti.

دُبِرَ القومُ: Kavim (rüzgâra) maruz kaldı.

دُجِمَ الإنسانُ: İnsan üzüldü.

دُكَّ الإنسان: Adam hastalandı.

دُخِلَ: (Bedenen ve aklen) rahatsızlandı.

ذُئِبَ الرجل: Adam kurtla korkutuldu.

ذُبَّ البَعيرُ: Sinek deveye kondu.

ذُعِرَ: Korkutuldu / panik oldu / paniğe kapıldı.

رُجِدَ الرجلُ: Adam sarsıldı.

رُدِتَ المرأةُ: Kadın boşandı.

رُدِعَ فلان: Adamın rengi değişti.

رُهِقَ: İftira edildi.

زُحِرَ: Cimrileşti.

زُهِيَ الرجلُ: Adam kibirlendi.

سُبِتَ الرجل: Adam durduruldu.

سُبِه: Bunadı.

سُدِعَ الرَّجُلُ: Adam ağır hastalandı.

شُدِهَ الرَّجُلُ: Adam şaşırdı.

شُئِمَ الرَّجُلُ: Adam kötümser oldu.

شُهِرَ الرَّجُلُ: Adam meşhur oldu.

شُكِيَتْ رِجْلُهُ: Ayağına diken battı.

صُدِعَ: Başı ağrıdı.

صُفِرَ فُلانٌ: Karnında su toplandı.

ضُبِطَت الأرْضُ: Yere yağmur yağdı.

ضُرِبَت الأرضُ: Yer dondu.

طُبَّ الإنْسَانُ: İnsan büyülendi.

طُرِفَتِ العَيْنُ: Göz Kırptı.

ظُفِرَ الرَّجُلُ: Adam az görür oldu.

عُرِبَ الجَرْحُ: Yaranın izi kaldı.

عُقِرَتْ المرأةُ: Kadın kısırlaştı.

عُنِيَ بالأمر: İşe önem verildi

غُبِطَ: İyileşti.

غُبِنَ: Kandırıldı.

فُئِدَ: Kalbi ağrıdı.

فُصِمَ البَيْتُ: Ev yıkıldı.

قُبِضَ فُلان: Falanca (ruhu) kabz olundu.

قُحِطَ القوم: Kavim kıtlığa maruz kaldı.

كُبِدَ فُلانٌ: Falancanın karaciğeri hastalandı.

كُفَّ الإنسان: Adam kör oldu.

لُحِفَ فُلانٌ مِنْ مَاله: Falancanın malı eksildi.

مُخِضَت المرأةُ: Kadın (doğum sebepli) sancılandı.

مُطِرْنَا: Yağmura tutulduk.

نُزِحَ له: Sürgüne gönderildi.

نُزِفَ فلان دمه: Filan (yara veya hastalıktan dolayı) kan kaybetti.

نُسِيَ: Unutuldu.

هُدِمَ الرَّجُلُ: Adamı deniz tuttu.

هُرِعَ: Süratle yürüdü.

هُزِلَ: Zayıflandı.

وُبِئَتْ الأَرْضُ: Bir yer vebaya yakalandı.

وُبِلَتْ الأَرْضُ: Yere sağanak yağmur yağdı.

وُحِشَ المَكانُ: Yer ıssızlaştı.

وُزِرَ فلان: Adam günaha düşürüldü.

يُرِق فلانَ: Adam sarılığa yakalandı.

يُسِرَ الرَّجُلُ: Adam zenginleşti.

3.3. Arap Basın Dilinde Edilgen Yapımı

Arapçada genel olarak biçimsel yöntemle ifade edilen edilgen yapısı, çözümlemeli yöntemle sınırlı olsa da basın dilinde ifade edilebilmektedir. Bu yapı Arap dilcileri tarafından Kur'ân'da yerleşik gramer kurallarına aykırı bir dil yapısı olarak sayılmaktadır.

Günümüzde Batı dillerinin etkisiyle günümüz Arapçasında edilgen yapının, geçmiş zaman fiillerini edilgen yapmak için ilk harf ötrelenmesi, sondan bir önceki harf ise

esrelenmesi ve geniş fiilini edilgen yapmak için geniş zamana işaret eden harf (muzâra‘at harfi) ötrelenmesi, sonra sondan bir önceki harf ise üstün ile harekelenmesi şeklinde yapılan asıl çekimi yerine, özellikle basın dilinde ve tercüme edilen yazılarda bir fiilin mastarından önce تَمَ geçmiş zaman fiili ya da يَتِمُّ geniş zaman fiilinin getirilmesiyle edilgen yapıldığı görülmektedir (Karataş, 2013: 226-227; Suçin, 2017: 55).

١٨ أغسطس٢٠١٠ آخر اتفاق **تم توقيعه** هو اتفاق إعفاء جوازات السفر الدبلوماسية والخاصة والمهمة من تأشيرات الدخول.

18 Ağustos 2010 tarihinde (Mısır ile Vietnam arasında) **imzalanan** en son anlaşma; diplomatik değer taşıyan, önemli ve özel pasaportların (Vietnam'a) giriş vizesinden muaf tutulduğunu bildiren bir anlaşmadır` (http://m.akhbarelyom.com/news/newdetails/2531352/1).

حالياً **يتم تفعيل** أعمال هذه اللجنة، لتحقيق النتائج المرجوة من انعقادها ومن ثم تنفيذ أعمال الاجتماعات الفنية التي **عُقدت** علي مدار اليومين الماضيين.

Şu anda, komite toplantısından beklenen sonuçlara ulaşabilmek için, çalışmalar **faaliyete geçirilerek** son iki günde **düzenlenen** teknik toplantılardan elde edilen çalışma sonuçları yürütülmeye başlanmıştır` (http://m.akhbarelyom.com/news/newdetails/2531352/1).

٣٩ شركة متخصصة في إنتاج الطاقة طبقاً للمواصفات العالمية **تم اختيار**.

Uluslararası standartlara göre enerji üretiminde uzmanlaşmış 39 şirket **seçildi**` (http://www.youm7.com/story/2017/9/6).

وقال وزير التنمية المحلية الدكتور هشام الشريف إنه **تم التطرق** خلال الاجتماع إلى برنامج ترسيخ العدالة الاجتماعية التي تضعها الحكومة علي أجندة العمل الوطني للاهتمام بالقري وكافة محافظات مصر وأيضاً ما يتعلق بمشروعات توصيل الصرف الصحي لحوالي ٢ مليون مواطن لعدد كبير من القري.

Yerel Kalkınma Bakanı Dr. Hişam El

Şerif, toplantı sırasında, hükûmetin ulusal gündem üzerinde sosyal adaleti gerçekleştirme programı kapsamında yapılan çalışmalarda Mısır'ın tüm illeri ve bünyesinde barındırdığı köylere önem verilmesi ve köyün yaklaşık 2 milyon vatandaşına kanalizasyon hizmeti sağlanması konuları üzerinde tartışıldığını söyledi. (https://www.elbalad.news/2914207).

Bu cümlelerde aslında تم توقيعه yerine وُقِعَ; يتم تفعيل yerine تُفعَل; تم اختيار yerine اُختيِرَ ve تم التطرق yerine تُطرِقَ kullanımı gramer kuralları bakımından daha doğrudur.

Yukarıda ele alınan تَمَّ / يَتَمُّ yapısıyla neredeyse aynı işleve sahip olup kelime olarak وَقَعَ، حَدَثَ، تحقَّقَ ´Gerçekleşti, oluştu, meydana geldi` anlamına gelen جَرى ya da يَجْري eylemi bir fiilin mastarından önce getirilerek edilgen yapının işlevinin yerine geçmektedir (Suçin, 2017: 57):

وافق موقع تويتر على إزالة عدد كبير من التدوينات الصغيرة أو ما يعرف "بالتغريدات" التي تناهض السامية، والتي **جَرى تداولُها** بين مستخدمي الخدمة من فرنسا ´Twitter, Fransa'daki kullanıcılar arasındaki dolaşan çok sayıda Yahudi karşıtı "tweet"i siteden silmeyi kabul etti.

Bir kelimenin veya terimin farklı yabancı dillerden öykünme (taklit) yoluyla alınması birden fazla kelimenin yan yana yaşamasına neden olabilir (Suçin, 2017: 98). Türkçe ve Arapçanın öykündüğü diller, genellikle İngilizce ve Fransızcadır. Türk ve Arap edebiyatlarının modern türleri bu dillerden yapılan çeviriler yoluyla yerleşmiştir. Öykünme yoluyla çeviriler sadece Arapçanın sözdizimsel yapısını değiştirmekle kalmaz, aynı zamanda bazen aynı yapının Arapça eş değerinin ihmal edilmesine yol açar (Suçin, 2013: 207).

Arapçada genel olarak edilgen cümlenin öznesi biliniyorsa, dolaylı bir şekilde belirtilmesi değil; etken yapı kullanılması yani etken yapılı cümlelerde belirlenmesi tercih edilmektedir. Fakat günümüzde bu kullanım, bazı Arap dil bilimcileri tarafından "yaygın

hata" olarak nitelense de basın dilinde ve yabancı dillerden çevrilen bazı kitaplarda karşımıza çıkmaktadır. İngilizcedeki *by* ve Azerbaycan Türkçesindeki *täräfindän* sözcüğüne tekabül eden مِنْ قِبَّل kelimesi kullanılarak gerçek özne cümleye tekrar getirilebilmektedir. Bu ifade bir öykünmedir:

> ´Böylece Gazzedeki هَكَذَا **تَمَّ اِكْتِشَاف** "نَفَقُ الشُّهَدَاء" **مِنْ قِبَّل** قُوَّات الاحْتِلال فِي غَزة.
> "şehitlerin tüneli" işgal kuvvetleri **tarafından keşfedilmiş**`. (http://www.alwakeelnews.com/article/257367).
>
> كَانَت الطَّائِرَة **مُصَنَّعَة مِنْ قِبَّل** أَفْضَلُ الشَّرِكَات الأمريكية للطَّيَرَان الجَوِي. كُلّ جُزْء مِن تَصْمِيم وتَصْنِيع الطّائِرَة **تَمَّ المُوَافَقَة** عَليه **مِن قِبَّل** إدَارَة الطّيَرَان الفِيْدَرَالي. ولَكِنَّ للَأسفِ لم يكن يَعْلَمُ المُسَافِرُون وعَددهم ٣٤٦ أَنْ الطّائِرَة تَحوي خَطَأ مَا بِدَاخِلِهَا (Drummond, 2004: 110-111).
>
> ´Uçak, ABD'nin en iyi hava yolu şirketi **tarafından üretilmişti**. Uçağın tasarım ve üretimin her bir bölümü Federal Havacılık İdaresi **tarafından onaylanmıştı**. Fakat ne yazık ki, 346 yolcu, uçağın içinde bir hata olduğunu bilmiyordu`.

3.4. Arapçada Edilgenlik ve Dönüşlülük

Arapçadaki dönüşlülük kavramı ile Türkçedeki dönüşlülük kavramı farklılık göstermektedir.

Arapçada dönüşlü çatı, *"mutavaat fiilleri"* olarak adlandırılmaktadır. Lügatte *"mutavaat"* kelimesi, "boyun eğme, uyma, itaat etme" vb. anlamlarda kullanılmaktadır. Terim olarak mutavaat fiilleri "etkilenmek ve fiilin tesirini kabul etmek" (el-İstirabadi, 1982:103; Holes, 1995:84) ya da "müte'addi fiilin nesnesi üzerinde meydana getirdiği tesiri kabullenmesi" olarak tanımlanmaktadır. Bu durumda geçişli (müte'addi) fiil artık

geçişsiz (lâzım) olur. Geçişli fiilin nesnesi bu fiilin öznesi yerine geçmektedir (Gani, 2014: 2; eş-Şevva, 2007: 45-47):

أغلقتُ بابَ الشرُ **فانغلقَ** ´Kötülüğün kapısını kapattım, o da **kapandı**`.

قشعَتِ الريحُ السحابَ **فأقْشَعَ** ´Rüzgâr bulutu sıyırdı, o da **sıyrıldı**`.

Arapçada **kapandı, sıyrıldı** fiillerinin dönüşlü sayılabilmesi için öncesinde fiilin belitildiği bir önerme düşünülür.

Edilgen çatı ise "*mechûl fiiller*" olarak adlandırılmaktadır. Mechûl kelimesi lügatte جَهَلَ fiilinden ism-i mef'ûl olarak türetilmiş ve anlamı ´bilinmeyen şey` demektir. Terim olarak herhangi bir sebepten dolayı fâ'ili zikredilmeyen, fâ'il yerine geçen başka bir isme isnâd edilen fiil demektir (el-Afgânî, 2003: 52; Bolelli, 2013: 37-38).

Arapçada dönüşlü fiilin belli hükümleri vardır (Gani, 2014:3-4):

1. Fiilin geçişsiz olması gerekir: dönüşlü fiilin kalıbı ne olursa olsun, geçişli (müte'addi) olamamaktadır. Diğer bir deyişle geçişli fiil dönüşlü yapılmamaktadır. Çünkü dönüşlü fiil, başka bir fiilin etkisinde ortaya çıkmış bir fiildir. Başka bir şeyi etkilemediği için nesneye ihtiyacı yoktur. Ancak iki nesne alan geçişli (müte'addi) fiiller, bu kuralın dışında kalmaktadır. Çünkü bu fiillerin dönüşlü (mutavaat) fiil olabilmesi için bir nesne alması gerekir. Mesela, أَلْبَسْتُهُ الثوبَ **فلَبِسَهُ** ´elbiseyi ona giydirdim, o da **giyindi**`. لَبِسَ ´Giyindi` fiili Türkçede tek başına dönüşlü olurken Arapçada dönüşlü olmak için önceki önermedeki fiilin belirtilmesi gerekir.
2. Dönüşlü fiil, önceki cümleye ف harfi ile bağlanmaktadır. Başka bir bağlama harfi getirilmemektedir. ف den önceki cümle "sebep", sonraki ise " sonuç" tur.

´o da انكَسرَ kırıldı`	ف	´Udu كَسَرْتُ العود kırdım`
Sonuç	Sebebiyet edatı	Sebep

3. Dönüşlü fiil ile önceki cümlenin fiilinin aynı kökten gelmesi şarttır. Fakat morfolojik bakımdan farklılık göstermektedir. Ancak Sibeveyhi'nin görüşüne göre; bu iki fiilin aynı kökten gelmeleri şart değildir. Dönüşlü fiilin kökü diğerinden farklı olabilmektedir. Örneğin, ´onu kovdum, o da gitti` طَردتُه فذَهَبَ cümlesinde ´Kovuldu` denmesine gerek yoktur. "فانطرد/فاطرد"
4. Dönüşlü fiil kalıpları ve örnekleri şu şekilde sıralanabilir (es- Semerrâî, 2007: 2-5; eş-Şevva, 2007: 44):

- **انْفعَلَ kalıbı: فانْفَتَحَ** فَتَحْتُه *´onu açtım, o da açıldı`.*
- **افْتَعَلَ kalıbı: فاغتمَّ** غَمَمْتُه *´onu üzdün, o da üzüldü`.*
- **تَفَعَّلَ kalıbı: فتعلَّم** علَّمتُه *´onu öğrettim, o da öğrendi.*
- **فَعِلَ kalıbı: فَرَضِيَ** أَرْضَيْتهُ *´onu razı ettin, o da razı oldu`.*
- **أَفْعَلَ kalıbı: فَأَبْشَرَ** بَشَرَهُ *´onu müjdeledi, o da müjdelendi`.*
- **فَعَلَ kalıbı: فنَطَق** استنطقوه ´onu konuşturdular, o da konuştu`.
- **تَفاعَلَ kalıbı: فَتَبَاعَدَ** بَاعَدْتُهُ *´onu uzaklaştırdım, o da uzaklaştı`.*
- **اسْتَفْعَلَ kalıbı: فَاسْتَرَاحَ** أَرَاحَهُ *´onu dinlendirdi, o da dinlendi`.*
- **اِفْعَوْعَلَ kalıbı**: **فَاحْلَوْلي** حَلّيته *´onu şekerle tatlandırdım, o da tatlı oldu`.*
- **فَعَّلَ kalıbı: فطيَّرَ** أَطَارَهُ *´onu uçurttum, o da uçtu`.*
- **تَفَعْلَلَ kalıbı: فَتَدَحْرَجَ** دَحْرَجْتُهُ *´onu yuvarladım, o da yuvarlandı`.*

- **اِفْعَنْلَي kalıbı: فَاسْلَنْقَي** سَلْقَيْتُه *´onu arkası üzerine düşürdüm, o da sırtı üstüne düştü`.*
- **اِفْعَلَّ kalıbı: فَاحْوَرَّ** حَوَّرَهُ *´onu döndürdüm, o da döndü`.*

Arapçada انْفعَلَ kalıbı dönüşlü yapının en belirgin kalıbıdır. Çünkü dönüşlülük fonksiyonundan başka bir fonksiyona sahip değildir, hiçbir nesne almaz dolayısıyla her zaman geçişsiz fiil olur. Ayrıca bu kalıptaki fazla harflerden olan ن harfi *mutavaat nunu* (dönüşlülük nunu) olarak adlandırılmıştır. Diğer kalıplar işteşlik, mübalağa, edinme, taslama vs. anlamlarının yanı sıra dönüşlülük anlamı da verebilmektedir (eş-Şevva, 2007: 45; er-Racihi, 1973:37-42).

Morfolojik açısından edilgen yapmak için geçmiş zaman fiilinin başındaki harekeli harf ötreli olur. Sondan bir önceki harfin harekesi ise esre yapılmaktadır (Abdulġanî, 2010: 92). Herhangi bir geniş zaman fiilini edilgen yapmak için ise fiilin başındaki geniş zamana işaret eden harf (muzâra'at harfi) ötre ile, sondan bir önceki harf ise üstün ile harekelenir (Hasan, 1974: 99). Arapçada dönüşlü ve edilgen fiil, geçişli fiille kurulur ve geçişsiz fiile dönüşür.

Sentaks (nahiv) açısından kuruluşlarda; geçişli fiilin nesnesi, dönüşlü fiilin öznesi olur. Edilgen bir fiille kurulmuş cümlelerde ise nesne, öznenin konumuna geçer ve sözde özne olur. Örneğin,

a) فَتحتُ البابَ **فانفتَحَ** *´Kapıyı açtım, o da **açıldı**`.* (Mutavaat/Dönüşlü)

b) **فُتِحَ** الباب *´Kapı **açıldı**`.* (Edilgen/Mechûl)

Birinci cümlede انفَتَحَ ´açıldı` dönüşlü fiilinin öznesi البَاب ´kapı` olur. Yani önceki cümlenin nesnesi olan البَاب ´kapı` kelimesi dönüşlü fiilinin öznesi olur. İkinci cümlede de فُتِحَ ´açıldı` edilgen fiilinin, özne yerine geçen البَاب ´kapı` kelimesi, sözde özne olur.

Yani etken cümlenin nesnesi olan البَاب ´kapı` kelimesi, edilgen cümlenin sözde öznesidir, öznenin yerine geçen ögedir.

Bazı Arap dilcileri, edilgen ve dönüşlü yapının birbirine benzediğini hatta semantik bakımından (فُتِحَ، انْفَتَحَ) iki yapı arasında hiçbir fark olmadığını söylemişlerdir (Gani, 2014: 6). Bunun için günümüzde Arap lehçelerinde edilgen yapının kullanımdan kalktığı ve onun yerine dönüşlü çatının geçtiği belirtilmiştir (Muhammad, 2006: 19). Örneğin, Fasih Arapçadaki edilgen yapılı فُتِحَ البابَ ´Kapı (birisi tarafından) açıldı` cümlesi yerine günümüz Arap lehçelerinde edilgen yapı olarak kullanılan, fakat morfolojik bakımından dönüşlü yapı sayılan انْفتَحَ البابُ ´Kapı (kendi kendine) açıldı` cümlesi kullanılmaktadır.

Clive Holes'un, *Modern Arabic Structures, Functions and Varieties* kitabında Arap lehçelerinde edilgenlik *´passives`*, orta edilgenlik *´medio passives`* ve dönüşlülük ´reflexives` ele alınmıştır. Holes, Arap lehçelerinde edilgen çatının fiilin köküne ان veya ات harfleri getirilerek yapıldığını söylemiş ve bu kullanım içinde dönüşlülük anlamı taşıdığı için ona *orta edilgenlik* "medio passives" adını vermiştir. Mısır, Bahreyn, Irak ve Filistin ülkelerinden örnekler vermiştir (Holes, 1995:111-112):

كَتَبَ ´Yazdı` → انْكَتَبَ / اتْكَتَبْ ´Yazıldı`,

سَمَعَ ´Duydu` → انْسَمَع / اتْسَمَع ´Duyuldu`,

شَرَبَ ´İçti` → انشَرَب / اتْشَرَب ´İçildi`,

SONUÇ

Daha önce verilen genel bilgilere uygun olarak Türkçede ve Arapçada edilgenliğin benzerlik ve farklılıkları şu şekilde görülmektedir:

Karşılaştırmalı dil bilimin inceleme alanı, sadece aynı dil ailesinden gelen ve ortak özellikler gösteren dillerle sınırlıdır. Aynı dil ailesinden gelmeyen dillerin incelenmesi karşılaştırmalı dil bilimin konusu değildir. Bununla birlikte, karşıtsal dil bilim farklı dil ailelerinden gelen diller arasında karşılaştırma yapan uygulamalı dil bilim dalıdır.

Türkçe, Ural-Altay dil ailesinden gelen eklemeli bir dildir. Buna karşılık Arapça, Hami-Sami dil ailesinden gelen bükümlü bir dildir. Bunun üzerine iki dil arasında yapılan karşılaştırma şekli, bir karşıtsal karşılaştırmadır.

Türkçe eklemeli bir dil olduğu için sonuna ekler getirilince farklı çatılar kurulmaktadır. Buna karşılık, Arapça bükümlü bir dil olduğundan dolayı bir fiilin çatısını oluşturulabilmek için fiilin kök harflerine ilaveler getirilince belli kalıplar (vezinler) ortaya çıkar. Bu kalıpların müte'addi (geçişlilik), mutavaat (dönüşlülük), müşareket (işteşlik) vs. özel anlamları vardır. Bu noktada iki dil arasında farklı yönler vardır.

Çatı kategorisinin "yapım ekleri" içinde değerlendirilmemesi, ayrı bir bölüm başlığı altında ele alınması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. "Çatı", öznenin fiille bağlantısına bakılarak belirlenmelidir. Fiilin çatısını belirlerken "şekil" değil, "anlam" ve "işlev" esas alınmalıdır. Çünkü bazı fiilleri aynı çatı altında göstermek mümkün değildir. Türkçe açısından eklerin çatıyı belirlemedeki rolü göz ardı edilemez. Çünkü, bu ilgi veya fiilin anlamındaki yöneliş, çatı ekleri sayesinde gerçekleşmektedir. Ancak, bunları yapım eki olarak görüp çatıyı belirlemede ve adlandırmada tek ölçü kabul etmek, yanıltıcı olabilmektedir.

Fiille nesnenin ilgisi, özne sebebiyle değildir. Yalın, türemiş, çatı eki almış bütün fiiller, nesne alabilen ve alamayan olmak üzere ikiye ayrılır. Bu ayrı bir kategoridir.

Her iki dilde çatı kategorisi şu türlere ayrılır: 1. Etken çatı (*mälum növ*), 2. Edilgen çatı (*mächul növ*), 3. Dönüşlü çatı (*ġayıdış növ*), 4. İşteş çatı (*ġarşılıġ növ*), 5. Ettirgen çatı (*icbar növ*). Fiilin olumsuzluk ekleriyle yapılan olumsuz şekli fiil çatısı içinde sayılmamaktadır.

Etken çatı: Azerbaycan Türkçesinde öznesi belli olan fiilleri "mälum növ" olarak adlandırılmaktadır. Yani işi icra eden şahıs kendini cümlede aktif şekilde gösterebilmektedir. Çatı eki almayan bütün basit fiiller, etken çatıda olmaktadır. Arapçada ise etken çatının tam adı "*el fe'l ul-mabni li-ma'lûm*" (الفعل المبني للمعلوم) olmakta ve "fâ'ili anılan fiil" olarak tanımlanmaktadır.

Ettirgen çatı ve oldurgan çatı: Azerbaycan Türkçesinde ettirgen çatı "*icbar növ*" olarak adlandırılmaktadır. Oldurgan çatı sadece Türkiye Türkçesi ile ilgili çalışmalarda görülmektedir. Ettirgen çatı ekleri ile oldurgan çatı ekleri aynıdır: **{-DIr, -t, -Ar, -Ir, -DAr, -Iz}**. Ettirgen çatıda, özne ile nesne arasında bir başka kişi bulunmakta, yani özne başkası aracılığıyla nesne üzerinde etkili olmaktadır. Oldurgan çatıda ise özne, nesne üzerinde doğrudan etkilidir. Yani fiilin belirttiği işi bizzat yapandır. Arada herhangi bir kişi bulunmaz. Ettirgen ve oldurgan çatının bu ayrımı fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliği göz önünde bulundurularak yapılır. Oldurgan çatının işlevi, geçişsiz fiilleri geçişli fiil durumuna getirmektir. Ettirgen çatının işlevi ise geçişli fiillerin gösterdiği eylemi özne dışındaki ikinci veya üçüncü bir özneye yaptırmaktır. Cümlede işi yapan ikinci veya üçüncü öznenin belirtilmesi, ettirgenlik eklerinin belli birleşme kurallarına göre üst üste getirilmesi ile sağlanmaktadır. Her fiile ettirgenlik ekleri getirilebilir. Ancak, her ettirgenlik eki her fiile getirilemez. Bunlar eklendikleri fiil kök ve gövdelerinin son ses durumları ile tek veya çok heceli oluşlarına göre değişiklik gösterirler. Türkçedeki

Ettirgenlik terimine Arapçada tekabül eden özel bir terim yoktur. Ettirgen çatı, Arapçada geçişlilik (müte'addilik) içerisinde ele alınmaktadır. Söz konusu çatı iki nesne ve üç nesne alan müte'addi fiile tekabül etmektedir. Arapçada geçişsiz (lâzım) fiil, geçişli (müte'addi) fiile dönüştürülünce Türkçedeki oldurgan fiil meydana gelmektedir. Geçişsiz (lâzım) fiili geçişli fiile dönüştürmekten maksat, fiile en az bir nesne kazandırmaktır. Geçişli fiillere de ikinci veya üçüncü nesne kazandırmakla ise Türkçedeki ettirgen çatı gerçekleştirilmektedir.

Dönüşlü çatı: Azerbaycan Türkçesinde dönüşlü çatı *"ġayıdış növ"* olarak adlandırılmaktadır. Fiilin bildirdiği işi, öznenin kendi üzerinde yaptığını gösteren fiillere dönüşlü fiiller denilmektedir. Dönüşlü çatıda fiilin öznesi hem fail (yapıcı) olur hem de işten etkilenen (nesne) olmaktadır. Bunun için dönüşlü çatıda başka bir nesneye ihtiyaç duyulmamaktadır. Arapçada dönüşlü çatı *"mutavaat fiilleri"* olarak adlandırılmaktadır. Arapçada dönüşlülük "etkilenmek ve fiilin tesirini kabul etmek"tir. Başka bir deyişle, "geçişli fiilin belirtili nesne (mef'ûlü bih) üzerinde meydana getirdiği tesiri kabullenmesi durumunda geçişli fiil artık geçişsiz olur. Geçişli fiilin nesnesi bu fiilin öznesi yerine geçmektedir.

Arapçadaki dönüşlülük, Türkçedeki dönüşlülükten farklıdır. Türkçedeki dönüşlülükte, kişinin işi kendisinin yapması ve işin kendi üzerinde olması gerekir. Arapçadaki dönüşlülükte ise geçişli fiilin nesne üzerinde meydana getirdiği etkiyi kabullenmesi esastır. Arapçada dönüşlü çatının asıl unsuru nesne ise Türkçede dönüşlü çatının asıl unsuru öznedir. Arapçada dönüşlü çatının belli kalıpları vardır. En belirgin kalıbı, "انفعل" kalıbıdır. Türkçede ise dönüşlü çatının belli ekleri vardır. En sık kullanılan ek, {-(I)n-} ekidir. Ancak, Arapçada dönüşlü fiil, genellikle geçişliden geçişsize dönüşmüş fiildir. Türkçede ise dönüşlü fiiller, geçişsiz fiillerdir.

İşteş çatı: bir fiilin birden fazla özneyle karşılıklı ya da ortaklaşa yapıldığını belirttiği çatıya Türkçede işteş çatı, Azerbaycan Türkçesinde *"ġarşılıklı növ"*, "*ġarşılıklı – müştäräk növ*", ya da "*ġarşılık – birgälik növ*" olarak adlandırılmaktadır. Arapçada ise *müşareket* denilmektedir. Türkçede işteşlik bildiren ek {-(I)ş-} ekidir; Arapçada ise müşareket bildiren kalıplar فَاعَلَ، افْتَعَل، تَفَاعَل kalıplarıdır.

Edilgen çatı ve şahıssız (meçhul) çatı:

1. Terminoloji Açısından:

Türkiye Türkçesinde edilgenlik *"fiil çatısı"*, Azerbaycan Türkçesinde *"fellärdä növ kateġoriyası"* başlığı altında ele alınırken Arapçada fiil tasnifi içinde *"fiil binası"* başlığı altında değerlendirilmektedir.

Görüldüğü üzere, Türkçedeki bazı gramer yaklaşımlarında edilgen çatı ve meçhul çatı ayrımı yapılmaktadır. Geçişli fiillerle kurulan yapıya TT.'sinde *edilgen çatı*, AzT.'sinde ise *mächul növ*; geçişsiz fiillerle kurulan yapıya TT.'sinde *meçhul çatı* veya *şahıssız/öznesiz/kişisiz edilgenlik*, AzT.'sinde ise *şäḫıssız növ* denmektedir. Arapçada böyle bir ayrım bulunmamaktadır. Bunun üzerine tek bir terim kullanılmaktadır. Bu çatının Arapçadaki tam adı "*el fe'l ul-mabni li-mechûl*" (الفِعْلُ المَبْنِيُّ للمَجْهُول). İki dilde de "meçhul" terimi kullanılmaktadır.

2. Ses ve Şekil Bilgisi Açısından:

Türkçe eklemeli; Arapça ise bükümlü bir dil olmasına rağmen iki dilde de edilgenlik biçimsel yöntemle kurulmaktadır.

Türkçede edilgen çatı {-(I)l-} ve {-(I)n-} ekleriyle kurulmaktadır. Sonunda "ünlü" veya "l" ünsüzü taşımayan fiillere {-(I)l-} eki; Sonunda "ünlü" veya "l" ünsüzü bulunan fiillere {-(I)n-} eki getirilmektedir. Arapçada ise geçmiş zaman (mazi) fiillerini edilgen yapmak için ilk harf ötrelenir, sondan bir önceki harf ise esrelenir. Geniş zaman (muzâri) fiilini

edilgen yapmak için geniş zamana işaret eden harf (muzâra‘at harfi) ötrelenir, sondan bir önceki harf ise üstün ile harekelenir. Sonuç olarak, dil ailesi farklılığından dolayı Türkçede fiilin kökünün son harfine göre edilgenlik eki değişir; Arapçada ise fiilin zamanına göre kalıbında bir değişiklik meydana gelmektedir:

Otağa ilan ***buraḫ-ıl-mış-dı*** ´Odaya ilan **bırak-ıl-mıştı**` (Ünsüz ile biten f.).

Söhbät ***başla-n-dı*** ´Sohbet **başla-n-dı**` (Ünlü ile biten f.).

Düşmän cäbhäsi ***yar-ıl-mış-dı****. İngilis silahı ilä* ***tächiz ol-un-muş*** *iki yüz minlik bir ordu dağılıb, pärakändä bir halda geri çäkilirdi.* ´Düşman cephesi **yarılmıştı**. İngiliz silahı ile **donatılmış** iki yüz binlik bir ordu dağılıp perakende bir halde geri çekiliyordu` (Ünsüz ile biten / "l" ünsüzü ile biten f.).

قُتِلَ الرَّجُلُ ´*Adam* ***öldürüldü***`. (Geçmiş z.)

يُسْجَنُ المُجْرِمُ ´*Suçlu* ***hapsedilir***`. (Geniş z.)

Birinci örnekte, ***buraḫ-ıl-mış-dı*** fiilinin kökü ünsüz ile bittiği için {-(I)l-} edilgenlik ekini almıştır. İkinci örnekte, ***başla-n-dı*** fiilinin kökü ünlü ile bittiği için {-n-} edilgenlik ekini almıştır. Üçüncüsünde ***yar-ıl-mış-dı*** fiilinin kökü ünsüz ile bittiği için {-(I)l-}, ***tächiz ol-un-muş*** fiilinin kökü "l" ünsüzü ile bittiği için {-(I)n-} edilgenlik ekini almıştır. Arapça örneklerinde ise geçmiş zaman etken fiilinin edilgen yapılması için قَتَلَ ilk harf ötre ile, sondan bir önceki harf ise esre ile harekelenerek **قُتِلَ** şekline getirilmiştir. يَسْجُن geniş zaman etken fiilinin edilgen yapılması için ي geniş/şimdiki zamana işaret eden harf (muzâra‘at harfi) ötre ile, sondan bir önceki harf ise üstün ile harekelenerek **يُسْجَنُ** şekline getirilmiştir.

Türkçede aynı fiile üst üste birden çok çatı eki düzenli, kurallı bir şekilde gelebilir. Çatılar üst üste kullanıldıklarında, fiilin çatısı en sondaki ektir. Edilgenlik eki, fiil kök ve

tabanlarına sadece son çatı eki olarak gelebilir, üzerine başka hiçbir çatı eki gelemez. Arapçada böyle bir şey söz konusu değildir.

Arapçada edilgenlik temelde geçişli fiillerle kurulan bir yapıdır. Geçişsiz fiilin edilgen yapılabilmesi için söz dizimsel etkenler de devreye girebilmektedir. Türkçede edilgen çatı hem geçişli hem geçişsiz fiillerle kurulur.

*Sänin ämällärin **unudulmazdır*** ´Senin amellerin **unutulmazdır**`. (Geçişli)

*Nino rägs edä-edä ona **ġoşuldu*** ´Nino raks ede ede ona **koşuldu**`. (Geçişsiz)

أُدْخِلَ الكُتّابُ فتَعَلَّمَ القِرَاءَةَ والكِتَابَةَ ´*Mektebe **gönderildi** **(girdirildi)**. Bunun üzerine okuma yazma öğrendi*`. (Geçişli)

ذُهِبَ إلي المكتبة ´*Kütüphaneye **gidildi***`. (Geçişsiz)

Türkçede edilgen çatı kendine has özelliğinden dolayı diğer çatılardan farklı olarak sadece biçimsel yöntemle ifade edilebilmektedir. Arapçada ise, dilin esas kurallarına uygun olmamakla ve Arap dil bilimcileri tarafından kabul edilmemekle birlikte, basın dilinde ve yabancı dillerden tercüme edilen kitaplarda batı dillerinin etkisiyle edilgenliğin çözümlemeli yöntemle kurulduğu görülmektedir. Bu kullanımda bir fiilin mastarından önce تَمَّ ya da يَتِمُ fiili getirilerek edilgen yapının işlevi sağlanmaya çalışılmaktadır. تَمَّ ya da يَتِمُ fiilinin temel anlamı "tamamlamak, eksikliği ikmal etmek"tir. Fakat o kullanımda yardımcı fiil gibi kullanılmaktadır.

تَمَّ الاتِّفـاقُ على إرســـال وفـد إلى المؤتمر ´Konferansa bir heyet gönderilmesi konusunda anlaşmaya varıldı`.

3. Söz Dizimi Açısından

Arapçadaki fiil cümlesi ile Türkçedeki fiil cümlesinin ögelerinin sıralamasında farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Türkçede cümlenin söz dizim sıralaması; özne-nesne-

yüklem şeklinde gerçekleşirken, Arapça fiil cümlesinin sıralaması; yüklem (fiil)-özne (fâil)-nesne (mef‘ûl) biçiminde olmaktadır. Türkçede cümlenin ana unsuru yüklem cümlenin sonunda bulunmaktadır. Arapçada ise temel öge, genel olarak, başta olur ve yardımcı ögeler ondan sonra gelir.

Görüldüğü üzere, Türkçede fiil cümlesinde fiilin esas yeri cümlenin sonudur. Arapçada ise fiil cümlesinde, fiil her zaman cümlede başta bulunmak ve fâilden önce gelmek zorundadır. Bu kurala uyulmadığında ise cümle, fiil cümlesi olmaktan çıkıp isim cümlesine dönüşür.

Arapçada edilgenlik, etkenlikle birlikte değerlendirilir. Bilindiği üzere, Arapçada fâ‘ilin belli olup olmaması yönünden fiiller etken (malûm) ve edilgen (mechûl) olmak üzere ikiye ayrılır. Fiilin fâ‘ili belli ise ona etken fiil denilmektedir. Fiilin fâ‘ili belli değilse ona da edilgen fiil denmektedir. Türkçede her iki yapı birbiriyle ilişkilidir, fakat her biri ayrı olarak fiil çatısı içinde ele alınmaktadır. Türkçede etkenlik; öznesi olan, hiçbir çatı eki almamış geçişli ve geçişsiz fiillerle kurulmaktadır. Edilgenlikte ise fiilin ifade ettiği işi yapan asıl özne, cümlede yer almamaktadır. İki dilin etken cümlesi edilgenliğe dönüşünce etken cümlenin öznesi silinir ve nesne onun yerine geçmektedir. Bu noktada, etken ve edilgen yapıların sentaktik ve semantik olarak ilişkide olmaları ve edilgen çatıda "öznenin belli olmaması" açısından iki dilin benzerlik gösterdiği görülmektedir.

مُحَمَّدٌ الدَّرْسَ **كَتَبَ** *´Muhammed dersi **yazdı***`. (Etken/malûm fiil)

Bu cümlede مُحَمَّدٌ fâ‘ildir ve كَتَبَ fiili etkendir. Yani fiili kimin işlediği bellidir. Bu fiil cümlesinin sıralaması şöyledir: كَتَبَ (yüklem) + مُحَمَّدٌ (özne) + الدَّرْسَ (nesne). Bu cümle, edilgenliğe dönüşünce özne (مُحَمَّدٌ) silinir ve nesne (الدَّرْسَ) onun yerine geçer. Aşağıdaki örnekte olduğu gibi:

الدَّرْسُ **كُتِبَ** *´Ders **yazıldı***`. (Edilgen)

Bu cümlede كُتِبَ fiili edilgendir. Ders yazılmış ama kimin yazdığı belli değildir. Edilgen çatılı cümlelerde sıralama şöyledir: كُتِبَ (yüklem) + الدَّرْسُ (sözde özne).

*Ġapını **açdım*** ´Kapıyı açtım`. (Etken)

Bu cümlede teklik 1. şahıs zamiri öznedir ve ***açdım*** fiili etkendir. Yani fiili kimin işlediği bellidir. Üstelik hiçbir çatı eki almamıştır. Türkçe cümlenin sıralaması şu şekildedir: *Män* ("gizli" özne) + *ġapını* (nesne) + *açdım* (yüklem). Burada özne gizlidir. Özne, yüklemin taşıdığı şahıs ekinden anlaşılır. Bu cümle edilgenliğe dönüşünce özne (*män*) silinir. Gizli özne olsa bile yüklemden ona delalet eden şahıs eki silinir ve nesne (*ġapını*) onun yerine geçer ve nesnedeki belirtme hâl eki de silinir. Aşağıdaki örnekte olduğu gibi.

*Ġapı **açıldı*** ´Kapı açıldı`. (Edilgen)

Bu cümlede ***açıldı*** fiili edilgendir. *Ġapı açıldı* ama kimin açtığı belli değildir. Edilgen çatılı cümlelerde sıralama şöyledir: *ġapı* (sözde özne) + *açıldı* (yüklem). Türkçedeki cümle dizilişi Arapçanın tam tersidir.

Eğer bir dil edilgenliğe sahipse, o edilgenlik, öncelikle, nesne odaklıdır, gerçek özne silinir ve edilgenleşen fiil geçişli olur. Bu özellik, Türkçe ve Arapçanın ortak noktasıdır; geçişli fiillerle kurulan edilgen yapıda özne indirgenir ya da silinir ve onun konumuna nesne geçmektedir. Türkçede nesne belirtme eki alırken, Arapçada nesnenin (mef'ûlun bih) harekesi üstün olur. Buna karşın, Türkçede özne yalın durumda bulunurken, Arapçada öznenin harekesi ötredir. Arapçada harekelerin yaptığı görevi, Türkçede kelimelerin sonlarına eklenen ekler yapmaktadır. Bundan dolayı Türkçede edilgen yapıda, belirtili nesne, özne pozisyonuna yükselince, yalın hal ile yüklenmektedir. Aynı zamanda Arapçada edilgen yapıda nesnenin, özne yerine geçince harekesi üstün değil, ötre olmaktadır. İki dilde edilgen yapılı cümlelerde nesne, özne görevini üzerine almakta ve onun özelliğini taşımaktadır.

Türkçedeki sözde öznenin Arapçadaki karşılığı "nâib-u'l fâil"dir. Türkçede edilgen fiillerle kurulmuş olan cümlelerde, cümlenin öznesi gibi görünen fakat, gerçekte nesnesi olan kelime ve kelime gruplarına *sözde özne* denilmektedir. Karşıtı *gerçek öznedir*. Arapça dil bilgisi kitaplarında ise öznenin yerine geçirilen ve başında edilgen fiil bulunan merfu isme *nâib-u'l fâil* (fâilin vekili) adı verilmektedir. Her iki dilde bu ögeler edilgen fiil ile kullanılmaktadır.

Türkçede geçişsiz fiillerle kurulan edilgen yapıda özne silinir fakat nesne yükseltimi gerçekleşmemektedir. Yani özne pozisyonu boş kalmaktadır. Bunun üzerine şahıssız edilgen çatıda hem gerçek özne hem de sözde özne belirgin olmamaktadır. Arapçada da geçişsiz fiillerle kurulan edilgen yapıda özne silinir ve nesne yükseltimi gerçekleşmemektedir. Ancak Türkçeden farklı olarak, Arapçada geçişsiz fiilin edilgen yapılabilmesi için bazı şartlar vardır: geçişsiz fiillerin edilgenliği ya hal kategorisi içinde bulunan *harfi-cer* vasıtasıyla ya zarf olduğu zaman ya da geçişsiz fiilin mastarı çekimli olduğunda yapılabilmektedir. Arapçada bu üç gruba yine *sözde özne (nâib-u'l fâil)* denilmektedir.

Türkçede sıfat fiiller edilgen yapıda olabilir fakat ondan sonraki kelime söz dizimi açısından isim olur. Buna karşın, Arapçada *ism-i mef'ûl*, edilgen fiil gibi görev görür ve ondan sonraki kelime i'rab bakımından sözde özne olur.

> *İndi artıġ iki varlıġ birläşmiş, çırpınan iki ürək bir-birilä äsrarängiz vä kimsäyä* ***eşidilmäyän*** *bir dillä därdläşirdi*. ´Şimdi artık iki varlık birleşmiş, çırpınan iki yürek birbiriyle esrarengiz ve kimseye işitilmeyen (duyulmayan) bir dille dertleşiyordu`.

Bu örnekte *eşidilmäyän bir dil*→ sıfat tamlaması, *eşidilmäyän* → sıfat ve dil → isim olur.

كُلُّ تَائِبٍ **مَقْبُولٌ** تَوْبَتُهُ *´Her tövbe edenin, tövbesi **kabul edilmiştir**`.*

Bu cümlede **مَقْبُولٌ** kelimesi ism-i mefûl. Edilgen fiil olan قُبِلَ *´Kabul edildi`* gibi görev görmüş, تَوْبَتُهُ kelimesi sözde özne olarak değerlendirilir ve ötre ile harekelenir.

Türkçe, Arapçadan farklı olarak sıfat fiilli yapılarda morfolojik olarak etken olan bazı yapılar, semantik olarak edilgenliği işaretleyebilmektedir. Böylece ortaya morfo-sentaktik-semantik bir boyut taşıyan edilgen yapı çıkar.

İsmi mensûb, bir yer, bir varlık veya bir işle ilgiyi, nisbeti bildiren isimdir. İsm-i mensûb yapmak için o ismin son harfi esreli olur ve yanına şeddeli bir يّ ilave edilir. Türkçede *"İstanbullu, Mısırlı, köylü, ayakkabıcı"* gibi anlamlara gelir. İsm-i mensûb da edilgen fiil gibi görev görür ve sözde özne alır. Bu durum Türkçe için geçerli değildir.

هذا الرَجُل **مِصرِيّ** جَدُه *´Bu adamın dedesi **Mısırlıdır**`.*

Türk dilinde edilgenlik ekleriyle, dönüşlülük ekleri çoğu zaman iç içe girmiş durumdadır. Edilgen fiil {-l-, -n-} çatı ekleri ile kurulur, dönüşlü fiil de kök ya da gövdesine {-n-, -l-} bazen de {-ş-} ekleri getirilerek kurulur. Kimi zaman edilgen fiil ile dönüşlü fiilin birbirine karıştırılmasının en önemli nedeni {-l, -n} çatı eklerinin hem edilgen hem de dönüşlü fiillerde kullanılmasıdır. Arapçada ise edilgenlik ve dönüşlülük birbirine karıştırılamaz. Çünkü iki yapı birbirinden farklı olarak kurulmaktadır. Fakat bazı araştırmacılar iki yapının aynı anlam ve kullanım verdiği görüşündedirler. Arap lehçelerinin çoğunda edilgen yapının kullanımdan kalktığı ve onun yerine dönüşlü yapının geçtiği görülmektedir.

4. Semantik Açıdan

Azerbaycan Türkçesinde edilgen fiillerle kurulan cümlelerde "*täräfindän*" kelimesini kullanarak asıl özne cümleye tekrar getirilebilir, fakat aynı zamanda edilgen çatı varlığını devam ettirir. Özneyi etkileyen fail, bir insan, topluluk veya teşkilâtı karşılıyorsa *täräfindän* sözcüğünü alarak cümleye yine katılabilir. Arapçada ise genel olarak edilgen cümlenin öznesi biliniyorsa, dolaylı olarak değil, etken yapılı cümlede belirlenmesi tercih edilmektedir. Fakat çok yaygın olmasa da bazen biçimsel yöntemle kurulan edilgen fiilli cümlelerde مِنْ قِبَّل ´tarafından` kelimesini kullanarak gerçek özne cümlede belirlenebilir. Daha önce açıkladığımız çözümlemeli yöntemle de kurulan, basın dilinde ve bazı yeni kitaplarda kullanılan edilgen cümlelerde batı dillerinin etkisiyle, edilgen morfolojik yapının yerine kullanılan, bir fiilin mastarından önce تَمَّ ya da يَتِمُ fiili getirilerek edilgen yapının işlevinin sağlanmaya çalışıldığı kullanımlarda, Türkçedeki *täräfindän* sözcüğüne tekabül eden مِنْ قِبَّل kelimesinin kullanımıyla gerçek özne bazı cümlelerde karşımıza çıkabilmektedir.

كان استخدام مصطلح السودان تمييزاً لهم عن سكان الصحراء المغاربة، إذ **تم استخدام** المصطلح **من قبل** المؤرخين السودان كذلك.

(https://books.google.com.tr/books?isbn=9796500126630)

´"Sudan" teriminin kullanılması kendileri için çöldeki Fas halkından bir ayrımcılık iken, bu terim Sudan tarihçileri tarafından da kullanılmıştır`.

Etken cümlenin gerçek öznesi المؤرخين السودان *´Sudan tarihçileri`* مِنْ قِبَّل *´tarafından`* kelimesi vasıtasıyla tekrar cümleye getirilebilmiş ve aynı zamanda edilgen çatının varlığı devam edebilmiştir.

ثم **اُستخدِم** هذا المصطلح (الشرق الأوسط) **من قبل تشرشل** وزير المستعمرات البريطاني عندما أنشأ إدارة الشرق الأوسط عام 1921.

(https://books.google.com.tr/books?isbn=9796500131597).

*´Sonra bu terim (Orta Doğu) 1921 yılında Orta Doğu İdaresi kurulduğunda Britanya sömüregeler bakanı **Churchill tarafından kullanılmıştı**`.*

Bu cümlede, Arapçadaki temel kurallara uygun olan edilgen morfolojik yapının kullanılmasına rağmen, etken cümlenin gerçek öznesi "تشرشل" *´Churchill`*, من قبل *´tarafından`* kelimesi vasıtasıyla tekrar cümleye getirilebilmiştir.

*Näcäf özünü tänha vä **dostları täräfindän atılmış** kimi hiss etdi*. ´Necef kendini yalnız ve **dostları tarafından atılmış** gibi hissetti`.

Etken cümlenin gerçek öznesi olan "dostları" sözü, "täräfindän" kelimesi vasıtasıyla tekrar cümleye getirilebilmiş ve aynı zamanda edilgen çatının varlığını devam ettirmiştir.

Türkçede edilgen çatının {-(I)l-} ve {-(I)n-} ekleriyle kurulan "kendiliğinden olma bildiren yapı" türü, edilgen veya dönüşlü çatı içine girmeyip müstakil bir fiil olarak da değerlendirilmiştir. Arapçada da "kendiliğinden meydana gelen oluş" bildiren yapılar vardır, fakat Türkçeden farklı olarak edilgen yapı içinde değerlendirilmektedir.

Ağarmış **saçları çiyninä tökülmüş** *´Ağarmış saçları omzuna düşmüş`*.

أُغْمِي **عَليه** إثْر الحَادِث *´Kazadan hemen sonra **bayıldı**`*.

Türkçe ve Arapçada failin belirtilmediği edilgen cümleler en yaygın ve en çok kullanılan edilgen cümle türüdür. Bilindiği üzere, öznenin bilinmemek, önemsenmemek, gizlenmek, söylenmemek istendiği ya da nesnenin, yapılan işten daha ön plana çıkarıldığı durumlarda edilgen yapılardan yararlanılır.

*Bir zähmäti yoḫdur. Pul särf etmäk üçün **ġazanılır.*** ´Bir zahmeti yoktur. Para harcanmak için **kazanılır**`.

كأنما **أُلقِي** إلى الأرضِ مِنْ مَكَان مَجهول فلم يَمُت إليها بسبب ´*Sanki bilinmeyen bir yerden dünyaya **atılmış** gibi, ona ait değilmiş gibidir*`.

Türkçede roman, kitap ve konuşma dilinde kullanılan öznesi olmayan edilgen cümlelerin çoğunda bütün odak, fiil üzerinde toplandığından, aldığı zaman eklerinin desteğiyle edilgen fiillerin, mümkünlük, gereklilik, uygunluk, değerlilik, alışılmışlık gibi kiplik (modalite) ile ilgili anlamlarının mevcut olduğu açıkça görülmektedir.

Arapçada edilgen yapı çeşitli amaçlar için öznesi eksiltilen bir eylem olarak düşünülür. Bu edilgen yapının işlevsel özelliklerinin bir söylemin anlamına olan etkileri, cümleye kattığı anlamsal boyutları ve kullanım amaçları, lafzi ve manevi gayeler doğrultusunda olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Lafzi gayeler; kafiye, seci ve icaz gibi. Manevi gayeler ise; failin bilinmesi ya da bilinmemesi, failden ya da fail için korkulması, yüceltme, küçültme, genelleştirme, istikrar ve sebat, dua etme, devamlılık, çokluk, zıtlık amacıyla, fail kullanımının gereksiz olduğu için gibi sebeplerle edilgen yapı kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdulġanî, E., (2010), **el-Sarf-ul- Kafî**, Kahire: Daru't-Tevfikiyye Li't-Turas.

Abdullayeva, G., (2013), **Müasir Azärbaycan Dili**, II. Hissä, Bakı: Elm vä Tähsil.

Abu Halil, Ş., (2003), **Atlas-u Düveli'l-Âlimi'l-İslamî**, 2.baskı, Dimeşk: Daru'l-Fikr.

Adilov, M.İ. Et al., (1989), **İzahlı Dilçilik Terminləri**, Bakı: Maarif Nəşriyyatı.

el-Afgânî, S.M.A., (2003), **el-Mûcez Fi Kavâidi'l- Lugati'l 'Arabiyye**, Beyrut: Daru'l-Fikr Yayınları.

Ahanov, K., (2013), **Dilbilimin Esasları**, Aktaran: Murat Ceritoğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, D., (2009), **Her Yönüyle Dil**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B., (1945), **Ettuhfet-Üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye**, İstanbul.

Atalay, B., (1992), **Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi**, C.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aydın, T., (2007), **Arapça ve Türkçede Cümle Yapısı, Yabancılara Arapça Cümle Öğretimi -Karşıtsal Çözümleme-**, Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniveristesi.

Aydın, T., 2010, "Arapça ve Türkçede sesler -Karşıtsal Çözümleme-", **Ekev Akademi Dergisi**, S.44, s.321-334.

Aytaç, A., (2007), **Feridun A. Celilov'un "Azerbaycan Dilinin Morfonologiyası" Adlı Eserinin Türkiye Türkçesine Aktarımı ve Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Biçim Bilimsel Ses Bilim (Morfonologiya) Açısından**

Karşılaştırılması, Çanakkale: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.

Azamat, H., 2011, "Felsefe-tu'l-Mebnî Li'l-Mechûl Fi'l-Arabiyye", **Al-Manara**, C.17, S.7, s.119-131.

Baasanjav, T., (2006), **Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı**, Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.

el-Bağdâdî, A., (1997), **Hizânetu'l-Edeb**, 4.baskı, Kahire: Mektebetü'l Hanci.

Banguoğlu, T., (2015), **Türkçenin Grameri,** Ankara: TDK Yayınalrı.

Barutcu Özönder, F.S., 1994, "Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi", **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı I-II,** Ankara: TDK Yay., s.168-176.

Biktimir, T., 1986, "İmpersonal Passives And The -ArAk Construction In Turkish", **Studies in Turkish Linguistics**, Amsterdam/Philadelphia, s. 53-77.

Bolelli, N., 2013, "Arap Dilini Anlama Ekseninde Mechûl Fiillerin Yeri ve Değerlendirilmesi", **İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası**, S.22, (2013-1), s. 37-75.

Buran, A., Alkaya, A., (2013), **Çağdaş Türk Lehçeleri**, Ankara : Akçağ Yayınları.

Büyükkaragöz, C., (2016), **Arap Dilinde Fiillerin Meçhul Yapılması ve "Mu'cemu'l Ef'âli'l Meçhûli" Adlı Risale,** Konya: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi.

Çağmar, M. E., 2006, "Mâ Ef'alehu" Taaccüp Kalıbının İ'râbıyla İlgili Farklı Bir Değerlendirme", **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.XXIV, İzmir 2006, s. 187-205.

Çiçek, M., 2008, "Türkçede Çifte Edilgenlik Kavramı Üzerine Bir Araştırma", **Journal of Turkish Linguistics**, 2 (1), s. 7-23.

Dayf, Ş., (1968), **el-Medarisü'n-Nahviyye**, 7.baskı, Kahire: Dar-ul Maarif.

Dede, M., 1983, "Yabancı Dil Öğretiminde Karşılaştırmalı Dilbilim ve Yanlış Çözümlemenin Yeri", **Türk Dili Dergisi, Dil Öğretimi Özel Sayısı**, s.123-135.

Demircan, Ö., (2003), **Türk Dilinde Çatı**, İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Demirci, K., (2015), **Türkoloji için Dilbilim**, Ankara : Anı Yayıncılık.

Dény, J., (1941), **Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi, Tercüme:** Ali Ulvi Elöve, İstanbul: Maarif Vekaleti.

Doğan, C., 2000, "Yabancı Dil Olarak Arapça Öğretiminde Öğrenim-Öğretim Konusu ve Aracı Olan Dil Orijinli Sorunlar ve Çözüm Yolları", **Ekev Akademi Dergisi**, C.2, S.3, s.147-168.

Doğan, C., (2013), **Karşılaştırmalı Arapça-Türkçe Bağlaçlar**, İstanbul: Cantaş Yayınları.

Doğan, Y., 2007, "Arapçada Kelime Yapısı Açısından Tartışılan Câmid Fiiller ve Câmidlik Sebepleri", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007/2, C.6, S. 12, s. 59-99.

Duru, M.Ö., (2008), **Türk Dilinde Edilgen Çatı (Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Durum Çalışması)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Ediskun, H., (1992), **Türk Dilbilgisi: Sesbilgisi, Biçimbilgisi, Cümlebilgisi,** İstanbul: Remzi Kitabevi.

Eker, S., (2015), **Çağdaş Türk Dili**, Ankara: Grafiker Yayınları.

Emre, A.C., (1945), **Türk Dilbilgisi**, Ankara: TDK Yayınları.

Ergin, M., (2013), **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul: Bayrak Basımevi.

Ergüven, Ş., 2007a, "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007/1, C.6, S.11, s.155-183.

Ergüven, Ş., 2007b, "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007/2, C.6, S.12, s.143-155.

Ermers, R., (1999), **Arabic Grammar of Turkic: The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Language and Translation of 'Abu Hayyan al-'Andalusi's Kitâb al-'İdrâk li-Lisân al-'Atrâk**, Leiden: Brill.

Ezherli, İ., (1964), **Arap Dilinin Anahtarı**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

el-Fevzan, A., (1999), **Delilu's-Sâlik İlâ Elfiyyeti İbn Mâlik**, C.1, Dâr'ul Müslim Yayınevi.

el-Ġalâyînî, M., (2013), **Cami'u'd-Durusi'l-Arabiyye**, Kahire: Darü's Selam.

Gani, M.A., 2014, "el-Mutavaat Fi'l-Kur'ân-i'l-Kerîm Beyn-'l-Kâide es-Sırafiye v'l-Emsile el-Kur'âniye", **Mecelletü Cami'atu Tikrit Li'l-Ulûm-il-İnsâniyye**, C.21, S.1, s.1-19.

Gemalmaz, E., 1995, "Dil Bilimi ve Dil Bilgisi", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, S.517, s.2-7.

Gencan, T.N., (1979), **Dilbilgisi**, 4.baskı, Ankara: TDK Yayınları.

Goldziher, İ., 2010, "Arap Dili Mektepleri", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dregisi**, Çev. Süleyman Tülücü, S.9, s.329-356.

Grunina, E.A., 1997, "Fiil Çatısı Üzerine", **TDAYB**, s.195-213.

Gülensoy, T., (2015), **Türkçe El Kitabı**, Ankara : Akçağ Yayınları.

Gülsevin, G., (1995), "Çatı Ekleri Üzerinde Kullanabilen Ekler", **Türk Gramerinin Sorunları Bildirileri I-II,** Ankara: TDK Yay., s.315-335

Hacıeminoğlu, N., (2016), **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

el-Hamed, G., 2014, "Arap Yazısında Alâmetler (Nokta ve Harekeler)", **İstem**, Çev. Ahmet Gedik, S.23, s. 169-227.

el-Hamelâvî, A., (1957), **Şeza'l-'arf Fi Fenni's-Sarf**, 12.baskı, er-Riyad: Dar-ul-Keyân.

Hanani, Z., 2007, "el-Mebnî Li'l-Mechûl Fi'l-Kuran-i'l Kerim (Bahis Fi'n Nahiv ve el-Delale)", **Cami'at'ul Halîl Li'l Buhus**, C.3, S.1, s.43-62.

Hasan, A., (1974), **en-Navu'l-Vâfî**, II. Cilt, 3.baskı, Kahire: Dar-ul Ma'arif.

Hatiboğlu, V., (1978), **Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü**, 3. baskı, Ankara: DTCF Yayınları.

Hengirmen, M., (1998), **Türkçe Temel Dil Bilgisi**, Ankara: Engin Yayınevi.

Hickey, R., 2013, "Contrastive Linguistics", **İnstitute for Anglophone Studies, University of Duisburg and Essen** , s.1-32.

Holes, C., (1995), **Modern Arabic Structures, Functions and Varieties**, New York: Longman.

Hüseynzadə, M., (2007), **Müasir Azärbaycan Dili: Morfologiya**, 3.baskı, Bakı: Şärğ-Gärb Yayınları.

Xəlilov, B., (2000), **Müasir Azärbaycan Dilinin Morfologiyası**, I.hissä, Bakı.

İbn-i Kuteybe, M., (1981), **Edeb-ül Kâtib**, Beyrut: Muessese-tu'r-Risâle.

İbnü's-Serrâc, (1996), **el-Usûl fin-nahv**, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.

İlker, A., (1997), **Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil,** Ankara: TDK Yay.

İmer, A.S., (2011), **Dilbilim Sözlüğü**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

el-İstirabadi, R., (1982), "Şerhu Şafiyet-u İbn-i'l Hacib", Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

el-İşbili, İ., (1987), **el-Mümti'ü Fi't-Tasrîf**, Beyrut: Dar-ul Maarife.

İşler, E., 2002, "Karşıtsal Çözümleme ve Arapça Öğretimi", **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi.**

Karabulut, F., (2011), **Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi Dilbilimsel Bir İnceleme**, Ankara: Grafiker Yayınları.

Karabulut, F., 2010, "Türk Dilinde Edilgen Biçimbirimsiz Etken Yapı Tipolojisi", **Turkish Studies - İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 5/4, Fall 2010, s.359-400.

Karadavut, A., 1997, "Arap Dilinde Lahn'ın Doğuşu", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Faültesi Dergisi**, Konya, S.7, s.325-350.

Karademir, F., 2011, "Dil Bilim ile Dil Bilgisi, Dil Bilimci ile Dil Bilgici Karşıt Göstergeler Midir ?", **Dicle üniversitesi Sosyal bilimler enstitüsü dergisi**, C.3, S.6, s.111-117.

Karahan, L., (2014), **Türkçede Söz Dizimi**, Ankara : Akçağ Yayınları.

Karataş, Y., 2013, "İşlevleri Açısından Arapçada Edilgen Yapı", **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 17, S.55, Bahar 2013, s. 275-287.

Kartallıoğlu, Y., (2012), **"Azerbaycan Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri**, Ahmet Bican Ercilasun (ed.), Ankara: Akçağ Yayınları.

Kazımov, Q.Ş., (2010), **Müasir Azärbaycan Dili Morfologiya**, Bakı: Elm vä Täsil Yayınları.

Kıran, A. Et al., (2003), **Günümüz Dil bilim Çalışmaları**, İstanbul: Multilingual Yayınları.

Korkmaz, Z., (1992), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Z., 1996, "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler (Alm. Diathesis, Fr. Voix, İng. Voice, Osm. Binâ, Fiil Binası)", **TDAY**, s.159-165.

Korkmaz, Z., (2014), **Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi**, Ankara: TDK Yayınları.

Kurt, C., (2002), **Türkçede Çatı ve Çatı Görünümleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.

Lewis, G.L., (1967), **Turkish Gramer**, New York: Oxford University Press.

Lübimov, K.M., 1963, "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen fiiller", **Türk Dili**, s.150-155.

Maksudoğlu, M., (1969), **Arapça Dilbilgisi**, Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Mezuz, D., 2009, "el-Mebnî Li'l-Mechûl Beyn İhtizal-i'l-Binye ve İstirsal-i'l-Mana", **Mecelletü Külliyet-u'l-Edâb ve el-Ulûm-u'l-İnsâniyye ve el-İctimaiyye**, S.5, s.1-25.

Muhammad, A., 2006, "el-Fiil-ul-Mebni Li'l Mechûl Fi'l-Luğati'l-Arabiyya", **Mecelletü Câmi'atu Dimaşk**, C.22, S.1-2, ss.17-70. Dimaşk.

Mûnis, H., (1988), **Târîhu Kureyş**, 1.baskı, Cidde: el-Darul-Suudiyye Yay.

el-Müberred, (1994), **el-Muktedab**, Thk. Muhammed Abdülhâlık Udayma, Kahire: Vizaretül Evkaf.

el-Nadiri, M.A., (2014), **Nehv-ul-Luġati'l-'Arabiyye**, Sayda: el-Makatba-t-ul-Asriyye.

Nağısoylu, M., Zeynallı, M., (2009), **Azärbaycan Dili**, Bakı: Araz Kursalrı Yayınları.

en-Nahvî, İ.H., (2001), **Şerhu Şüzûri'z-Zeheb Fi Ma'rifet-i Kelâmi'l Arab**, Beyrut: Dar İhya et-Türas el-Arabi.

Nalçakan, Z., (2008), **Arapça ve Türkçede İsim ve Fiil cümlesinin Karşılaştırması**. Kahramanmaraş: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.

Naskali, E.G., (1997), **Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu**, Ankara: TDK Yayınları.

Onan, B., 2012, "Dil Eğitiminin Dil Bilimsel Temelleri: Ferdinand De Saussure'ün Genel Dilbilim Kuramında Dil Eğitimiyle İlgili Bulgular", **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, s.219-243.

Osman, İ.M., 2013/2014, "Menahicü'l-Bahs-il-Lugavi ve Medarsihi", **Ömer al-Muhtar Üniversitesi Dergisi**, s.1-40.

Palmer, F.R., (1994), **Grammatical Roles and Relations**, Great Britain: Cambridge University Press.

Polat, H., (1998), **Arapların Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Sorunlar,** Ankara: Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.

er-Racihi, A., (1973), **Et-Tatbik Es-Sarfi**, Beyrut: Darü'n- Nahdati'l-'Arabiyye.

er-Racihi, Ş., (1999), **el-Mebnî li'l-Mechûl ve Terâkibuhu ve Delâletuhu Fi'l-Kur'ân-il-Kerîm**, İskenderiye: Dar-ul Ma'arife-üt'l-Camiyye.

Sarmış, İ., (2008), **Metin ve Alıştırmalarla Uygulamalı Arapça Dil Bilgisi**, 4.baskı, Konya: Esra Yayınlar.

es-Semerrâî, F.S., (2003), **Maânî'n-Nahv**, 2.baskı, C.2, Kahire: Şeriketu'l-'Atik.

es-Semerrâî, 2007, "el-Mutavaat Beyn-'l Hakike ve-l İnkâr", Mecelletu Diyalî, S.25, s.1-12.

Sibeveyhi, A., (1982), **el-Kitâb**, 2.baskı, C.4, Thk. Abdu's-Selam Muhammed Harûn, Kahire: Mektebetu'l-Hancî.

Siewierska, A., (1986), The Passive, A Compartive Linguistic Analysis, London: Croom Helm.

Suçin, M. H., (2013), **Öteki Dilde Var Olmak: Arapça Çeviride Eşdeğerlik**, 2.baskı, İstanbul: Say Yay.

Suçin, M. H., (2017), **Arapça-Türkçe / Türkçe-Arapça Haber Çevirisi**, 2.baskı, İstanbul: Opus Yay.

eş-Şafîî, M., (1987), **Mu'cemu'l Ef'âli'l-Mebniyye Li'l-Mechûl (İthâfu'l-Fâzıl Bi'l-Fiil-'il-Mebnî-Li Ġayri'l Fâil)**, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

eş-Şâtıbî, İ., (2007), **el-Makâsid-ü'ş-Şafiye Fi Şerhi'l Hulâsatil Kâfiye**, 1.baskı, 8. Cilt, Mekketül Mükerreme: Ma'ahed el-Buhus'il-İlmiyye ve İhya'ut Turas'il-İslami / Camiat Ümmül Kura.

el-Şemsan, A.İ., 1992, "el-Tağyürat el-Savtiyye Fi'l Mebnî Li'l Mefûl", **Cami'at'ül-Melik Suud**, C.4, Edebiyat (1), Riyad: H. 1412/ M. 1992, s.113-164.

eş-Şevva, A., (2007), **el-Fiil-'ul-Mebnî-Li'l-Mechûl-Fi'l-Luġti'l-Arabiyye,** Dimaşk: Mektebet-u-Lisan-il-Arab.

Şçerbak, A.M., (2016), **Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler: (Fiil)**, Çev.: Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez, Ankara: TDK Yay.

Şirin, M., 2015, "Nahiv İlmi ve Ekolleri", **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.1, S.1, s. 185-196.

al-Turayhî, M., 2008, "Üslup Sıyağ Afa'al-il-Müşareke ve Masadıruha Fi'l-Eda'a en-Nahvî", **Mecelletu Edâb al-Mustansiriya**, C.0, S.48, s.1-34.

Amâyire, İ.A., (1992), **el-Müsteşrikun ve el-Menahicü'l Lugaviyye**, Umman: Hanin Yayıncılık.

Underhill, R., (1990), **Turkish Grammar**, 6th Printing.

Ülken, F., 2012, "Türkçede Edilgen Çatı Özneleri Üstüne Bir Araştırma", **Dergi Park**, C.0, S.0, s.55-70.

Üstünova, K., 2006, "Yüklem, Yalnız Özneyi mi İçinde Taşır?", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2006/2, Yıl: 7, S.11, s.241-250.

Üstünova, K., 2012, "Geçişlilik-Geçişsizlik Nitelikleri Değişken Olabilir mi?", **Turkish studies - İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 7/2, Spring 2012, s.7-14.

Vardar, B., (2007), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Multilingual yayınları.

Yâkût, M.S., (2009), **En-Nahvü't-Ta'limi ve't-Tatbik Fi'l-Kur'ani'l-Kerîm**, Tanta: Darü's-Sahabe li't-Türas Yayınevi.

Yavuzarslan, P., 2004, "Türkçe ve Tatarcada Cümle Semantiği Açısından Öznesiz Edilgen Yapılar", **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bilidirileri**, C.2, Ankara: TDK Yay., s. 3163-3174.

Yıldırım, A., (2007), **Endülüs'te Arap Dili Çalışmaları**, Van: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Yılmaz, E., (2001), "Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ili İlgili Meseler", **TDAY Belleten**, I-II.

Yeşil, S., (2012), **Arapçada Lâzım ve Müte'addî Fiiller**, Rize: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize Üniversitesi.

Yücel, B., 1995, "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları", **Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı I-II,** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.268-302.

al-Zahranî, S.A., (2009), **al-Merci' al-Asasî Fi'n- Nahiv'l-Arabi**, Riyad: Dar-üs-Şemi'ai.

el-Zamin, H.S., (1989), **İlmu'l Luġa**, Musul: Ali Telim yayınevi.

Zeki, M.A., 2015, "Ebniyetu'l Fiil Beyn'l Te'addi ve el-Lüzum", **Mecelletü-Külliyeti't-Terbiye-tu'l-Esasiye Li'l-Ulûm-u'l-Terbeviyye ve el-İnsâniyye / Cami'at-ü-Babil**, S.22, s.681-690.

Zeynalov, F., (1993), **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi**, Aktaran: Yusuf Gedikli, İstanbul: Cem Yayınevi.

Zülfüqarlı, S., (2009), **Azärbaycan Dili**, Bakı: İğtisad Universiteti Näşriyyatı.

İnternet Kaynakları

http://ann.az/az/somerset-moem-bas-tutmayan-qas-e-kitab/

https://www.kitabyurdu.org/kitab/roman/1742-ceferov-abduleli-xeyallarimin-arzusu.html.

http://www.azadinform.az/news/a-144437.html.

https://tr.glosbe.com/az/tr/tutulmaq.

http://azerlit.info/?article=4490.

http://gozelislam.com/namazi-nec%C9%99-qilacagam/.

http://www.kanal24.az/index.php/c-mi/item/?m=xeber&id=22665.

https://news.milli.az/showbiz/448256.html.

https://www.azadliq.org/a/24630788.html.

https://www.azadliq.org/a/165427.html.

file:///C:/Users/fast%20pc/Downloads/d_pdf_kurs_tarix_4773.pdf.

http://www.alwakeelnews.com/article/257367.

http://m.akhbarelyom.com/news/newdetails/2531352/1.

http://www.youm7.com/story/2017/9/6.

https://www.elbalad.news/2914207.

https://books.google.com.tr/books?isbn=9796500126630.

https://books.google.com.tr/books?isbn=9796500131597.

http://www.alwakeelnews.com/article/257367.

Özet

(Ghanem, Nagat Mohamed Abdelaziz Shoeib, "Azerbaycan Türkçesi ve Arapçanın Karşılaştırmalı Çatı Kategorisi: Edilgenlik", Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Melek Erdem, viii+193 s.)

Bu çalışmanın giriş bölümünde dil bilim ve dil bilgisi, art zamanlı ve eş zamanlı dil bilim ayrımı yapılmıştır. Karşılaştırmalı dil bilimin ve karşıtsal dil bilimin ne olduğu, iki türün arasındaki farklılıklar açıklanmıştır. Ona göre bu çalışmada uygulanacak karşılaştırma, karşıtsal eş zamanlı dil bilim esas alınarak yapılmıştır. Türkçe ve Arapçanın dünya dilleri arasındaki yeri, iki dilin genel özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Türkçe-Arapça karşıtsal ses bilim, biçim bilim ve söz dizimi tahlili yapılarak iki dilin arasındaki benzer ve farklı yönler belirlenmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde Azerbaycan Türkçesi ve Arapçanın karşılaştırmalı çatı kategorisine genel bir bakış yapılmıştır. Çatı kavramı, türleri, geçişlilik-geçişsizlik, aktiflik-pasiflik konularının bu kategoriyle olan ilişkisi ve çatı kurma yöntemleri üzerinde durulmuştur. Özellikle çatı kurma yöntemlerinden biçimsel yöntem esas alınmıştır. İki dildeki etkenlik, ettirgenlik, edilgenlik, dönüşlülük ve işteşlik karşılaştırılarak incelenmiştir.

Sonraki bölümlerde Azerbaycan Türkçesi ve Arapçada edilgenlik ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Tezin ikinci bölümünde Azerbaycan Türkçesinde edilgenleşme süreci, edilgenliğin morfolojik, sentaktik ve morfo-sentkatik boyutları, edilgenliğin türleri belirlenmiştir. Azerbaycan Türkçesinde edilgen ve dönüşlü çatılarının karşılaştırılması yapılmış ve aralarındaki fark ortaya konulmuştur. Son olarak çatı eklerinin üst üste gelmesinde edilgenliğin yeri üzerinde durulmuştur.

Tezin üçüncü bölümünde Arapçada edilgenleşme süreci incelenerek biçimsel ve söz dizimi açısından edilgen fiiller ele alınmıştır. Arapçadaki ism-i mef'ûl ve ism-i mensûb'un edilgen yapılar içindeki rolü gösterilmiştir. Ayrıca semantik açıdan lafzi ve manevi gayeler doğrultusunda yapılan edilgen fiiller örneklerle incelenmiştir. Arapçada sadece edilgen olarak kullanılan fiiller ve basın dilinde kullanılan edilgen yapı üzerinde durulmuştur. Son olarak Arapçada edilgenlik ve dönüşlüklük arasındaki fark karşılaştırma yoluyla anlatılmaya çalışılmıştır.

Tezin sonuç kısmınında ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Abstract

(Ghanem, Nagat Mohamed Abdeaziz Shoeib, "Comparative Voice Category of Azerbaijani Turkish and Arabic: Passivity", Master's Thesis, Thesis Advisor: Prof. Dr. Melek Erdem, viii+193 p.)

In the introduction to this thesis, a distinction is made between linguistics and grammar within the diachronic linguistics and synchronic linguistics. Definitions of comparative linguistics and contrastive linguistics, and the differences between two types are highlighted. Accordingly, the comparison that shall be made in this thesis is based on contrastive synchronic linguistics. İnformation on the status of Turkish and Arabic among world languages and general characteristics of two languages are provided. Also, similarities and differences between both languages are determined by conducting analyses of contrastive phonology, morphology and syntax on Turkish and Arabic.

Chapter one is an overview of the comparative voice category of Azerbaijani Turkish and Arabic. It focuses on the relationship between the notion of voice, its types, transivity-intransivity, activity-passivity and this category, as well as voice establishment methods. Morphological (formal) method, which is one of the voice establishment methods, in particular is taken as basis. An examination is conducted by comparing the active voice, the causative voice, passive voice, reflexive voice and the reciprocal / co-operative voice in two language.

In the following chapters, passivity in Azerbaijani Turkish and Arabic is analysed in detail. Chapter two highlights the passivisation process in Azerbaijani Turkish, morphological, syntactic and morpho-syntactic aspects of passivity, and types of

passivity. Passive and reflexive voices in Azerbaijani Turkish were compared and differences between the two voice were revealed. Finally, the status of passivity on looping of voice suffixes is underscored.

The third chapter of thesis examines the passivisation process in Arabic. Passive verbs were assessed in terms of morphology and syntax. The role of "ism-I mef'ûl" and "ism-I mensûb" in Arabic among passive voices is tackled. Also, passive verbs that are derived in the direction of literal and immaterial objectives are examined by examples from the perspective of semantics. The chapter focuses on the verbs that are only used in passive form in Arabic and passive structure that is used in the press language. Finally, the thesis seeks to emphasize the difference between passivity and reflexivity in Arabic by comparison.

In the conclusion chapter, a general assessment is provided.